ГЕОГРАФИЯ

11

Умумий билим беридиған мәктәпләрниң иҗтимаий-гуманитарлиқ йөнилишидики 11-синиплири үчүн дәрислик

Қазақстан Җумһурийити Билим вә пән министрлиги тәстиқлиған

Алмута"Мектеп" 2020

MyLibrary.kz

УДК 373.167.1
ББК 26.8я72
Г31

Муәллиплири:
**К. Каймулдинова, Б. Абдиманапов,
С. Әбилмәжинова, А. Саипов**

Тәржиман **А. Жәлилова**

Шәртлик бәлгүләр:

— ишни йәккә орунлашқа бeғишланған тапшурма вә соаллар

— топлуқ вә жүплүк иш

— мурәккәп соал вә тапшурмилар

— хәвәр

Муһакимә мавзуси — муһакимә, тәһлил

— хуласә

— ижадий иш

География. Умумий билим беридиған мәктәпләрниң ижтимаий-гуманитарлиқ йөнилишидики 11-синиплири үчүн дәрислик / К. Каймулдинова, Б.Абдиманапов, С. Әбилмәжинова, А. Саипов. — Алмута: Мектеп, 2020. — 248 б., сүр.
Г31

ISBN 978—601—07—1536—3

Г $\frac{4306021000-140}{404(05)-20}$ 51(1)—20

УДК 373.167.1
ББК 26.8я72

© Каймулдинова К., Абдиманапов Б., Әбилмәжинова С., Саипов А., 2020
© Тәржиман Жәлилова А., 2020
© “Мектеп” нәшрияти, бәдиий безәк, 2020
Пүткүл һоқуқлири қоғдалған
Нәширгә аит мүлкий һоқуқлар “Мектеп” нәшриятиға тәәллуқ

ISBN 978—601—07—1536—3

MyLibrary.kz

I бөлүм. ГЕОГРАФИЯЛИК ТӘТҚИҚАТ УСУЛЛИРИ

II бөлүм. КАРТОГРАФИЯ ВӘ ГЕОИНФОРМАТИКА

III бөлүм. ТӘБИӘТНИ ПАЙДИЛИНИШ ВӘ ГЕОЭКОЛОГИЯ

IV бөлүм. ГЕОИХТИСАТ

V бөлүм. ГЕОСӘЯСӘТ

VI бөлүм. ДӨЛӘТШУНАСЛИҚ

VII бөлүм. ИНСАНИЙӘТНИҢ АЛӘМШУМУЛ МУАММИЛИРИ

MyLibrary.kz

Киришмә

Қәдирлик достлар! Силәрниң қолуңлардики бу йеңи дәрислик мәктәптики география курсини йәкүнләйду. Дәрислик мәзмуни билән тонушуш җәриянида заманивий җәмийәт һаятиға тән ихтисадий, геосәясий вә аләмшумул муаммиларниң муһим өзгиришлирини чүшиниш имканийитигә егә болисиләр. Дәрисликниң ярдимидә өзәңлар қизиқидиған вә келәчәктә лазим болидиған тәбиәт вә җәмийәт тоғрилиқ билим асаслириға еришип, географиялик илмий тәтқиқат усуллирини өз тәтқиқатлириңларда қоллинишни үгинисиләр, картография вә геоинформатика саһасидики маһарәт-тәҗрибәңларни чиңдайсиләр. Шундақла тәбиәтни пайдилиниш вә экология саһасидики дунияторушуңларни кәңәйтип, геоихтисат вә геосәясәттики заманивий тенденцияләр билән тонушисиләр, дөләтшунаслиқ йөнилишидә тәтқиқатлар жүргүзүшни, инсанийәтниң аләмшумул муаммилирини тәһлил (анализ) қилишни үгинип, экспертлиқ вә лайиһилик иш-паалийәтләрни тәшкилләш тәҗрибисини өзләштүрисиләр.

Заманивий аләм наһайити өзгиришчан. Шуңлашқа иҗтимаий-гуманитарлиқ йөнилиштики “География” дәрислигиниң һәрбир бөлүмидә сәвәп-ақивәтлик алақиләрни ениқлаш, издиниш, экспертлиқ вә лайиһиләш иш-паалийәтлиригә аит интайин муһим мәлуматлар берилип, йеңи тапшурмилар билән толуқтурулған. Дәрислик арқилиқ географиялик муһиттики қанунийәтләр вә заманивий җәриянларни чүшинип, баһалашни үгинисиләр һәм муһим муаммиларни һәл қилишқа аит өз пикир вә идеялириңларни тәвсийә қилидиған болисиләр.

Йеңи билим вә маһарәтләрни еңиңларға сиңдүрүштә өзәңларға хас һаятий тәҗрибәңлар, издиниш-тәлпүнүшүңлар вә күзитиш-байқашлириңлар муһим роль атқуриду. Ой-тәпәккүр, хиял-тәсәввур қилиш вә дунияторуш даирәңлар, тәһлил қилиш вә мәнтиқий хуласә чиқириш маһаритиңларниң дәрислик мәзмунини өзләштүрүштә, шундақла иҗадий вә айрим тапшурмиларни бәҗиришитә силәргә ярдәмчи болидиғанлиғи сөзсиз.

Жуқарқи синиптики “География” дәрислигиниң асасий мәхсити — өзәңлар алған географиялик билимиңларни, маһаритиңларни географиялик кәңлик-бошлуқниң барлиқ басқуч-дәриҗилиридә, болупму тәвәлик вә йәрлик әһвалларда картографиялик, геоэкологиялик, геоихтисадий, геосәясий вә аләмшумул муаммиларни һәл қилиш йөнилишидә пайдилинишни билишкә үгитиш. Дәрисликтә берилгән барлиқ тапшурмилар вә әмәлий ишларни бәҗириш үчүн, әң алди билән, һәрбир тапшурмини оқуп, уни бәҗиришкә аит көрсәтмиләр билән тонушуш лазим. Тапшурмиларни берилгән рети бойичә орунлиған дурус. Берилгән әмәлий ишларниң бәзилири уларни топлуқ бәҗиришни тәләп қилиду. Синипдашлириңлар билән бирлишип атқурған иш вақтиңларни теҗәмләшкә вә ишни әмәлгә ашурушниң һәрхил үлгилирини тепишқа ярдәмлишиду. Оқуш материали 7 бөлүмгә бириктүрүлгән. Асасий мәтин билән биллә, қошумчә рубрикиларму (йетәкчи уқумлар, глоссарий, муһакимә-тәһлил қилиш, хуласә) қараштурулған. *Қәдирлик достлар*! Силәргә иҗадий утуқ, пухта билим вә қизиқарлиқ тәтқиқатларни тиләймиз!

Муәллипләр

MyLibrary.kz

I ГЕОГРАФИЯЛИК ТӘТҚИҚАТ УСУЛЛИРИ

УМУМИЙ ГЕОГРАФИЯЛИК УСУЛЛАР

Өзәклик географиялик тәтқиқат усуллири

§ 1. Географиялик экспертизиниң алгоритми вә түрлири

Бүгүнки дәристә:

— тәтқиқат мавзусиға мувапиқ географиялик экспертиза элементлирини қоллинишни үгинисиләр.

Йетәкчи уқумлар:

✓ алгоритм
✓ комплекслиқ географиялик экспертиза

Географиялик экспертизиниң алгоритми. Өткән жилқи 10-синип География дәрислигидин *географиялик экспертиза* усули билән тонушқан едиңлар. Бу усул арқилиқ әтрап муһитниң шараитиға комплекслиқ баһа берилип, униң тәбиий амиллар һәм адәмләрниң иш-паалийити нәтижисидә өзгиришигә илмий асасланған молжамлар ясилиду. Географиялик экспертиза беришида алий салаһийәтлик мутәхәссисләр әтрап муһитни өзгәртишкә қаритилған тәбиәтни пайдилиниш лайиһилирини тәкшүрәйду. Географиялик экспертиза жүргүзүш, әң авал, лайиһә әмәлгә ашурулушқа тегиш территорияниң тәбиий комплексини тәтқиқләштин башлиниду (1-схема).

1-схема

Географиялик экспертизиниң алгоритми

Униң нәтижисидә *параметрлиқ* (тәбиий комплексниң тәркивий қисимлириниң тәриплимиси вә уларниң өз ара мунасивәтлири),

MyLibrary.kz

функциялик (тәбиий комплекс вә территориялик қурулма арисидики мунасивәтләр), *типологиялик* (территорияниң тәбиий режиминиң һалити) тәриплимиләр елиниду. Географиялик экспертизиниң хуласә басқучида территорияни модельлаш вә униң егилик паалийәтниң тәсиридин болидиған өзгиришлирини молҗалаш әмәлгә ашурулиду. Географиялик экспертизида физикилиқ-географиялик наһийә, мәмурий наһийә яки вилайәт модельлаш объекти болуши мүмкин.

Географиялик экспертиза ясаш бирнәччә йөнилиштики ишларни өз ичигә алиду (2-схема).

2-схема

Географиялик экспертизиниң иш йөнилишлири

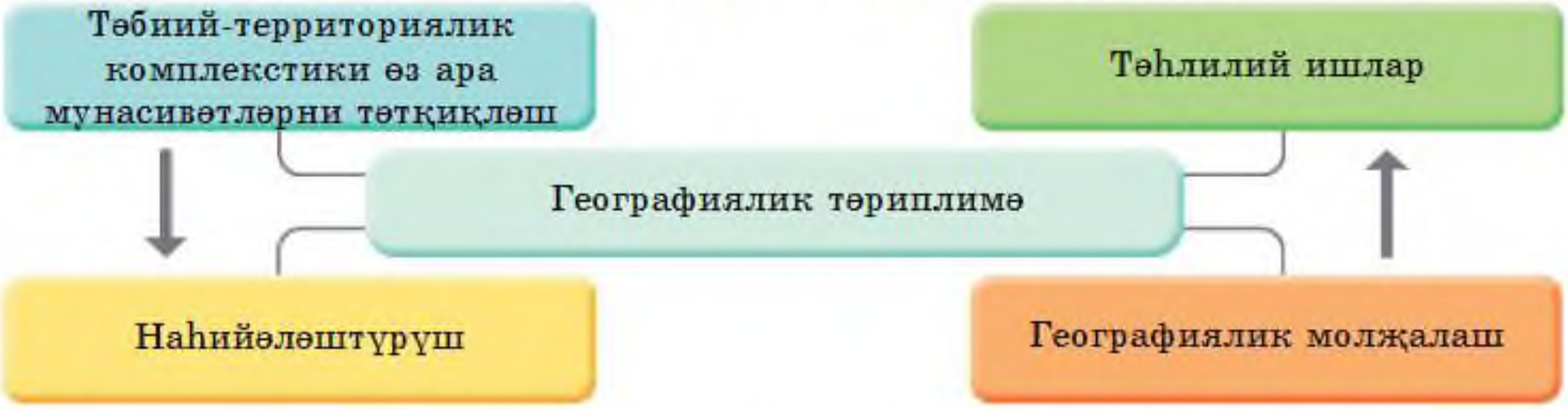

Географиялик экспертизида *өз ара мунасивәтләрму тәтқиқлиниду*. Мошу арқилиқ тәбиәт вә җәмийәтниң өз ара тәсирлишиши, көрсәткүчләрниң өз ара мунасивити, тәбиий комплексниң территориялик алаһидиликлири ениқлиниду. Территориядики тәбиий вә җәмийәтлик системиларниң иерархиялик қурулмисини тәтқиқләш асасида *наһийәләштүрүш* жүргүзүлиду. *Тәһлилләш ишлири* арқилиқ көрсәткүчләр тәһлил қилинип, лайиһиләр, программилар, схема вә йөкүнләшләрни баһалашта йеңи объектларни орунлаштуруш үлгилири тәклип қилиниду. Тәбиий вә иҗтимаий җәриянларни *географиялик молҗалашму* наһайити зөрүр, чүнки лайиһиләр хилму-хил ресурсларни (тәбиий, рекреациялик, адимий вә һаказа) пайдилинишқа қаритилғанлиқтин, тәбиий вә иҗтимаий муһитта өзгиришләр йүз бериду.

Географиялик экспертиза жүргүзүшниң беришида объектни лайиһидә көрситилгән орнидин башқа йәргә орунлаштуруш тоғрилиқ қарар чиқиришқа боламду? Мабада болса, у қандақ ишларниң нәтиҗисидә тәвсийә қилиниши мүмкин?

Географиялик экспертиза түрлири. Географиялик экспертиза арқилиқ егилик паалийәтниң әтрап муһитқа тәсири ениқлиниду. Шундақ қилип, йәни ихтисадий лайиһиниң тәбиий муһитни қоғдаш тәләплиригә мувапиқлиқлиғи баһалиниду. Географиялик экспертиза тәриплимә-характериға бағлиқ экологиялик-географиялик вә ихтисадий-географиялик болуп тәснифлинидиғанлиғини силәр 10-синипта өткән едиңлар.

Экологиялик-географиялик экспертизида егилик вә иҗтимаий объектларниң тәбиий муһит һәм тәбиәт ресурслириға тәсирини санлиқ-сапалиқ баһалаш вә өзгиришлири тәһлил қилиниду. Экологиялик-

MyLibrary.kz

географиялик экспертизиниң объектлириға — әтрап муһиткa ейтарлик тәсир йәткүзидиған территориялик егилик тәрәққият режилири, жирик егилик объектлирини орунлаштуруш лайиһилири ятиду.

Экологиялик-географиялик экспертиза лайиһини әмәлгә ашурруштин бирнәччә жил илгири жүргүзүлүп, тәбиий муһитниң һазирки әһвали вә келәчәктики болғуси өзгиришлирини молжалаш, тәбиәтни қоғдаш вә ресурсларниң алдин молжаланған чиқимлириниң орнини толтуруш тәдбирлирини, тәбиий вә тарихий ядикарлиқларни қоғдашни баһалашни өз ичигә алиду. Экологиялик-географиялик экспертизида лайиһиниң асасида берилидиған әхбарат тәһлил қилинип, әтрап муһит өзгиришлириниң тәләпләргә уйғунлуғиға баһа берилиду. Һазирки вақитта дөләтлик вә хәлиқара дәрижидә экологиялик экспертиза жүргүзүшниң қаидилири ениқланған.

Глоссарий:

- **Алгоритм** — дәсләп берилгән мәлуматлар бойичә нәтижә елиш үчүн қайси әмәлни қандақ тәртиптә бәжириш зөрүрлигини бәлгүләйдиған қарарлар қаидисиниң тәриплимиси.
- **Комплекслиқ географиялик тәриплимә** — аһалиниң паалийәт саһалирини (ижтимаий, демографиялик, ихтисадий вә һаказа) түгәл өз ичигә алидиған комплекслиқ таллаш, баһалаш вә тәхминләш (молжалаш)

Ихтисадий-географиялик экспертиза наһийәлик режиләш (планлаш) вә ихтисадий объектларни лайиһиләш асаслирини бәрпа қилиш мәхситидә территориялик лайиһиләрни экспертизилашни өз ичигә алиду. Экспертизиниң бу түриниң алаһидилиги — егилик қурулмисиға йеңи объектларни (кархана, санаәт түгүни, кластер вә һаказа) жарий қилишниң территория тәрәққияти үчүн утумлуқлиғини һесапқа елиши. Чүнки территория биртуташ тәбиий-егилик комплекси болуп һесаплиниду. Ихтисадий-географиялик экспертизиниң асасида ихтисадий яки ижтимаий объектларни бәрпа қилишниң яки өзгәртишниң тәбиий вә егилик комплексларға аит тәсири тәһлил қилиниду.

Наһийәдә сүт заводиниң селиниши тәбиий муһитниң өзгириши һәм егиликниң башқа саһалириниң тәрәққиятиға қандақ тәсир қилиши мумкин?

3-схема

MyLibrary.kz

Әмәлиятта экспертизиларниң бесим көпчилиги комплекслиқ характерға егә. Комплекслиқ географиялик экспертизини жүргүзүш мәсилини әтраплиқ баһалашни зөрүр қилиду (3-схема).

Комплекслиқ географиялик экспертизида, әң алди билән, тәбиий муһит вә егилик комплексиниң ихтисадий көрсәткүчлири тәһлил қилиниду. Узақ муддәтлик лайиһиләр үчүн бу көрсәткүчләрниң өзгиришчан болуш еһтимали жуқури. Мәсилән, дуниядики әң жирик Санься ("Үч жира", Хитай) су электр станциясиниң лайиһилик һөжжәтлиридә униң келәчәктә әл ичидә ишләп чиқирилидиған электр қувитиниң 10%-ни беридиғанлиғи тәкитләнгән еди. Бирақ 2012-жили станция ишқа қошулғандин кейин бу көрсәткүчләр бари-йоқи 1,7%-нила тәшкил қилди.

Экспертизида тәбиәтни қоғдаш тәдбирлиригә сәрип қилинидиған вә тәбиәтни утумсиз пайдилинишнин йүз бериш еһтималлиғи муқәррәр чиқимларму тәкшүрүлиду. Россиядә XX әсирниң 80-жж. буян Катунь (Алтай) су электр станциясиниң лайиһисигә экологиялик тәләпләргә мувапиқ болмиғанлиқтин бирнәччә қетим әкси экспертизилиқ хуласә чиқирилди. Буниңда дөләтлик экспертиза жүргүзүштә жәмийәтлик экспертиза, йәни жамаәтчилик һәм жәмийәтлик тәшкилатларниң пикир-тәклиплири һесапқа елинди.

Қазақстанда шәһәр қурулушини режиләш, тәвәләрни тәрәққий әткүзүш, иҗтимаий, ишләпчиқириш, рекреациялик вә инфрақурулмилиқ объектларниң лайиһилирини "Дөләтлик экспертиза" Җумһурийәтлик дөләтлик карханиси комплекслиқ экспертизидин өткүзиду. Комплекслиқ экспертизини жүргүзүшкә аит барлиқ хизмәтләр автоматлаштурулған һалда Биртуташ портал арқилиқ әмәлгә ашурулиду.

Комплекслиқ географиялик экспертизиларда территорияниң экологиялик-ихтисадий көрсәткүчлириниң лайиһигә тәсири, тәбиәтни қоғдаш паалийәтлирини селиштурма һалда тәһлил қилиш вә униң экологиялик-ихтисадий иқтидарини арттуруш йоллири қараштурулуп, тәһлил қилиниду. Лайиһиниң әтрап муһитқа тәсирини баһалашта матрица усули қоллинилиду. Униң маһийити объектниң тәбиий муһитқа тәсирини тәхминий молҗалаш матрица түридә көрситилиду. Матрицилар аддий тизмилар түридә яки мурәккәп характерда болуши мүмкин.

Көмүрни пайдилинидиған иссиқлиқ электр станциясиниң тәбиий муһитқа тәсирини баһалашни аддий матрица түридә көрситишкә болиду (1-җәдвәл).

Аддий матрициларда тәсир қилишниң түрлири, тәсиргә учриған объектлар тизими, сәвәп-ақивәтлик мунасивәтләр көрситилиду. Мурәккәп матрицилар болса уларни рәңларға бөлүш, әкси мунасивәтләрни һесапқа елиш асасида қураштурулиду. Мәсилән, зиянлиқ тәсирниң дәриҗилири балл (1 дин 10 ғичә) бойичә баһалиниши мүмкин, андин кейин көрсәткүчләрниң матрицидики тоғра қур яки йол вә тик қур бойичә қошундилири елиниду. Бу уларни рәңларға тәснифләшкә мүмкинчилик бериду.

MyLibrary.kz

Көмүрни пайдилинидиған иссиқлиқ электр станциясиниң тәбиий муһитқа тәсири

Тәсир қилиш амиллири / Тәбиий муһитниң тәркивий бөләклири	Қурулуш мәйданидики ишлар	Инженерлиқ коммуникацияләрни жүргүзүш	Электр станциясиниң иши	Пәвқуладдә һаләтләр (тәбиий вә техногенлиқ апәтләр)
Йәр рельефи	күчлүк	күчлүк	аҗиз	оттура
Атмосфера	оттура	аҗиз	күчлүк	күчлүк
Су ресурслири	аҗиз	аҗиз	оттура	оттура
Топрақ	күчлүк	күчлүк	күчлүк	күчлүк
Өсүмлүкләр, һайванатлар дунияси	күчлүк	күчлүк	оттура	күчлүк

Шундақ қилип, географиялик экспертиза тәбиий муһитниң әһвалини комплекслиқ һалда баһалашқа вә адәмниң егилик паалийитиниң ақивәтлирини молҗалашқа мүмкинчилик бериду.

Соал вә тапшурмилар

1. Географиялик экспертизилар қандақ мәхсәттә жүргүзүлиду?
2. Экспертиза жүргүзүштә кәспий мутәхәссис болушниң әһмийити қандақ дәп ойлайсиләр?
3. Тәбиий комплексни тәтқиқләштә функционаллиқ тәриплиминиң қандақ һаҗити бар?
4. Мабада қара мал фермисини дәрия бойиға селиш тоғрилиқ лайиһә тәклип қилинса, униң тәбиий муһитқа келидиған зийинини қандақ тәрипләшкә болиду?
5. Немишкә комплекслиқ географиялик экспертизиларда күтилидиған ихтисадий көрсәткүчләр экологиялик ақивәтләр билән бағлиқ болиду?
6. Қазақстанда АЭС селиш лайиһисидә җәмийәтлик пикирләрни һесапқа елишниң әһмийити қандақ? Сөзләп бериңлар.

Тапшурмилар

1. Йәрлик җайдики таллаш бойичә елинған өз наһийәлириңлардики 2 егилик объектиниң (А вә Ә) әтрап муһитқа тәсирини төвәндә берилгән аддий матрица үлгиси бойичә селиштуруңлар.

	Әтрап муһитниң тәркивий бөләклири	Егилик объектлири вә уларниң тәсирлири	
		А	Ә
1	Йәр рельефи		
2	Һава		
3	Ички сулар		
4	Топрақ		
5	Өсүмлүк йепинчиси		
6	Һайванатлар дунияси		
7	Адәм		

MyLibrary.kz

§ 2. Экспертлиқ баһалаш усуллири

Бүгүнки дәристә:
— експертлиқ баһалаш усуллири билән тонушуп, униң мәна-маһийитини чүшинисиләр;
— тәтқиқат мавзусиға мувапиқ експертлиқ баһалаш усуллирини қоллинишни үгинисиләр.

Йетәкчи уқумлар:
✓ експертлиқ баһалаш

Глоссарий:
- **Экспертлиқ баһалаш** — експертларниң пикир-тәклиплири асасида проблемиға аит баһа бериш, қарар қобул қилиш процедуриси.

Экспертлиқ баһалашниң умумий тәриплимиси. Экспертлиқ баһалаш, адәттә, мурәккәп мәсилиләргә бағлиқ қарар қобул қилишта пайдилинилиду. Географиядә “баһалаш” уқуми мәлум бир объектниң яки җәрияннниң, униң өзгиришлириниң һәрхил саһалар үчүн әһмийитини (пайдилиқлиғи, қолайлиқлиғи, утумлуқлиғи турғусидин) ениқлашни билдүриду. Экспертлиқ баһалаш арқилиқ бирнәччә қарарларниң ичидин әң әқилгә мувапиқлиғини таллашқа, тәтқиқ қилиниватқан җәрияниниң тәрәққиятини тәхминләшкә вә мурәккәп вәзипиләрниң йешимини тепишқа болиду. Мәсилән, шәһәрдики екологиялик әһвални аһалиниң саламәтлик мәсилиси турғусидин, әлдики тәбиәт ресурслирини уларни әқилгә мувапиқ, утумлуқ пайдилиниш турғусидин, йеңи заводни әтрап муһитқа тәсири турғусидин баһалаш вә һаказа. Экспертлиқ баһалаш бирқатар әһвалларда пайдилинилиду (4-схема).

4-схема

Экспертлиқ баһалаш җәмийәтниң еһтияҗиға мувапиқ вә хәлиқара, дөләтлик программа вә жирик лайиһиләр даирисидә җүргүзүлүши мүмкин. Экспертлар сүпитидә мәлум саһадики алий лаяқәтлик, тәҗрибилик мутәхәссисләр таллиниду. Экспертлиқ тәтқиқатлар алдида униң мәхсити вә експертлар алдиға қоюлидиған мәсилә — проблемилар ениқлиниду. Бу басқучта бирнәччә шәртләр сақлиниду (5-схема).

MyLibrary.kz

5-схема

Экспертлиқ баһалаш жүргүзүшниң шәртлири

Проблеминиң шәртлирини, муддәтлирини, сиртқи вә ички чәклимилирини ениқлаш

Соалларни сүпәтлик баһа берилидиғандәк дәрижидә қураштуруш

Экспертлар мүмкинлиги еһтимал үлгиләрнила баһалайду, шуңлашқа улар қарарниң толуқ тәриплимисини беришкә тегиш әмәс

Баһалаш процедурисини мустәқил модератор жүргүзүп, өзи назарәт қилиду, бирақ у проблемиға аит пикир билдүрмәйду

Экспертлар мәлум бир қарар тәклип қилишта проблемини әтраплиқ қараштурушқа тегиш. Буниң үчүн уларға аталған проблема бойичә әхбаратлиқ материаллар, статистикилиқ мәлумат-дерәкләр, рай синаш соаллири тәйярлиниду. Тәвсийә қилинидиған материалларниң әтраплиқ вә бетәрәп болушини тәминләш бәк зөрүр.

Экспертларға тәвсийә қилинидиған соалларни түзүш вә таллаш үчүн мәхсус географиялик билим һаҗәтму?

Экспертлиқ баһалаш усуллири. Экспертлиқ баһалаш йәккә вә топлуқ болуп бөлүниду. Йәккә баһалаш мәлум бир саһадики наһайити салайиһәтлик экспертниң көзқаришиға асаслиниду. Йәккә экспертлиқ баһалашта сөһбәт-интервью елиш, тәһлилләш вә сценарийлик усуллар қоллинилиду (1-сүрәт).

1-сүрәт. Йәккә экспертлиқ баһалаш усуллири

MyLibrary.kz

Йәккә экспертлиқ баһалаш усуллирини пайдиланғанда һәрхил саһада әтраплиқ билимгә егә, хилму-хил әхбаратларни тәһлил қилалайдиған кәспий мутәхәссис һаҗәт болиду.

Адәттә, топлуқ экспертлиқ баһалаш усули хелә кәң қоллинилиду. Экспертлиқ топлар тәркивидики экспертлар саниға мувапиқ бирнәччә түргә бөлүниду (2-җәдвәл).

2-җәдвәл

Экспертлиқ топларниң түрлири (В.Л.Бабурин бойичә)

№	Топ түрлири	Экспертлар сани
1	Наһайити жирик экспертлиқ топлар	1000—3000
2	Чоң экспертлиқ топлар	100—1000
3	Оттура экспертлиқ топлар	30—100
4	Кичик экспертлиқ топлар	10—30

Наһайити жирик экспертлиқ топлар бир-биригә мунасивәтлик саһалар бойичә көп адәмни өз ичигә алиду. Мәсилән, Японийдә өткүзүлгән дельфида 2659 эксперт 13 саһа бойичә пикир алмаштурған. Чоң экспертлиқ топлар мәлум саһа бойичә көп адәмни өз ичигә алиду. Оттура экспертлиқ топлар бир саһада әтраплиқ әхбарат елиш үчүн өткүзүлидиған анкетилиқ рай синаш вә сөһбәтләргә җәлип қилиниду.

Кичик экспертлиқ топлар йол хәритилирини, сценарийларни түзүштә, "Ой қозғаш" усулини вә башқиларни қоллиниду. Топлуқ экспертлиқ баһалашта экспертларниң һәрхил пикирлириниң уйғунлуқ дәриҗисини ениқлаш бәк муһим. Шуниң билән биллә экспертларниң пикирлирини пишшиқдашниң статистикилиқ усуллириға диққәт бөлүниду. Топлуқ баһалашниң бирнәччә усуллири бар (6-схема).

6-схема

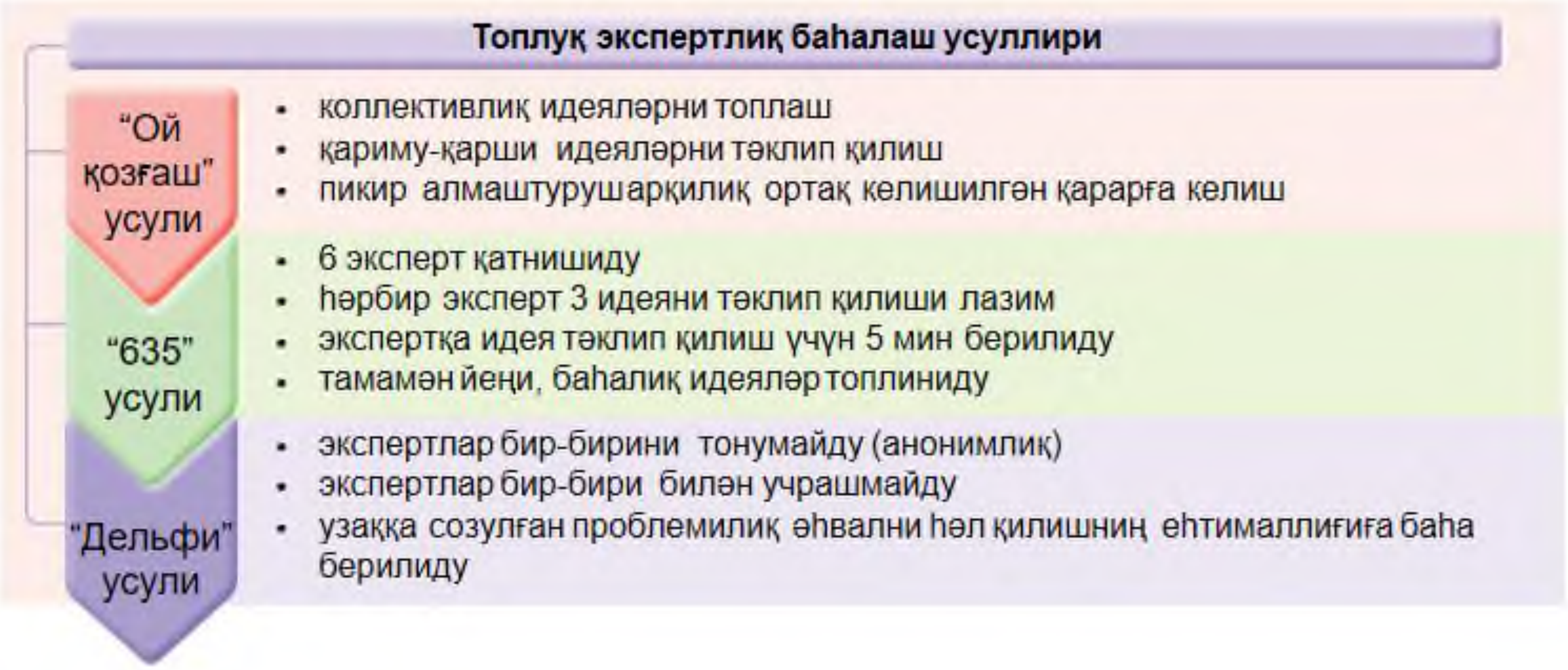

MyLibrary.kz

Силәр 10-синипта топлуқ экспертиза ясашниң "Дельфи" вә "Ой қозғаш" ("Мейигә һуҗум") усуллири билән тонушқан едиңлар.

"Дельфи" усули билән синақ-экспертиза өткүзүшниң асасий қийинчилиғи немидә?

"635" усули "Ой қозғаш" усулиға охшап кетиду. 6 эксперт қатнишидиған бу усулда мәлум вақит (5 мин.) ичидә 3 йеңи идеяни язмичә шәкилдә тәклип қилиш лазим. Синақ, адәттә, йерим саат мабайнида өткүзүлиду. Мошу вақит ичидә экспертлар топи 18 идеяни йезип үлгириду. Японийдә тәбиәтни қоғдаш, әтрап муһитқа аит вә башқиму ихтисадий лайиһиләрни түзгәндә мошу усул билән илғар, баһалиқ идеяләр топлиниду.

Топлуқ экспертлиқ баһалаш усуллири экспертларниң пикир-тәклиплириниң һәққанийлиғини тәминләшкә, умумға ортақ көзқарашни ениқлашқа қаритилиду. Топлуқ экспертлиқ баһалашта елинидиған хелә көп әхбаратни пишшиқдаш статистикилиқ усулларни қоллинишни һаҗәт қилиду.

Соал вә тапшурмилар

1. Географиядики баһалашниң әһмийити қандақ?
2. Экспертлиқ баһалаш қандақ әһвалларда жүргүзилиду?
3. Немишкә пәвқуладдә әһвалларда тоғра қарар қобул қилиш үчүн экспертлиқ баһалаш көп қоллинилиду?
4. Йәккә вә топлуқ экспертлиқ баһалашларни селиштуруш асасида уларниң һәркайсисиниң артуқчилиқлири вә камчилиқлирини ениқлаңлар.
5. Дәрислик мәтини вә 1-сүрәтни пайдилинип, экспертлиқ топларниң һәрбир түригә аит тәтқиқлинидиған проблемиларни ойлап тепиңлар.
6. Бош вақтиңларда аилә әзалири яки достлириңлар билән "635" усулини қоллинип, мәлум бир проблемиға аит идеяләрни топлап көрүңлар.

MyLibrary.kz

1-*әмәлий иш.*
Тәтқиқат мавзусиға мувапиқ экспертлиқ баһалаш усуллирини қоллиниш

Мәхсити — тәтқиқат мавзусиға мувапиқ экспертлиқ баһалаш усуллирини қоллиниш йоллирини үгиниш.

Методикилиқ көрсәтмә

Әмәлий ишни бәҗириш үчүн өзәңлар 10-синипта таллап алған тәтқиқат мавзуриңларниң экспертлиқ баһалашни һаҗәт қилидиған мурәккәп мәсилилирини ениқлавелишиңлар лазим. Андин кейин тизмида көрситилгән мәсилиләр бойичә алдин-ала һәрхил кәсип егилири, ата-ана, айрим адәмләрниң пикирлирини аңлап, йезивелиңлар. Синипқа кәлгәндин кейин, синипдашлардин ибарәт кичик, ихчам топ қуруңлар. Мошу топтикиләр билән бирлишип, өзәңларниң тәтқиқат мавзуриңлардики һәл қилиниши қийин мәсилиләргә "Ой қозғаш" усули билән 10 мин ичидә тәһлил ясаңлар. Келәси дәристә тәтқиқат мавзуси бойичә йеңи билим елишиңларға экспертлиқ баһалаш усуллирини қоллинишниң қандақ ярдәмләшкини һәққидә ихчам тонуштуруш-презентация тәвсийә қилиңлар.

Тапшурмилар

1. Өзәңларниң тәтқиқат мавзуриңлар бойичә ясиған һәл қилиниши қийин мәсилиләрниң тизмисини түзүңлар.
2. Өзәңлар түзгән тизмидики мәсилиләргә аит һәрхил кәсип егилириниң, ата-ана, айрим адәмләрниң пикир-тәклиплирини тәһлил қилиңлар.
3. Синипта ихчам экспертлар топини қуруп, улар билән бирлишип тәтқиқат мавзуриңларниң проблемилириға аит 10 минутлиқ "Ой қозғаш" уюштуруңлар.
4. Тәтқиқат мавзуси бойичә йеңи билим елишиңларға экспертлиқ баһалаш усуллирини қоллиниш қандақ ярдәмлишидиғанлиғи һәққидә ихчам тонуштуруш өткүзүңлар.

MyLibrary.kz

§ 3. Географиядики модельлаш усуллири

География илимидики модельлашниң әһмийити. Аддий географиялик модельлар қедим заманларда йәрлик җай-зиминларниң сизма-схемилири сүпитидә болди. География илими тәрәққий әткәнсири объект, һадисә вә җәриянларни әкис әттүридиған мурәккәп модельлар қоллинилишқа башлиди. Башқа тонуп-билиш васитилиридин пәрқи — модель васитә-қурал болуш билән биллә, тәтқиқат объекти хизмитиниму атқуриду. Модельларниң географиялик тәтқиқатлар үчүн әһмийитини 3-җәдвәлдин көрәләйсиләр.

Или Алитеғидики музлуқлар даирисиниң қисқиришини модель түридә беришкә боламду? Ундақ модельни қураштуруш үчүн қандақ мәлуматлар һаҗәт болар еди?

Бүгүнки дәристә:

— географиялик модельлаш усуллири билән тонушуп, униң мәна-маһийитини чүшинисиләр;

— тәтқиқат мавзусиға мувапиқ географиялик модельлаш усуллирини қоллинишни үгүнисиләр.

Йетәкчи уқумлар:

- ✓ модель
- ✓ модельлаш
- ✓ геосистема
- ✓ сапалиқ модельлаш усуллири
- ✓ санлиқ модельлаш усуллири

3-җәдвәл

Модельларниң география илимидики әһмийити

	Сәвәп	Шуңлашқа...	Мәсилән
1	География илиминиң тәтқиқат объектлири, адәттә, бәк җирик	уларниң кичиклитилгән көчүрмисини ясаш лазим	хәритиләр, глобус
2	Географияниң бәзи тәтқиқат объектлири қолйетимлик әмәс яки нәқ һазирқи чағда йоқ болуши мүмкин	улар һәққидә билимни пәқәт модель түридә беришкә болиду	Пангея қуруқлуғи яки Йәрниң ички түзүлүши
3	Географиядики тәтқиқлинидиған бәзи һадисиләр вә җәриянларни адәм беваситәназарәт қилалмаслиғи мүмкин	уларниң тәрипини пәқәт модель арқилиқ көрситишкә болиду	мантиядики һәрикәтләр
4	Географиялик объект, һадисә, җәриянлар мурәккәп болиду	модельларда уларниң барлиқ бәлгүлири вә хусусийәтлирини, алақилирини түгәл көрсәтмәй, пәқәт әң муһимлирила бәлгүлиниду	географиялик постники җисим айлиними
5	Бәзи географиялик һадисә яки җәриянлар наһайити тез жүриду	“астилитилған” модель уларни чүшинишкә ярдәмлишиду	йәр тәвриш
6	Бәзи географиялик һадисә яки җәриянлар наһайити аста жүриду	“чапсанлитилған” модель уларни чүшинишкә ярдәмлишиду	угулуш

MyLibrary.kz

Заманивий география илимида модельлаш — тәтқиқат объекти һәққидә йеңи билим елишниң усули болуп һесаплиниду. Чүнки мурәккәп геосистеминиң қурулмиси вә униңдики мунасивәтләрни әйни петичә әкис әттүрүш мүмкин әмәс. Геосистемини яки униң айрим элементлирини модельлашниң беришида униң аддий көчүрмиси, йәни модели ясилиду. Россиялик алимларниң ениқлишичә, модельлаш заманивий географиялик тәтқиқатларда төвәндики илмий вәзипиләрни һәл қилишта қоллинилиду (7-схема).

7-схема

Шундақ қилип, географиялик модель тәтқиқат объектиниң муһим хусусийәтлирини тәриплəп, униң ички вә сиртқи мунасивәтлириниң түр һәм тәриплимилирини әкис әттүриду. Мәсилән, “Алмута шәһиридики экологиялик әһвал” мавзусидики тәтқиқат лайиһиси бойичә бирнәччә модельларни қараштурушқа болиду (4-җәдвәл).

4-җәдвәл

Алмута шәһиридики экологиялик әһвални тәриплəйдиған модельлар

	Тәтқиқат объекти	Модель түри	Мәзмуни
	1	2	3
1	Атмосферидики паскинилаштурғучилар	Алмута шәһиридики һаваниң паскинилиниш дәриҗисиниң хәритиси	1. Хәритидә атмосферидики паскинилаштурғучи маддиларниң түрлири, уларниң кәңликтә тарқилиши шәртлик бәлгүләр билән көрситилиду. 2. Тәһлил асасида ениқланған һаваниң паскинилиниш дәриҗилири һәрхил рәңләр билән пәриқләндүрүлиду

MyLibrary.kz

	1	2	3
2	Атмосферини паскинилаштурғучи амиллар	“Алмута шәһири һавасини паскинилаштуруш мәнбәлири” диаграммиси	Дүгләк диаграммида паскинилаштуруш мәнбәлириниң (санаәт, транспорт, турғун өй егилиги) шәһәр һавасини паскинилашуруштики үлүшлири көрситилиду.

Силәр мошу тәтқиқатни жүргүзсәңлар, жәдвәлни қандақ давамлаштурған болар едиңлар?

Географиялик модельлаш усуллири. Модельлашни чүшиниш вә уни әмәлиятта пайдилиниш үчүн модельлаш усуллирини топлаштуруш лазим. Һазирқи вақитта үлгиләш усуллирини топлаштурушниң биртуташ вә умумйүзлүк етирап қилинған схемиси йоқ. Буниң өзи умумий нәзәрийәвий, илмий, техникилиқ вә башқа тәтқиқатларда қоллинидиған модельлаш шәкиллириниң хилму-хиллиғи билән чүшәндүрүлиду. Географиядики модельлаш усуллирини бирнәччә топқа бөлүшкә болиду (8-схема).

8-схема

Географиядики модельлаш усуллириниң топлири

- • Модельда объектниң геометриялик, физикилиқ, динамикилиқ тәриплимилирини әкис әттүрүш — **Нәрсилик модельлаш**
- • Объект, һадисиниң хусусийәтлирини мукәммәл яки тәтқиқләшкә қолайлиқ, охшаш альтернатив асаста көрситиш — **Альтернативлиқ модельлаш**
- • Тәтқиқләнгән объект яки һадисини тамғилар топлимиси ретидә модельлаш (схема, хәритә, график, формула) — **Тамғилиқ модельлаш**
- • Тәтқиқләшниң дәсләпки басқучида модельлашта объект вә һадисини тәтқиқлигүчи ойида көрнәклик һалда тәсәввур қилиш — **Мәнтиқий модельлаш**

Нәрсилик модельлаш арқилиқ географиялик объектниң яки жәриянниң пичимини, хусусийәтлири вә өзгиришлирини әкис әттүридиған модели қураштурулиду. Модельлаш үчүн тәтқиқат объектиниң муһим тәриплимилири топлинип, таллиниду.

Альтернативлиқ модельлашта тәтқиқ қилинидиған объектни таллашниң санлиқла әмәс, сапалиқму критерийлири һесапқа елиниду. Буниң өзи үлгилинидиған объектни мукәммәлләштүрүшкә вә шу асаста геосистеминиң тәрәққиятини рәтләш стратегиясини түзүшкә мүмкүнчилик бериду.

Глоссарий:

- **Модель** (лат. *modulus* — өлчәм, үлгә) — муқум объектниң, һадисә яки жәриянниң муһим бәлгүлири билән алақилирини умум һалда тәсвирләйдиған йеникләтилгән үлгиси.
- **Модельлаш** — модельни түзүш басқучлирини түгәл өз ичигә алидиған жәриян.

MyLibrary.kz

Глоссарий:

- **Геосистема** — географиялик қәвәтниң мадда, энергия вә әхбарат тошуш билән бирләшкән, өз ара бағлинишқан тәркивий қисимлириниң жиғиндиси.
- **Сценарий** — тәтқиқат объектиниң тәрәққияти вә һалитигә аит тәриплимә.

Тамғилиқ модельлаш географиядә бурунтин буян хәритиләрни түзүштә қоллинилип кәлмәктә, шуниң билән биллә блок-схемилар, жәдвәлләр вә графикларму шу йосунда болиду. Ихтисадий географиядә ижтимаий вә ихтисадий җәриянлириниң кәңлик вә вақитлиқ өзгиришлирини, әнди физикилиқ географиядә болса мәлум бир тәбиий һадисиниң яки җәриянниң беришини графиклар, диаграммилар, гистограммилар арқилиқ бериду. Графикилиқ модельлар ениқлиқни, көрнәклик вә абстрактлиқни учлаштуриду. Мәсилән, 1-диаграммида дуния әллириниң топлири бойичә шәһәр вә йеза аһалисиниң нисбити әкис әттүрүлгән.

1-диаграмма. Әлләр топидики шәһәр вә йеза аһалисиниң нисбити, 2018-ж. (БДТ мәлуматлири бойичә)

Тамғилиқ модельлаш әтрап муһитни тәтқиқләш вә башқуруш проблемисини һәл қилишта муһим васитә болуп һесаплиниду. Болупму геоәхбаратлиқ системилар асасида түзүлгән модельлар утумлуқ, улар автоматлиқ рәвиштә пишшиқдашқа болидиған санлиқ хәритиләр сүпитидә болиду. Географиялик хәритиләрдә кәңликниң масштаб арқилиқ кичиклитилгән тәсвири ясилиду, хәритә географиялик қанунийәтләрни, объектлар арисидики мунасивәтләрни көрситәләйду.

"Хәритә географиялик қанунийәтләрни алий дәрижидә ениқлап бериду, йәни Йәр шаридики һадисиләрниң кәңлик мунасивитини, уйғунлишишини вә өз ара һәрикитиниң қанунийәтлирини тонушқа ярдәмлишиду" (Н. Н. Баранский).

MyLibrary.kz

Һәрһалда тамғилиқ қуралларни пайдилинип, географиялик объектни яки җәриянни толуқ модельлап чиқиш бәзән мүмкин әмәс. Чүнки тәтқиқат объекти тоғрилиқ санлиқ әхбарат йетишмәслиги мүмкин. У тәтқиқат объектиниң дайимий өзгиришлиригә бағлиқ болиду. Йәни географиялик объектларни пәқәт санлиқ һаләттила тәсвирләш мүмкин әмәс.

Мәнтиқий модельлар адәмниң мейисидә ойлаш қабилийити нәтиҗисидә қурулиду. Башқичә ейтқанда, мәнтиқий модельлар — адәмниң тәтқиқлинидиған объект, һадисә яки җәриян тоғрилиқ билимлири асасида ясилидиған әқил-ой модельлири. Модельларниң башқа түрлирини ясашта тәтқиқатчи дәсләп униң мәнтиқий үлгисини ясавалиду. Силәрниң һәрқайсиңлар өз билимиңларниң асасида дәрия яки қар көчүшиниң хиялий моделини ясалайсиләр.

Шуниң билән модельлаш география илимидә муһим усул болуп һесаплиниду. Модельлаш усуллириниң хилму-хил болуши географиялик объект яки җәриян тоғрилиқ баричә ениқ уқум шәкилләндүрүшкә мүмкинчилик бериду.

Соал вә тапшурмилар

1. 3-җәдвәлни тәһлил қилиш асасида модельларниң географиялик тәтқиқатлар үчүн әһмийитини көрситидиған һәрбир сәвәп бойичә өз мисаллириңларни ойлап тепип, тәклип қилиңлар.
2. “Модельлаш тәтқиқат объекти тоғрилиқ йеңи билим елишниң усули болуп һесаплиниду” дегән җүмлини қандақ чүшинисиләр? Шуниңға бағлиқ өз ойңларни муқум мисаллар билән йәкүнләңлар.

7-схемини пайдилинип, мустәқил һалда һәрқандақ географиялик объект яки җәриянниң қурулмисини вә униң тәркивий қисимлириниң арисидики мунасивәтни көрситидиған аддий модельни түзүңлар.

MyLibrary.kz

2-әмәлий иш.
Тәтқиқат мавзусиға мувапиқ модельлаш усуллирини қоллиниш

Мәхсити — тәтқиқат мавзусиға мувапиқ модельлаш усуллирини қоллиниш йоллирини үгиниш.

Методикилиқ көрсәтмә

Дәрислик мәтинини пайдилинип, модельлашниң усуллирини йетүк чүшинивелип, өзәңларниң тәтқиқат мавзуриңлар бойичә қандақ модельларни түзүшкә болидиғанлиғини ениқлап, униң үлгисини түзүш керәк. Андин кейин өз тәтқиқат мавзуриңларға бағлиқ әхбаратларни пишшиқдаш асасида һәрхил материаллардин маддилиқ модель түзүңлар. Әгәр тәтқиқат объекти тағ болса, қәғәз яки пенопластни пайдилинип, егизлик бәлбағлири вә һаказа көрситилгән маддилиқ модельни түзүшкә болиду.

Шуниң билән биллә тәтқиқат мавзусиға мувапиқ схема, график яки диаграмма түридики тамғилиқ модель қураштурисиләр. Униң үчүн мәлум бир санлиқ әхбаратлар һаҗәт болиду. Мәсилән, сениң тәтқиқат объектиң дәрия болса, униң узунлуғи, илдамлиғи, су чиқими вә һаказа мәлуматлар һаҗәт болиду. Кәлгүси дәристә тәтқиқат мавзуси бойичә йеңи билим елишиңларға модельлаш усуллирини қоллиниш қандақ ярдәмлишидиғанлиғи тоғрилиқ ихчам тонуштуруш өткүзүңлар.

Тапшурмилар

1. Өзәңлар түзгән тизмини пайдилинип, қолда бар материаллар вә қурал-җабдуқларни һесапқа елип, маддилиқ модель түзүңлар. Маддилиқ модельни түзүшниң алгоритмини ениқлашта 3-җәдвәлниң материаллирини пайдилиниңлар.
2. Тәтқиқат мавзусиға мувапиқ тамғилиқ модель түзүңлар.
3. Тәтқиқат мавзуси бойичә йеңи билим елишиңларға модельлаш усуллирини қоллинишниң қандақ ярдәмлишидиғанлиғи тоғрилиқ ихчам тонуштуруш тәйярлаңлар.

MyLibrary.kz

§ 4. Географиялик наһийәләштүрүш усуллири

Бүгүнки дәристә:

— географиялик наһийәләштүрүш усуллири билән тонушуп, униң мәнәсини чүшинисиләр;

— тәтқиқат мавзусиға мувапиқ географиялик наһийәләштүрүш усуллирини қоллинишни үгинисиләр.

Наһийәләштүрүш — тәбиий, иҗтимаий вә ихтисадий системиларни уйғунлаштурушниң наһайити әвзәл усуллириниң бири. Географиядики наһийәләштүрүшниң әһмийитини химиядики Менделеев җәдвилиниң әһмийитигә баравәр дейишкә болиду. География илимида наһийәләштүрүш территориялик башқуруш мәсилилирини һәл қилишта, мәмурий бөлүнүш, тәбиәтни пайдилиниш в. б. қоллинилиду. Мошу турғудин алғанда, наһийәләштүрүшниң маһийити — кәңликтики өзигә хас алаһидиликләргә территориялик түзүлмиләрни ениқлап, уларға тәриплимә бериш, чегарилирини аҗиритиш.

Йәр шарида геосистемиларниң көплигән топлири таралған. Геосистемиларниң бәзи топлириниң тарқилиши җаһанлиқ дәриҗидә болса, иккинчилири тәвәлик, бәзилири болса пәқәт мәлум бир йәргила тән болиду. Уларниң һәрқайсисиниң өзигә хас тарқилиш территориясини ареал дәп аташқа болиду. Йәни наһийәләштүрүш арқилиқ кәңлик өз ара мунасивәтни территориялик бирликләргә тәснифләйду. Россиялик географлар Ю. Н. Гладкий вә А. И. Чистобаев географиядики наһийәләштүрүшниң қурулмилиқ схемисини түзүп чиқти (9-схема).

9-схема

Географияниң һәрхил саһасидики наһийәләштүрүш қурулмисиниң үлгиси

Физикилиқ география	Ихтисадий география	Сәясий география	Мәдәнийәт географияси
Географиялик қәвәт	Дуниявий ихтисадий кәңлик	Дунияниң сәясий кәңлиги	Дуниявий цивилизация
Географиялик бәлбағ	Интеграциялик иттипақ	Дунияниң жирик геосәясий бәләклири	Айрим (йәккә) цивилизация
Тәбиәт зониси	Миллий ихтисадий кәңлик	Һәрбий-сәясий блоклар	Миллий-мәдәний кәңлик
Тәвә	Жирик ихтисадий кәңлик	Миллий геосәясий кәңлик	Дөләтниң геомәдәний ядроси
Наһийә	Оттура ихтисадий наһийә	Дөләтниң чегарилиқ зониси	Миллий мәдәнийәт
Ландшафт (йәрлик йәр типи)	Ихчам ихтисадий наһийә	Йәрлик зиддийәт очиғи	Шәһәр мәдәнийити

MyLibrary.kz

Һәрқандақ территорияни кәңликлик тәснифләш (наһийәләштүрүш) бирнәччә критерийлар бойичә жүргүзүлиду. Тәснифлинидиған территориялик бирликләрниң өзигә хас алаһидилиги вә уларни тәшкил қилидиған элементларниң өз ара бағлинишлиқлиғи. Наһийәләштүрүш бирнәччә басқучлардин ибарәт (10-схема).

10-схема

Наһийәләштүрүшниң басқучлири

Шундақ қилип, география илимида наһийәләштүрүш бирхиллиқ вә һәрхилліқни әкис әттүриду: бирхил территорияләр бир наһийәгә бириктүрүлиду, һәрхиллири болса өзигә хас наһийәни тәшкил қилиду.

Наһийәләштүрүшниң муһим принциплириға монулар ятиду:

— *үзлүксизлиги*, йәни һәрбир объект мәлум бир бирликкә кириду вә наһийәләр торида ақ дағлар болмасқа тегиш;

— *бирхиллиғи*, йәни наһийәләштүрүш схемилири бир дәрижидики объектларни өз ичигә елиши тегиш;

— *мәхсәтликлиги*, йәни наһийәләштүрүш муқум мәхсәткә мувапиқ муһим бөлгүләр бойичә жүргүзүлиду.

Силәр 10-синипта географиялик наһийәләштүрүшниң алаһидиликлири, физикилиқ-географиялик наһийәләштүрүштә қоллинилидиған йетәкчи амил вә “йүзләштүрүш” усуллири билән тонушқан едиңлар. Әнди ихтисадий географиядә қоллинилидиған усуллар билән тонушидиған болисиләр.

Кеңәш Иттипақиниң географ алимлири И.Г.Александров, Н.Н.Баранский, Н.Н.Колосовскийлар ихтисадий наһийәләштүрүш нәзәрийәсиниң асасини салди. Бу нәзәрийәниң асасини төвәндики уқумлар тәшкил қилиду:

— территорияләрниң егилик саһалири бойичә ихтисаслинишиға әкелидиған географиялик әмгәк тәхсимати уқуми;

— территорияниң саһалиқ қурулмисини шәкилләндүргүчи ишләпчиқиришларниң технологиялик тизмиси сүпитидики энергетикилиқ-санаәт цикл уқуми;

— әлдики миллий ихтисат даирисидә саһалиқ ихтисатлиниши бар, ички тәбиий вә ижтимаий-ихтисадий бирхиллиққа егә вә комплекслиқ тәрәққиятни көзләйдиған территория ретидә ениқлинидиған ихтисадий наһийә уқуми.

Ихтисадий-географиялик нәһийәләштүрүш билән §32дә толуқ тонушисиләр.

MyLibrary.kz

Умум алғанда, ихтисадий-географиялик наһийәләштүрүш әлниң жирик иҗтимаий-ихтисадий комплекс түридики айрим бөләклириниң тәрәққият алаһидиликлирини ениқлашқа, уларниң ишләпчиқириш күчләрни орунлаштуруш мәсилилирини һәл қилишқа қаритилған қәдәмләр ташланди. Болупму әмәлий тәтқиқатлар үчүн бу бәк муһим, өзәклик мәсилә болмақта.

Соал вә тапшурмилар

1. "Дунияниң климатлиқ наһийәләштүрүш" хәритиси бойичә климатлиқ наһийәләштүрүшниң принциплириға чүшәнчә бериңлар.
2. N дөлитиниң ихтисадий кәңлигини шәкилләндүрүштә деңиз яқисидики географиялик орни һәл қилғучи тәсиргә егә болған. Мошу әлниң ихтисадий наһийәләштүрүш схемисида қандақ муһим икки наһийәни бөлүп көрситишкә болиду?
3. 9-схемини пайдилинип, ихтисадий-географиялик наһийәләштүрүшниң бирликлирини чүшәндүрүңлар.

Қәйәрдә туридиғанлиғиңларға бағлиқ төвәндики тапшурмиларниң бирини таллап, эссе түридә орунлаңлар:
— Йезидики йеза егилик йәрлирини қандақ үлүшләргә бөлүшкә болиду? Улар бир-биридин қандақ пәриқлиниду?
— Шәһәр территориясини қандақ бөлүшкә болиду? Уларниң пәрқи қандақ болуши мүмкин?

MyLibrary.kz

3-әмәлий иш.
Тәтқиқат мавзусиға бағлиқ географиялик наһийәләштүрүш усуллирини қоллиниш

Мәхсити — тәтқиқат мавзусиға мувапиқ географиялик наһийәләштүрүш усуллирини қоллиниш йоллирини үгиниш.

Дәсләп, тәтқиқат мавзусиға мувапиқ наһийәләштүрүш усуллирини қоллинишниң муһимлиғини ениқлавелиш лазим. Дәрислик мәтинини пайдилинип, наһийәләштүрүшниң усуллирини йетүк чүшинивелип, өзәңларниң тәтқиқат мавзулириңлар бойичә қандақ наһийәләштүрүш жүргүзүшкә болидиғанлиғини ениқлаш керәк. Андин кейин өзәңларниң тәтқиқат мавзуриңлар бойичә әхбаратларни пишшиқдаш асасида наһийәләштүрүшни жүргүзүшиңларға болиду. Наһийәләштүрүшни жүргүзүш үчүн тәтқиқат объектиниң әң муһим бәлгүлирини ениқлаш лазим. Мәсилән, силәрниң тәтқиқат объектлириңлар йәрлик жайдики көл болса, униң сүйиниң чоңқурлуғи көл даирисидә бирхил әмәс, шундақла униң яқилириниң пичими вә йәр рельефидә, өсүмлүк йепинчисидә пәриқләрниң болуши еһтимал. Мошу муһим хилму-хилліқлар бойичә наһийәләштүрүш схемисини түзүшкә болиду. Кәлгүси басқучта мошуни өзәңлар ениқлап, бөлгән наһийәләрни тәрипләш лазим.

Кәлгүси дәристә тәтқиқат мавзуриңлар бойичә йеңи билим елишиңларға наһийәләштүрүш усуллирини қоллинишниң қандақ ярдәмлишидиғанлиғи тоғрилиқ ихчам презентация усунуңлар.

Тапшурмилар

1. Өзәңлар тәтқиқ қилидиған мавзу бойичә қандақ кәңликлик тәснифләш жүргүзүшкә болидиғанлиғини ениқлаңлар.
2. Наһийәләштүрүшни жүргүзүш үчүн тәтқиқат объектиниң әң муһим бәлгүлири вә уларниң территория бойичә һәрхиллиғини ениқлаңлар.
3. Тәтқиқат наһийәсиниң аддий схемисиға бирхил бәлгүлири бар үлүшләрниң чегарилирини жүргүзүңлар.
4. Тәтқиқат наһийәсиниң географиялик турғудин кәңликлик һәрхиллиғини схемида һәрхил рәңләрдә бәлгүләңлар.
5. Өзәңлар ениқлиған үлүшләрниң муһим алаһидиликлиригә қисқичә тәриплимә бериңлар.
6. Тәтқиқат мавзуриңлар бойичә йеңи билим елишиңларға наһийәләштүрүш усуллирини қоллинишниң қандақ ярдәмләшкәнлиги тоғрилиқ ихчам презентация тәйярлаңлар.

MyLibrary.kz

II КАРТОГРАФИЯ ВӘ ГЕОИНФОРМАТИКА

КАРТОГРАФИЯ

Заманивий картографиялик усуллар

§ 5—6. Хәритиләрниң санлиқ модели

Һәрқандақ йәрниң санлиқ үлгидики хәритиси шу йәрниң топографиялик-геодезиялик мәлуматлирини мәнтиқилиқ-математикилиқ турғудин санлиқ түрдә әкис әттүриду (2-сүрәт).

Географиялик объектниң толуқ санлиқ үлгиси униң бошлуқ-кәңликтики орнини ениқлайдиған мәхсус координата системисида әкис әттүрилиду. Объектни толуқтуридиған әхбарат геометриялик (метриялик) атрибутлар вә геометриялик әмәс (топологиялик) тәриплимиләр (бир объектниң иккинчи объект билән өз ара мунасивитини, умумий чегарилири вә чекитлирини, тәсвирниң мурәккәп пичимини, бир объектни иккинчи объектниң үстигә киргүзүшни чүшәндүридиған) жиғиндисидин ибарәт.

Бүгүнки дәристә:

— санлиқ хәритиләрни оқуш, уларниң қоллинилиш йоллири, у йәрдики географиялик объектлар вә территорияләрниң орунлишиш алаһидилиги билән тонушисиләр;
— хәритиләрниң санлиқ вә сапалиқ көрсәткүчлирини ениқлашни үгинисиләр.

Йетәкчи уқумлар:

- ✓ санлиқ хәритә
- ✓ компьютерлиқ программилар
- ✓ үч өлчәмлик электронлуқ хәритиләр үлгиси

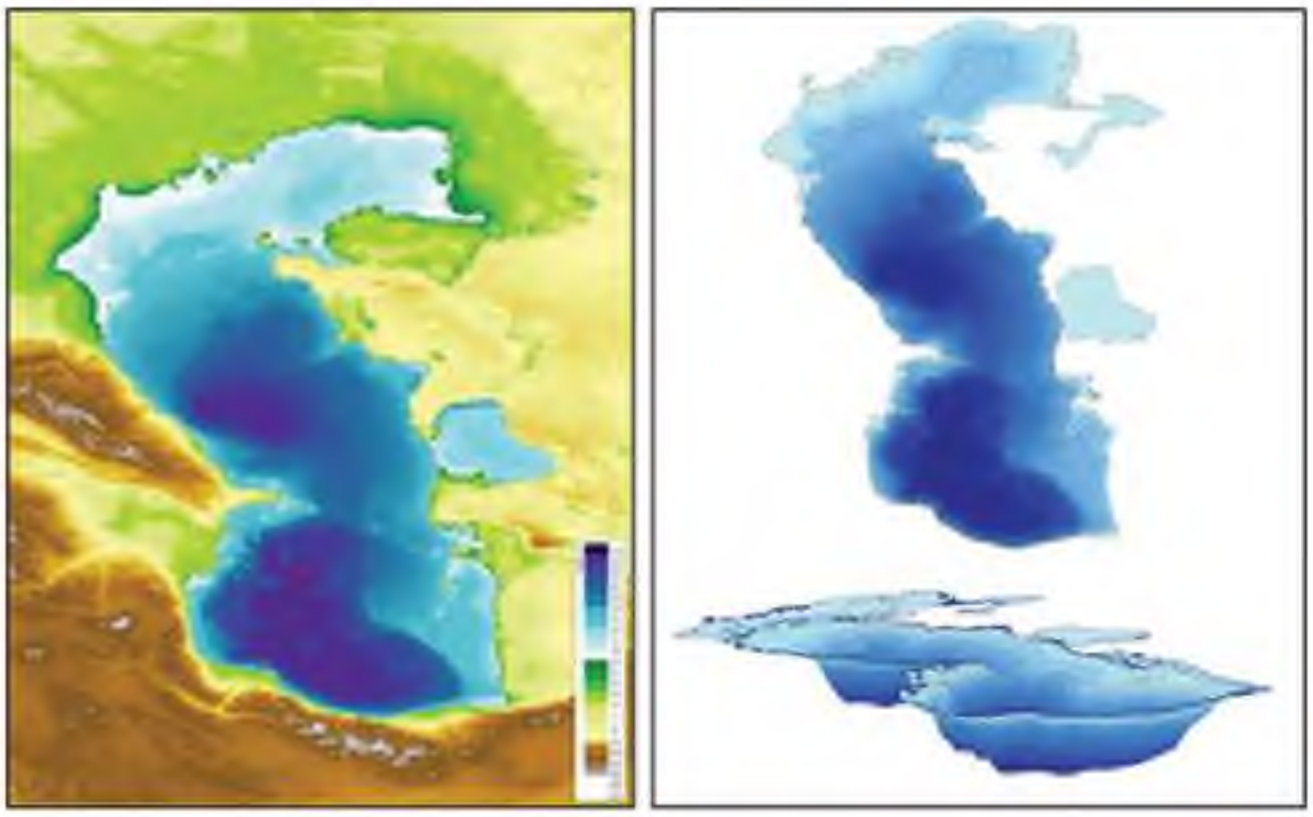

2-сүрәт. Каспий деңизиниң батиметриялик санлиқ хәритиси (Россия Пәнләр академиясиниң рәсмий сайтидин елинди)

MyLibrary.kz

Каспий деңизиниң батиметриялик хəритилиридин қандақ мəлуматларни елишқа болидиғанлиғини ениқла. Икки хəритиниң мəлуматлири бир-бирини толуқтураламду, уларни қандақ илим саһасида пайдилинишқа болиду дəп ойлайсилəр?

Санлиқ топографиялик хəритилəрни тəриплəш вақтида мəҗбурий рəвиштə униң рəтлик номери, метрикиси вə семантикиси, кəңликлик-логикилиқ бағлинишлири көрситилиду (5-җəдвəл).

5-җəдвəл

Санлиқ хəритидə берилидиған əхбарат түрлири

Өлчəмлик (метрика) əхбарат	Синтаксислиқ əхбарат	Семантикилиқ əхбарат	Қурулмилиқ əхбарат	Умумий əхбарат
Геодезиялик тəриплимилəр, йəр рельефи һəрхил объектларниң кəңликлик координатилири	Орман, отлақ, су мəйдани, су бөлгүчлəр, қапталларниң йетиш йөнилишлири	Нишанларни тəриплəйдиған бəлгүлəр, инженерлиқ иншаəтлəрниң техникилиқ параметрлири, йəр бетиниң геологиялик тəриплимиси, дəрəқлəр вə орманлиқлар тоғрилиқ мəлумат	Һəрхил объектларниң бир-биригə мунасивити, төмүр йол линиялири, аһалилиқ жайларниң иншаəтлири вə қурулмилири, уларниң конструкцияси	Йəрлик жайниң нами, координатилири вə егизлик системиси, географиялик номенклатуриси

Санлиқ хəритилəрни визуаллаш ярдими билəн экран алдидин электронлуқ хəритилəр түридə вə компьютердин қəғəзгə чиқирилған хəритə сүпитидə пайдилинишқа болиду. Мəхсус мутəхəссислəр програмиларниң ярдими билəн санлиқ форматтики тəсвиридиму компьютер экрани арқилиқ иш қиливериду.

Санлиқ хəритилəрдики усул-амаллар:

- əнъəнивий йоллар билəн ясилинған хəритилəрни (қəғəз хəритилəр) санлиқ форматқа көчириш арқилиқ;
- мəлум мусапидин тəкшүрүш йоли билəн елинған тəйяр əхбаратларни фотограмметриялик пишшиқдаштин өткүзүш арқилиқ;
- далалиқ геодезиялик-тахеометриялик чүширилим ясаш яки сүнъий Йəр һəмралири үскүнилириниң ярдимидə аммивий чүширилим ясаш арқилиқ;
- аддий далалиқ көзмөлчəрлик чүширилимлирини камерилиқ пишшиқдаштин өткүзүшниң ярдимидə ясилиниду (6-җəдвəл).

Глоссарий:

- **Йəрлик йəрниң санлиқ үлгиси** (digital terrain model, DTM) — топографиялик хəритə вə планда йəрлик җайдики кəңлик объектлириниң математикилиқ чүшəнчə турғусида санлиқ түрдə ипадилəнгəн үлгиси.

MyLibrary.kz

Санлиқ хәритиләрниң тәснифлиниши

Мәхситигә аит	Дәсләпки мәлуматниң берилиши вә әхбаратниң пишшиқдаш усули бойичә		
Топографиялик, рельефлиқ, геоморфологиялик, геологиялик, гидрологиялик, кадастрлиқ вә һаказа	Турақлиқ хәритиләрдә таянч пунктлириниң мәлум координатилири мәхсус геометриялик пичимдә. Квадрат яки тәңтәрәплик үчбулуңлуқ түридә еник сан билән берилиду	Турақлиқ әмәс хәритиләрдә йәрлик җайниң чекитлири, йәр рельефи, геологияси, гидрологияси бирхил тәвәләрдә уларниң қоюқлиғи вә зичлиғини һесапқа елип, әркин түрдә берилиду	Қурулмилиқ хәритиләрдә чекитләр йәр рельефиниң җирик орфографиялик бирликлириниң мәлум координатилириға асаслинип көрситилиду

Санлиқ хәритиләр мәхсус әхбаратлар базисида сақлиниду. Уни айрим сақлаш мүмкин әмәс. Уларни түрлүк әхбарат системисида алмаштуруш беришида мәхсус алмишиш формати яки алмишишни тәминләйдиған программилар қоллинилиду. Хәлиқара стандартлиқ категориядики Open Geospatial Consortium (OGC), GML (Geography Markup Language — Географиялик әхбарат формати) программиси йетәкчиликкә елиниду.

Қошумчә әхбаратларниң ярдими билән Open Geospatial Consortium (OGC), GML (Geography Markup Language) программилириниң асасий атқуридиған хизмити тоғрилиқ қисқичә әхбарат тәйярлаңлар.

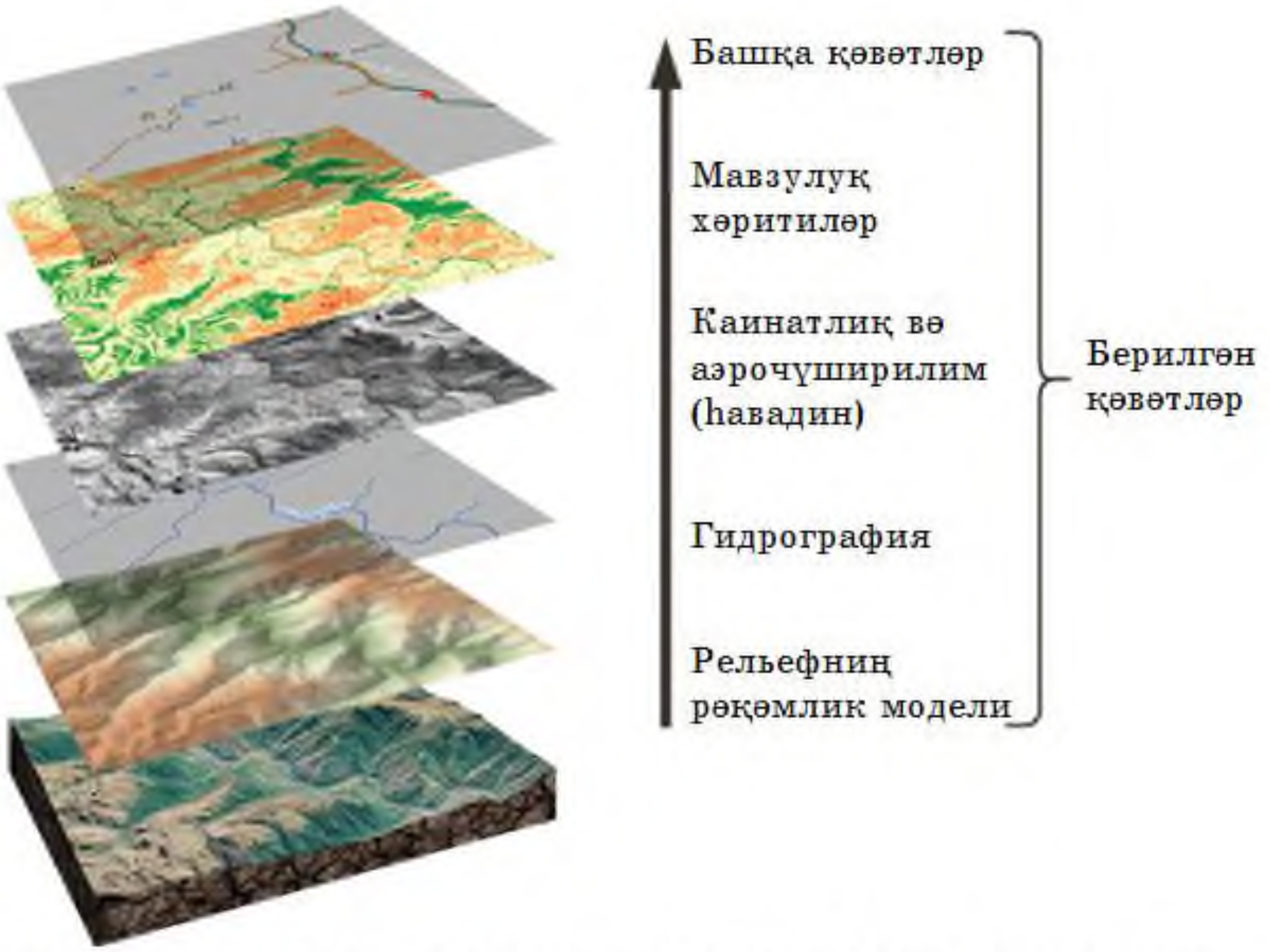

3-сүрәт. Картографиялик тәсвирләшни қәвәтләр бойичә орунлаштуруш

MyLibrary.kz

Йәрлик җайниң үч өлчәмлик үлгиси дәп экран бетидә берилгән шәрт бойичә үч өлчәмлик координата ярдими билән әхбаратниң еник тәсвирлинишини ейтиду. Уни экран бетигә чиқирип, ишләшниң мәхсус ГӘС (САПР-3D өлчәмлик үлгиләш ясашқа беғишланған автоматлиқ лайиһиләш системиси) программиси әмәлгә ашуриду (3-сүрәт).

Бу системиниң әвзәлликлири:

1) йеңи мәлуматларни җарий қилдуруш вә өзгәртиш мумкинчилигиниң болуши;

2) һаҗәтлик әхбаратни өзлүгидин издәш вә уни тепиш;

3) тәсвирниң миқиясини өзгәртиш мумкинчилигиниң болуши;

4) истималчиға һаҗәтлик дегән әхбаратни еһтияж бойичә экран бетигә чиқириш охшаш һәрикәтләрни тәкитләшкә болиду.

Экран бетигә хәритини чиқиришниң икки усули бар: бири — растрлиқ, иккинчиси — векторлуқ.

Растрлиқ усул бойичә санлиқ картографиялик әхбарат матрица (пиксель) түридә, йәни униң муһим көрсәткүчи картографиялик тәсвир рәңгиниң коди болуп һесаплиниду. Тәсвир көплигән дискретлиқ угичилардин, растр элементлиридин тәшкил тапиду. Униң муһим камчилиғи тәсвирни чоңайтсаң, улар өзиниң пәрқини йоқитип, бирхил болуп кетиду. Әнди уни кичикләтсәң әхбарат йоқилип, уни тонуш әсла мумкин болмай қалиду.

Векторлуқ усул картографиялик әхбаратни мәхсус метриялик қийсиқ векторлуқ сизиқлар вә геометриялик шәкилләр арқилиқ векторлуқ каркас билән әкис әттүрүлидиғанлиқтин, улар масштабниң чоңийиши яки кичиклишидин өзгиришкә учримайду. Бирақ векторлуқ усул картографиялик объектларниң пәқәт геометриялик мәлуматлирини беридиғанлиқтин, хәритә мәзмунини толуқтуруш үчүн мәлуматлар базисидики атрибутлуқ тәриплимиләр билән бағлаштуруш лазим болиду.

Санлиқ (электронлуқ) хәритиләр бүгүнки таңда илим вә күндилик иш-паалийәтләрни үчлаштуруш, егиликни башқуруш, билим елиш вә дәм елишни тәшкилләш, адәм һаятини яхшилиш йөнилишидики барлиқ хизмәт саһасида кәң қоллинишқа егә болмақта.

Соаллар

1. Санлиқ хәритиниң толуқ үлгиси қандақ тәркивий бөләклардин ибарәт?
2. Санлиқ хәритиләр қандақ усул-амалларниң ярдимидә әмәлгә ашурулиду?

1. Өзәңлар туридиған йәрниң яки һәрқандақ йәрниң санлиқ хәритисини пайдилинип, әхбаратниң қандақ йол билән берилгәнлигини тәрипләңлар.
2. Санлиқ хәритиләрни қандақ әһвалларда сақлашқа болиду?
3. Санлиқ хәритиләр билән дисплейда қандақ иш бәҗириш утумлуқ дәп ойлайсиләр?

Икки топқа бөлүнүп, "Бүгүнки әхбаратлиқ технология заманидики географиялик хәритиниң әһмийити вә қоллинилиши" мавзусида постер толтуруңлар.

MyLibrary.kz

4-әмәлий иш.
Санлиқ хәритиләрни оқуш вә таһлил қилиш

Мәхсити: санлиқ хәритиләрни оқуш, уларни қоллиниш арқилиқ географиялик объектлар вә территорияләрниң орунлишишини, санлиқ вә сапалиқ көрсәткүчлирини ениқлаш, тәрипләш вә таһлил қилиш.

Көрнәклик қураллар: компьютерлик синиптики мәхсус программилар жиғиндиси, смартфон қурулғуси, Қазақстан территорияси бойичә санлиқ хәритиләр жиғиндиси.

Синип оқуғучилирини бала сани вә синиптики компьютер саниға қарап бирнәччә топқа бөлүп, әмәлий ишниң мәзмуни билән тонуштуриду.

Информатика дәрисидин алған билим асаслириға тайинип, Paint вә Corel DRAW программилириниң ярдими билән мәлум бир территорияни лайиһиләшниң алгоритмини түзүш үчүн мундақ иш-һәрикәтләрни әмәлгә ашурушқа болиду:

- берилгән территорияниң квадрат шәклидики шәртлик схемисини ясаш;
- асасий транспорт йоллири системилирини бәлгүләш;
- шу территориядики кәң таралған тәбиәт ресурслирини, кан орунлирини, аһалилиқ җайларни бәлгүләш;
- қандақ санаәт саһасини тәрәққий әттүрүшкә болидиғанлиғини вә карханиларниң шәртлик орунлирини молҗалаш.

Санлиқ контурлуқ хәритә билән ишләш алгоритми:

- айрим территорияниң яки дунияниң контурлуқ хәритисини таллаш;
- клавишиниң ярдимидә “Хәритигә һаҗәтлик әхбаратни көчириш” намлиқ команда бериш;
- шәртлик бәлгүләр топланған йәрдин һаҗәтлик бәлгүләрни таллавелиш;
- дәсләп бәлгүниң үстигә, андин кейин хәритә үстигә қурулғуниң ярдими билән һаҗәтлик әхбаратни көчириш;
- тәйяр болған хәритини чиқириш яки мәхсус файлда сақлап қоюш

Хуласә чиқириш.

MyLibrary.kz

ГЕОИНФОРМАТИКА АСАСЛИРИ

Геоәхбаратлиқ тәтқиқат усуллири

§ 7—8. Геоәхбаратлиқ усуллар вә Геоәхбаратлиқ система (ГӘС) технологиялириниң алаһидиликлири

Бүгүнки дәристә:
— геоәхбаратлиқ усуллар вә ГӘС технологиялириниң муһим алаһидиликлирини чүшүнисиләр.

Йетәкчи уқумлар:
✓ ГӘСтехнологиялири
✓ ГӘСпрограммилар

Глоссарий:
- **ГӘС технология** дегинимиз — әтрап муһит тоғрилиқ йеңи әхбаратларни елишқа мүмкинчилик беридиған программилиқ-технологиялик, методикилиқ қуралларниң жиғиндиси.
- **ГӘС программилар** дегинимиз — өзигә хас айрим функционаллиқ мүмкинчиликлири билән алаһидилинидиған вә ГӘС технологияниң һәрхил басқучлирида хизмәт көрситәләйдиған системиларниң жиғиндиси.

Заманивий әхбаратлиқ кәңликтә ГӘС технологиялирини қоллиниш күндилик зөрүрийәткә айланмақта. Болупму билим вә илим-пән саһаси, жүмлидин Йәр тоғрилиқ илим геоәхбаратлиқ усуллар вә ГӘС технологиялириниң ярдимигә бевиситә тайиниду.

Географиялик турғудин алғанда геоәхбаратлиқ усуллар вә ГӘС технологияләр тәбиий вә ижтимаий-ихтисадий алаһидиликләр вә қанунийәтләрни тонуп билиш, тәтқиқләш вә үлгиләшниң муһим васитисигә айланмақта.

ГӘС технологиялири картографиялик объектлар вә мәлуматлар базисиниң башқуруш системисини бирләштүридиған компьютерлик платформилардин вә һәрхил дәрижидики программилар жиғиндисидин ибарәт.

Географиядә кәң қоллинилидиған мәхсус ГӘС технологиялириниң бири — Россия Пәнләр Академияси География Институтиниң геоәхбаратлиқ тәтқиқләш мәркизи тәйярлиған ГеоГраф ГИС (ГӘС) программиси. У кәңликкә бағланған әхбаратни қураштуруш, таһрирләш, сақлаш, тәсвирләш вә таллаш функциялирини атқурушқа асасланған.

Әң дәсләпки үлгилири XX ә. 90-жж. тарқилип, шундин буян мукәммәлләштүрүлүш басқучлиридин өтмәктә. Программиниң кәң миқияслиқ графикилиқ мүмкинчиликлири һәрқандақ хәритини дәл вә еник түзүп чиқишқа еһтияжни қанаәтләндүрәләйду.

Қолланғучиниң еһтияжини толуқ қанаәтләндүрәләйдиған чекитлик, сизиқлиқ вә наһийәлик шәртлик бәлгүләр жиғиндисиниң, кәңликлик мәлуматларни (растрлиқ) түрләндүрүшкә һажәтлик координата системисиниң болуши ГеоГраф ГИС программисиниң қоллинилиш даирисини кәңәйтиду. Илим вә бизнес, билим бериш вә башқуруш системилири, экологиялик вә транспортлуқ назарәт, нефть-газ индустрияси,

MyLibrary.kz

йәрни пайдилиниш вә кадастр, мәиший хизмәт көрситиш, пәвкуладдә әһваллар, әскәр вә тәртип сақлаш тәшкиллири, башқиму егиликниң һәрхил саһалири мошу программини өз һаҗитигә кәң коллиниду. Уни Интернет системисидин бәлгүләнгән баһаси бойичә көчиривелип, турақлиқ һалда иш ишләшкә болиду (4-сүрәт).

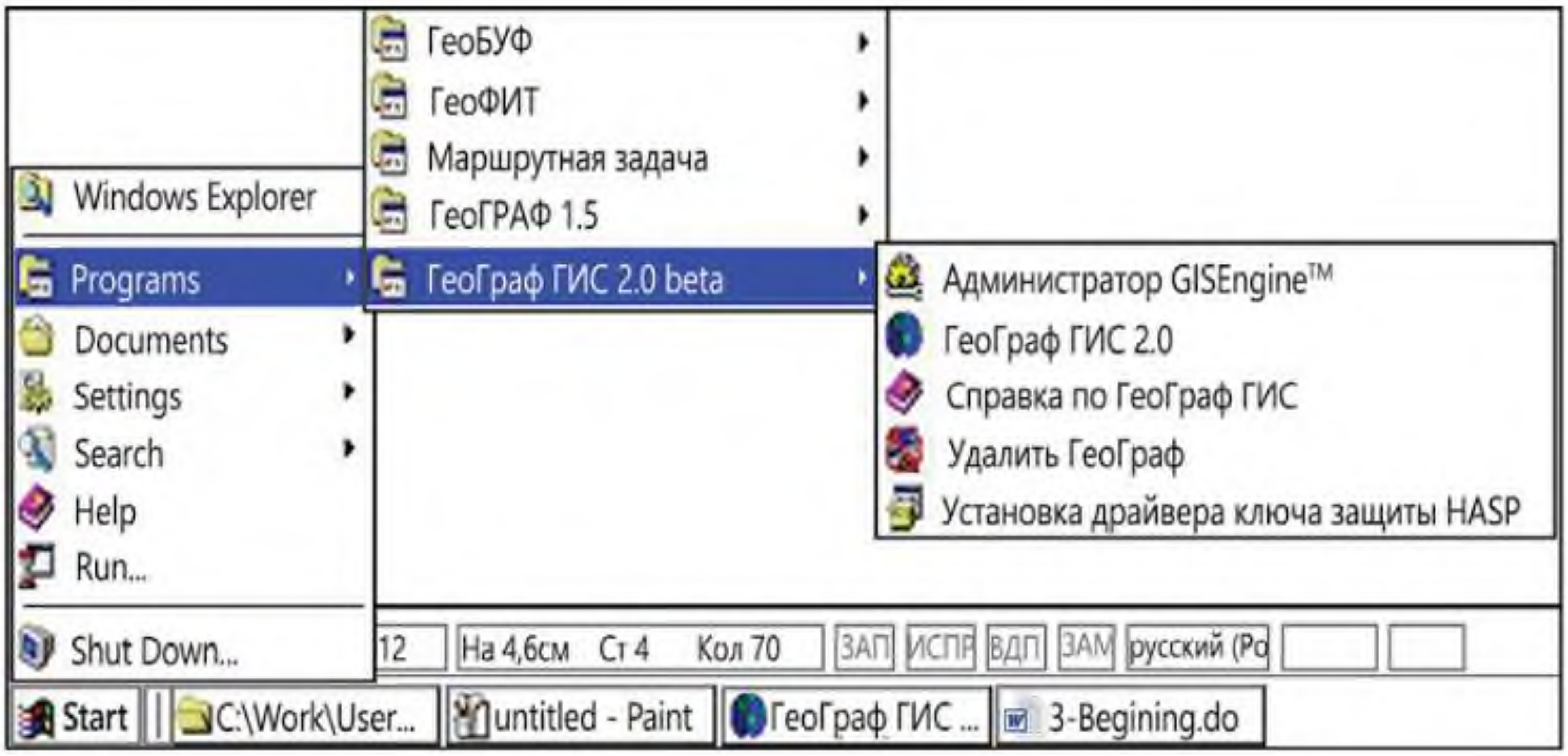

4-сүрәт. ГеоГраф ГИС программисини ишқа қошуш рычаги

Интернет системиси арқилиқ ГеоГраф ГИС (ГӘС) программиси вә униң асасий коллинилиш даириси билән тонуш.

ГеоГраф ГИС программиси үч типтики объектлар билән иш ишләйду (5-сүрәт). Биринчи объект — кәңликлик мәлуматларни беридиған қәвәтләр, улар дөләтлик чегара, көл яки каинатлиқ фоторәсим болуши мүмкин. У векторлуқму, растрлиқму характерда берилиду. Һәрбир қәвәтниң атрибутлуқ тәриплимилири җәдвәл түридә биллә берилиду. Иккинчи объект — кәңликлик мәлуматларни дәл тәсвирләйдиған хәритиләр вә макетлар жиғиндиси.

Программиниң ярдимидә мәлуматларни толуқтурушқа, өзгәртишкә, шуниң нәтиҗисидә бирнәччә хәритә ясап чиқишқа, уларға тәһлил ясашқа мүмкинчилик берилиду. Үчинчи объект — мәлуматларға манипуляция (һәрхил характердики өзгиришләр ясаш) жүргүзүш усуллири. Манипуляцияниң ярдимидә хәритә мәзмунини толуқтуридиған диаграмма, картограмма, җәдвәл, блок-диаграммиларни қошушқа, хәритиниң дизайнини өзгәртишкә, форматини авуштуридиған һәрикәтләр жиғиндисини ясашқа болиду.

MapInfo Professional — АҚШниң MapInfo Corporation ширкити ясап чиқарған программа дунияда кәң тарқалған ГӘС технологиялириниң бир түри. MapInfo Professional еник орни ениқланған вә кәңликлик

MyLibrary.kz

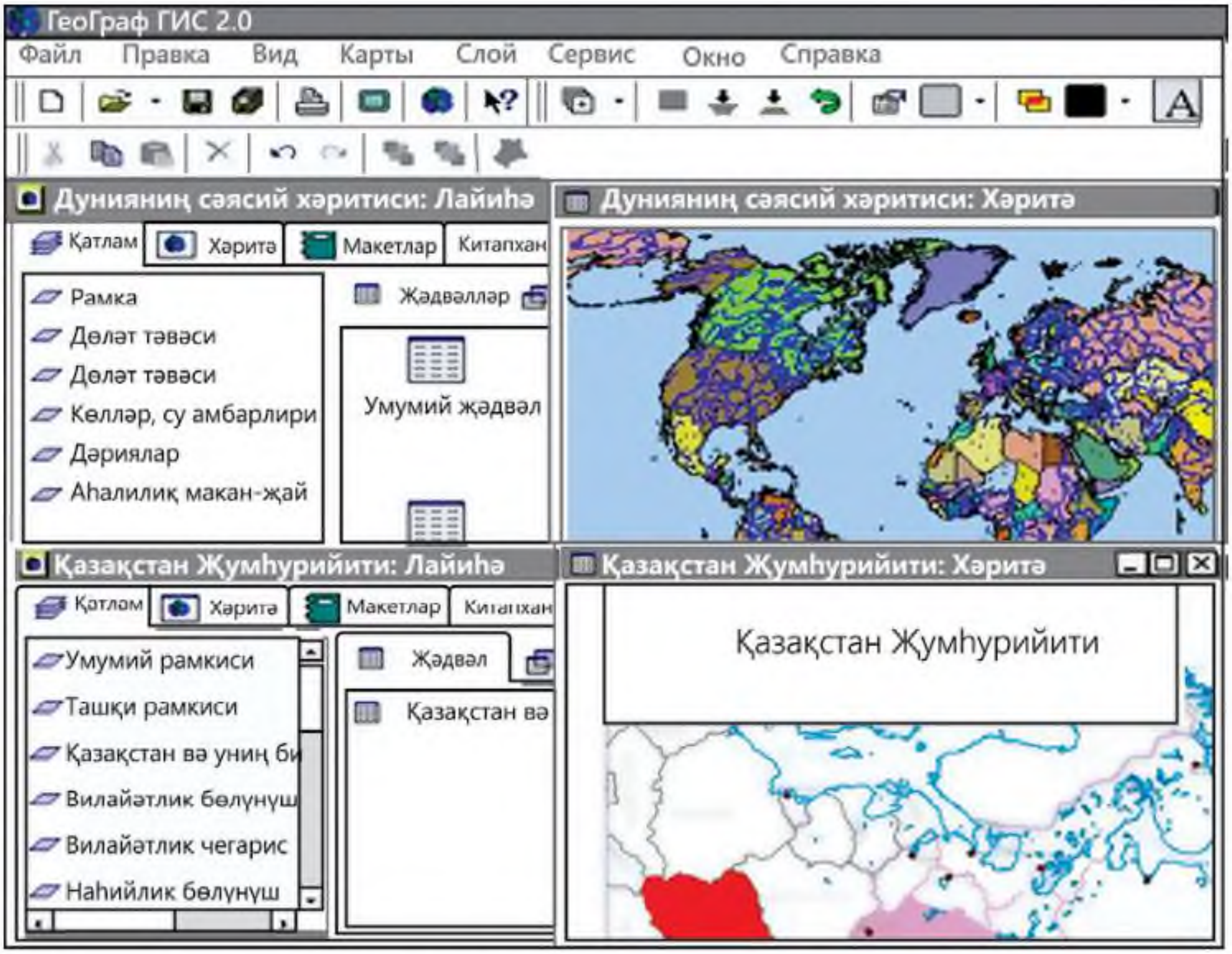

5-сүрәт. ГеоГраф ГӘС — бирнәччә хәритә билән қатар ишләш

алақиси бар географиялик объектларни пишшиқдаш вә экспертиза ясаш үчүн ясалған. Программиниң ярдимидә төвәндикичә әмәлләрни ясашқа болиду:

- географиялик объектларни издәш вә ениқлаш;
- ГӘС базисида топланған мәлуматлар фонди билән ишләш;
- геометриялик функцияләрни бәҗириш; географиялик объектлар арисидики наһийәни, узунлуқни, көләмни, периметрни һесаплаш;
- һәрқандақ объектлар топиниң йенида буферлиқ (мәлуматлар вақтида сақлинидиған) зона қуруш;
- SQLниң (түрлүк һесаплашларни жүргүзүш) кәңәйтилгән түри, бирнәччә җәдвәлләрни бириктүрүшкә вә географиялик топлаш жүргүзүшкә мүмкинчилик бериду;
- компьютерлиқ дизайн вә картографиялик һөҗҗәтләрни чиқиришқа тәйярлиқ ясалайду.

Бу программа шуниң билән биллә қошумчә чекитлик картографиялик тәсвирләрни қураштуруш, изосизиқларни қуруш, үч өлчәмлик үлгиләрни ясаш, тик вә қийсиқ сизмиларни үлгиләш, шкала, диаграмма ясаш, статистикилиқ әхбаратни экспертизилаш охшаш һәрикәтләрниму ясалайду.

MyLibrary.kz

ArcGIS америкилиқ Esri компаниясиниң ГӘС технологиялик программилар топлимиға кириду. Бу — географиялик объектларға асасланған наһайити миқияслиқ статистикилиқ әхбаратларни визуализация ясашқа қаритилған программа. ArcGISда ихчам йәр участкисидин башлап, дунияви хәритиләргичә һәрхил масштабтики хәритиләрни ясашқа вә таһрирләшкә болиду (6-сүрәт).

ArcGIS хәритә, глобус, географиялик объектларниң һәрхил үлгилирини ясашқа вә өзигә хас картографиялик әсәрләрни қураштурушқа мүмкинчилик бериду.

ГӘС технологиялириниң концепцияси көп қәвәтлик электронлуқ хәритиләрни ясашқа асаслиниду. Униң тирәк қәвити елинған территорияниң географиялик әһвалини тәрипләйду, қалған һәрбир қәвити шу территорияниң мәлум бир алаһидилигини енқлашқа қаритилиду.

ГӘС технологиялириниң асасий хизмитигә:

- мәлуматларни жарий қилиш вә йеңилаш;
- мәлуматларни сақлаш вә өзгәртиш;
- мәлуматларни таллаш;
- мәлумат вә нәтижиләрни йәкүнләш һәм уни тонуштуруш ятиду.

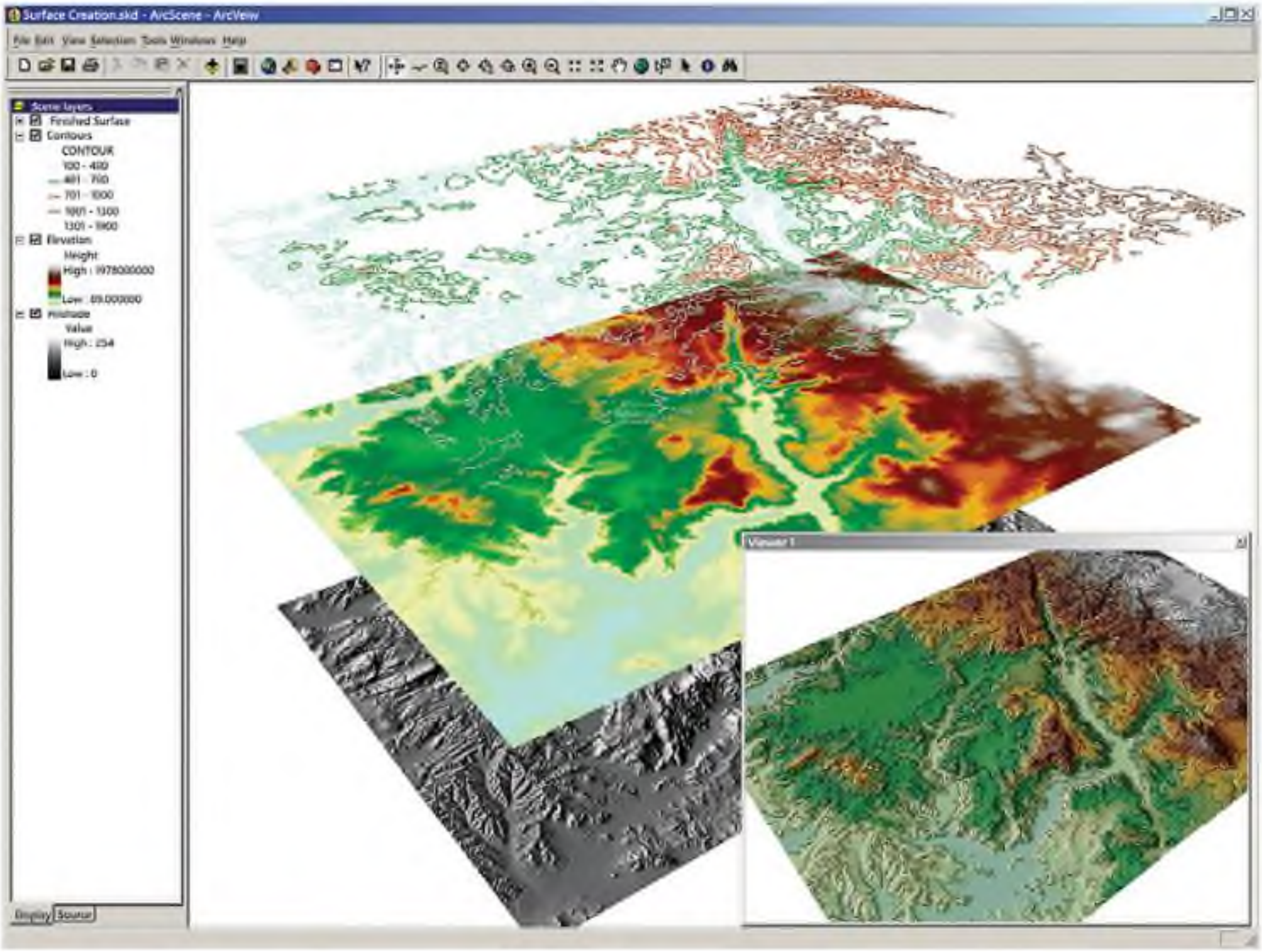

6-сүрәт. ArcGIS — бир территорияниң бирнәччә қәвәтлик хәритиси

MyLibrary.kz

ГӘС технологиялири әхбаратни болушичә утумлуқ сақлаш, пишшиқдаш, қарар чиқиришқа қаритиш вә уни башқурушни яхшилашниң чарилирини қараштуриду. Әң муһим алаһидилигиниң бири — җәмийәтни әхбаратлаштурушниң әң муһим қурали болуп һесаплиниду. Шуңлашқиму ишләпчиқиришта, илим вә билим бериш саһасида елинған әхбаратни күндилик иш-паалийити билән хизмәт саһасида қоллиниш мүмкинчилигини арттуруш мәхситини көзләйду.

Бүгүнки таңда ГӘС технологиялириниң мүмкинчилиги адәм һаяти вә егиликни орунлаштуруш вә хизмәт көрситишниң барлиқ саһасида кәң қоллинишқа җарий қилинмақта.

Соал вә тапшурмилар

1. ГӘС технологиялири дегинимиз немә?
2. Униң қандақ бесим вә әвзәл тәрәплири бар дәп ойлайсиләр?
3. Бүгүнки таңдики зор еһтияҗға егә болуватқан қандақ программиларни билисиләр?
4. ГеоГраф ГӘС программисиниң муһим паалийити немигә қаритилған?
5. ГӘС технологиялириниң җәмийәт үчүн, җүмлидин өзәңлар үчүн қандақ пайдиси болуши мүмкин дәп ойлайсиләр?

§ 9. ГӘС технологиялириниң башқа илимлар вә ишләпчиқириш саһалири билән мунасивити

Бүгүнки дәристә:

— ГӘС технологиялириниң башқа илимлар вә ишләпчиқириш саһалири билән мунасивитини чүшинисиләр.

Йетәкчи уқумлар:

- ✓ ГӘСтехнологиялириниң қоллиниш даириси
- ✓ "Рәқәмлик Қазақстан" дөләтлик программисиниң лайиһиси
- ✓ ГӘСпрограммилар билән ишләләйдиған мутәхәссисләрни тәйярлаш мәсилиси

ГӘС дегинимиз — тәбиәтни пайдилинишни башқуруш вә әтрап муһитни қоғдашқа аит географиялик-картографиялик йөнилиштики кәңликлик-әхбаратлиқ мәлуматларни топлаш, өзгәртиш, уларни истималчиниң тәливигә мувапиқ дәриҗидә пишшиқдаш вә йәткүзүш мәхситидики мурәккәп чарә-тәдбирләрниң жиғиндисидин тәшкилләнгән интерактивлиқ система болуп һесаплиниду (11-схема).

ГӘС технологиялириниң башқа системилар билән өз ара кириши әхбаратни комплекслиқ һалда пишшиқдаш вә қоллиниш мүмкинчилигини арттуриду.

ГӘС, әң алди билән, мәхсус география илими үчүн ясалған система болуп һесаплиниду. Бирақ бүгүнки таңда у адәмләрниң һаятиға, униң егиликни тәшкиллиши вә башқуруш саһасиниң барлиқ дәриҗилиридә кәң қоллинишқа җарий қилинмақта.

MyLibrary.kz

11-схема

ГӘС вә униң билән мунасивәтлик илим саһалири

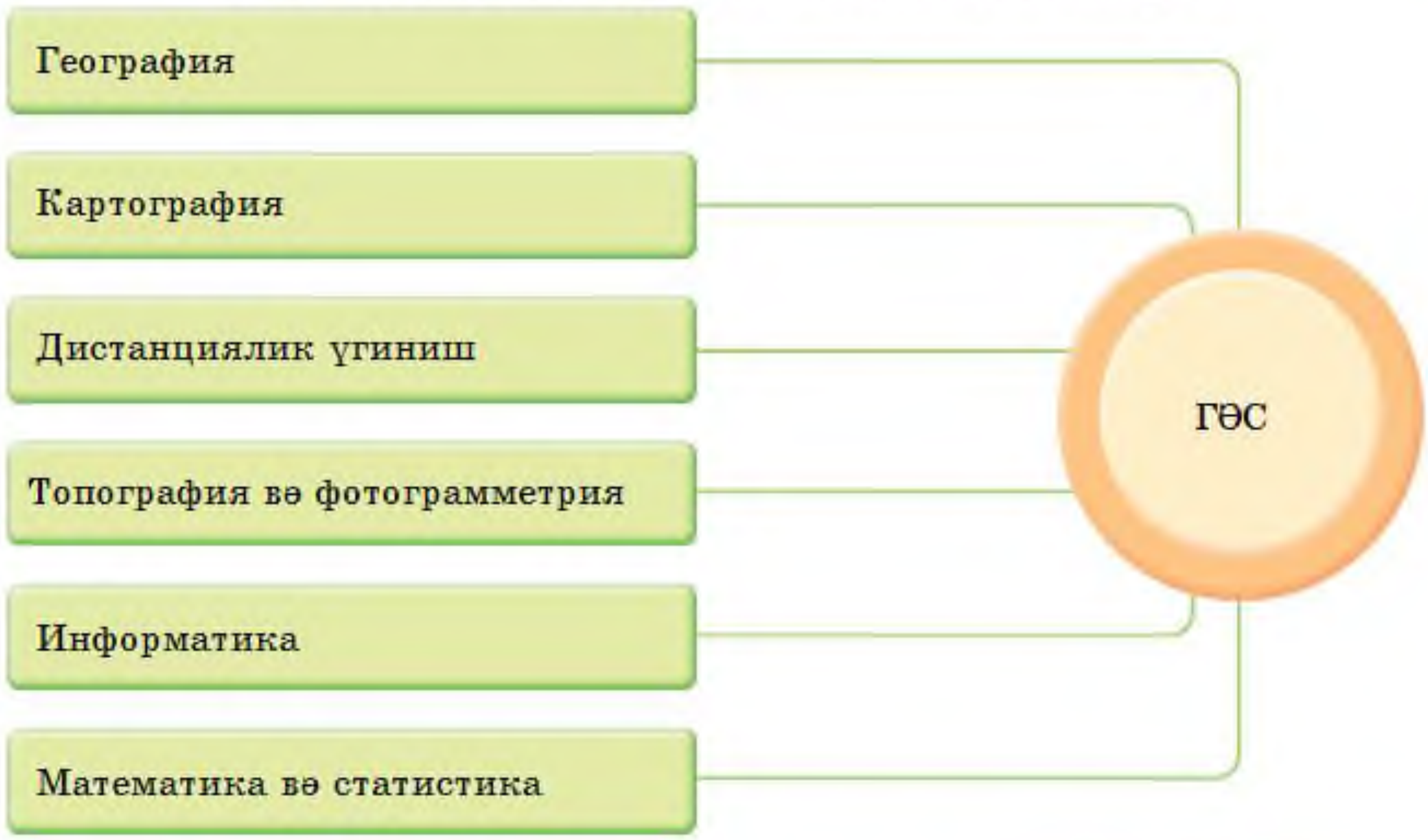

ГӘС технологиялири тәвәлик башқуруш, лайиһиләш, қурулуш, ишләпчиқиришни орунлаштуруш, кадастр хизмити, һәрхил дәрижидики геологиялик тәтқиқатлар вә кан орунлирини өзләштүрүш, йеза егилигини риважландуруш, һава райини молжалаш вә күзитиш, экологиялик мониторинг, билим бериш вә уни тарқитиш, мудапийә саһаси вә сиясәт, йәни әхбаратни кәңликкә тарқитиш, уни тәһлил қилиш вә баһалаш зөрүрийити бар саһаниң барлиғида дәрлик қоллинилиду.

ГӘСниң хизмити төвәндикичә төрт технологиялик:

— әтрап муһит вә униң сақлиниши һәм өзгириши һәққидә мәлумат топлаш;

— мәлуматларни сақлаш, мавзулуқ характерда пишшиқдаш вә уни йәткүзүшни тәшкилләш;

— мәлуматларни хәритә масштабиға вә вақитлиқ байқашқа асаслинип тәһлил вә үлгиләшни тәминләш;

— әхбаратларниң маһийәт вә әһмийитини тәһлил қилиш арқилиқ мәлум бир қарарларни тәклип қилиш охшаш паалийәтләрни әмәлгә ашуриду.

“Байқаш — өлчәш — тәриплә — чүшәндүрүш — қарар тәклип қилиш” һәрикәтлири ГӘС хизмитиниң асаси болуп һесаплиниду (7-жәдвәл).

Глоссарий:

- **Oracle (Oracle Corporation)** — дунийдики умумий дарамити жәһәттин иккинчи орунни егиләйдиған (Microsoft-тин кейинки), компьютерлиқ программилар билән тәминләйдиған америкилиқ корпорация.
- **“Рәқәмлик Қазақстан”** — Қазақстан Жумһурийитидики рәқәмлик технологияләрни пайдилиниш арқилиқ жумһурийәт ихтисадиниң тәрәққият сүръитини тезлитиш,униң рикабәткә қабиллиғини арттуруш вә аһалиниң һаят кәчүрүш сүпитини яхшилаш программмиси.

MyLibrary.kz

ГӘС хизмитиниң ярдимидә һәл қилинидиған жуқурида аталған вәзипиләр силәр яшайдиған өлкидә һәл қилиниватамду? Муқум мисалларни кәлтүрүңлар.

7-жәдвәл

ГӘСниң ярдимидә һәл қилинидиған асасий вәзипиләр

Кәңликлик тарқилиши бойичә	Вақит өлчими бойичә	Тәшкилатчанлиқ вә әмәлий әһмийити бойичә
1. Йәрлик (паскинилишиш мәнбәси). 2. Тәвәлик (жирик шәһәр яки географиялик тәвә). 3. Жаһанлиқ (территориялик тәбиий-егилик комплекси) (Канлиқ Алтай).	1. Пәвқуладдә һаләт, дәл шу вақитта жиддий бәжиришни һажәт қилиду. 2. Режимлиқ, узақ вақит системилиқ мониторинг жүргүзүшни һажәт қилиду. 3. Молжалашқа асасланған әхбарат тәйярлашни һажәт қилиду.	1. Кадастрлиқ яки баһалаш әхбаратлирини тәйярлашни һажәт қилиду (йәр, су, муз кадастри). 2. Әхбаратлиқ-ениқлимилиқ (библиографиялик, этнографиялик, туристлиқ вә һаказа) мәлуматлар тәйярлашни һажәт қилиду. 3. Илмий тәтқиқат йөнилишидики (физикилиқ, географиялик, ихтисадий-географиялик, иҗтимаий-җәмийәтлик вә һаказа) һәрхил характердики әхбаратлар жиғиндисини тәйярлашни һажәт қилиду.

ГӘС технологиялириниң әң муһим хизмити қарар қобул қилишни тезлитиш вә башқурушни йениклитиш болуп һесаплиниду. Мошу турғудин алғанда ГӘС технологиялирини бүгүнки таңда инсанийәтниң муһтажлиқлирини өтәшкә тегишлик саһаларниң барлиғиға мунасивити бар дәп ейтишқа толуқ асас бар.

Жүмлидин, мәмурий-территориялик башқуруш саһаси бойичә:

- аһалилиқ маканларни, шәһәрләрни, һәрхил объектларни лайиһиләш;
- инженерлиқ-коммуникацияләрниң, йәр, шәһәр қурулиши, йешил "байрақчә" кадастрлиқ системилирини жүргүзүш;
- техногенлиқ-экологиялик характердики әһвалларни молжалаш;
- шәһәрлик транспорт маршрутлири вә транспорт еқинини назарәт қилиш вә башқуруш;
- экологиялик мониторинг системисини қуруш вә назарәт қилиш тәдбирлирини тәшкилләштә кәң қоллинилиду.

Телекоммуникация саһасида:

- мобильлиқ алақә вә әнъәнивий алақә системилирини башқуруш;
- антеннилар вә ретрансляция ясайдиған қурулғуларни қолайлиқ йәргә орунлаштуруш;
- алақә кабельлирини орунлаштуруш маршрутлириға тәһлил ясаш;
- алақә системилириға мониторинг ясаш вә назарәт қилиш;
- тез диспетчерлик башқурушни тәшкилләш охшаш чарә-тәдбирләрни йениклəштүриду.

MyLibrary.kz

Транспорт вә логистика саһасида:

- автотранспорт, төмүр йол, һава вә су траспортиниң инфрақурулмисини рәтләш вә униң тәрәққият йөнилишлирини ениқлаш, қувурлириниң жүрүш йөнилишлирини лайиһиләш;
- транспорт паркилириниң вә логистикилиқ мәркәзләрниң ишини рәтләш вә назарәт қилиш;
- транспортларниң қозғилиш йөнилишлирини рәтләш вә назарәт қилиш, утумлуқ маршрутларни таллаш, жүк айлинимини рәтләш, униң санлиқ вә сапалиқ көрсәткүчлиригә тәһлил ясаш охшаш наһайити муһим ишларниң тез һәмдә қолайлиқ жүргүзүлүшигә иҗабий тәсир қилиду.

Шуниң билән биллә пайдилиқ қезилмиларни чарлаш, өзләштүрүш вә уларни тошуш ишлирини тәшкилләш вә чапсанлитиштиму бaричә кәң қоллинилмақта.

Һәрбий иш вә қураллиқ күчләрни орунлаштуруш, пәвқуладдә әһвалларни башқуруш охшаш стратегиялик әһмийәткә егә тәдбирләрни тәшкилләшму алаһидә муһим болмақта.

Экология вә әтрап муһитни қоғдаш ишлири вә йеза егилиги саһасини тәшкилләш, оптимизацияләш йөнилишидики наһайити муһим чарә-тәдбирләрни жүргүзүш үчүнму ГӘС технологиялири мувәппәқийәтлирини қоллиниш бүгүнки “Рәқәмлик Қазақстан” дөләтлик программиси лайиһисиниң муһим йөнилишлириниң биригә айланмақта (8-җәдвәл).

8-җәдвәл

“Рәқәмлик Қазақстан” лайиһисиниң асасий йөнилишлири

Муһим йөнилишләр	Биринчи йөнилиш	Иккинчи йөнилиш	Үчинчи йөнилиш	Төртинчи йөнилиш
Атқурулидиған иш-чариләр	Аһалилиқ маканларни кәң йоллуқ Интернет билән тәминләш арқилиқ Қазақстанниң транзитлиқ иқтидарини арттуруш	Ихтисадий, транспорт, логистика, саламәтликни сақлаш, маарип, йеза егилиги, электронлуқ сода саһалириға рәқәмлик технологияни җарий қилдуруш	Дөләтлик органлар паалийитиниң сүпитини арттуруш	IT мутәхәссислирини тәйярлаш

Силәр яшайдиған җайда яки шәһәрдә ГӘС хизмитини пайдилиниш мүмкинчилиги барму? Бар болса, қандақ саһаларда кәң қоллинишқа егә болмақта? Ениқ мисалларни кәлтүрүңлар.

Рәқәмлик технологияниң йеза егилик саһасини риваҗландурушқа тәсири наһайити зор, пәқәт уни утумлуқ қоллиниш лазим. Һазирқи

MyLibrary.kz

вақитта Oracle намлиқ компьютерлиқ программиси йези егилик йәрлириниң сапаси вә пайдилинилиш мүмкинчилигини қисқа вақит ичидә тәһлил қилиштин өткүзүп, қандақ әһвалда екәнлигини муқум тәрипләп берәләйду.

Нәқ һазир Қазақстанда терилғу вә отлақ йәрләрниң бесим көпчилиги хусусий мүлүкчилик қармиғида вә униң көп бөлиги техичә пайдилинилмай ятқанлиғиму сир әмәс. Аталған программа шу йәр егилириниң кимлигини, йәрни қанчә вақиттин буян пайдиланмай ятқанлиғини ениқлап берәләйду. Демәк, “Рәқәмлик Қазақстан” лайиһиси даирисидә Oracle программисиму елимиздә җарий қилиниши еһтималдин жирақ әмәс.

ГӘС технологиялири системисидики картографиялик әхбаратни пишшиқдаш аддий графикилиқ пишшиқдашқа асасланғанлиқтин, униң билән ишләш көпчилик үчүн қол йетимлик болмақта. Шуңлашқиму ГӘС технологиясиниң асасий вәзиписи хәритә ясаш биләнла чәкләнмәйду, әксинчә, картографиялик мәлуматларни баричә утумлуқ пайдилиниш мәхситини көзләйду.

Чәт әллик вә вәтәнлик иш-тәҗрибә көрситиватқандәк, бүгүнки ГӘС технологиялири саһасида ишләйдиған мутәхәссисләр пәқәт технологияниң қир-сирлиринила өзләштүрүп қоймай, бәлки әтрап муһит вә җәмийәттә йүз бериватқан һәрхил өзгириш вә қанунийәтләрдинма хәвәрдар болушқа тегиш.

Мана, шуңлашқиму елимиздә IT мутәхәссислирини тәйярлаш иши “Рәқәмлик Қазақстан ” программиси лайиһисиниң төртинчи йөнилиши ретидә алаһидә тәкитләнмәктә. Шуниң асасида Алмута вә Нур-Султан шәһәрлиридики IT мутәхәссислирини тәйярлайдиған алий оқуш орунлири зор еһтияжға егә болмақта.

ГӘС технологиялириниң ярдимидә елинған һава-каинатлиқ фоторәсимләрни пишшиқдаш асасида су ташқини, боран-чапқунларниң башлиниши, циклонларниң һәрикити, орман өртлириниң очақлири вә башқиму тәбиий-техногенлиқ апәтләр тоғрилиқ әхбаратлар тарқитилип, уларниң сәлбий тәсирини чәкләш яки алдини елишқа болиду.

ГӘС технологияләргә асасланған дистанциялик үгинишниң ярдими арқилиқ пайдилиқ қезилмиларға чарлаш ясилиду. Мәсилән, ER Mapper көпсаһалиқ сүрәтлирини пишшиқдаш арқилиқ топрақ қәвәтлири вә грунтниң жуқури минералланған наһийәлирини ениқлайду. Мошундақ талланған наһийәләрдә буниңдин кейин геологиялик тәтқиқат ишлири жүргүзүлүп, у йәрдики пайдилиқ қезилмиларниң әһмийити ениқлиниду.

Бу йөнилиштики ишларни йеникләтиш мәхситидә GPS навигаторларму кәң қоллинилиду.

ГӘС хизмитиниң GPS навигаторлар ярдимигә тайинип, мәлум бир объектниң географиялик орни вә қозғилишини назарәт қилиңлар. Күзитиш нәтиҗисини синипдашлириңлар билән муһакимә қилиңлар.

MyLibrary.kz

Бүгүнки таңда Йәр шариниң һәрқандақ чекити вә йәргә йеқин орунлашқан каинат кәңликлигидики объектларниң орни вә қозғилиши тоғрилиқ дәл әхбаратни GPS қурулғуларниң ярдими арқилиқ елишқа толуқ мүмкинчиликләр бар.

Соаллар

1. ГӘС технологиялири қандақ илмий саһалар билән зич мунасивәтлик?
2. ГӘС паалийити қадақ һәрикәтләр билән тәриплиниду?
3. Бүгүнки таңда ГӘС ярдимигә көп тайинидиған қандақ саһалар вә хизмәт түрлирини билисиләр?
4. Силәр яшайдиған тәвәдә ГӘС технологиялири қандақ саһаларда қоллинилиду?

§ 10. Географиялик мәлуматлар базиси

Бүгүнки дәристә:

— ГӘС технологиялириниң ресурслиқ асасини чүшинисиләр.

Йетәкчи уқумлар:

- ✓ ресурслиқ ГӘС
- ✓ мәлуматларбазиси
- ✓ картографиялик мәлуматлар
- ✓ атрибутлуқ мәлуматлар
- ✓ кәңлик яки бошлуқтики үлгиләр

Һазирқи таңда *географиялик әхбаратлиқ системилар* (ГӘС) дайимий өзгирип туридиған географиялик муһитни тонуп-билиш вә тәрипләш үчүн интайин муһим һәмдә утумлуқ васитә болуп һесаплиниду. Бу системилар һәрқандақ тәвә-регионниң турақлиқ тәрәққияти вә экологиялик бехәтәрлигини сақлаш мәхситини көзләйдиған кәңлик-бошлуқтики мәлуматларни утумлуқ пайдилиниш арқилиқ әмәлгә ашидиған көплигән әмәлий маһийити жуқури мәсилиләрни һәл қилиш билән шуғуллиниду.

Қоллиништики ГӘС технологиялири кәңликни өз ичигә елишиға, мавзуниң хилмухиллиғиға, қоллинилиш даириси вә зөрүрийитигә бағлинишлиқ һәрхил болиду. Жүмлидин Йәр тоғрилиқ алимлар үчүн *ресурслиқ* ГӘСниң әһмийити бәк зор.

У Йәр шаридики һәрхил географиялик объектларни системилаш, баһа бериш, қоғдаш вә утумлуқ пайдилиниш, уларниң тәсиридин болидиған өзгиришләргә тәхмин ясашқа қаритилған.

Ресурслиқ ГӘСни шәкилләндүрүш үчүн бурунтин мәвжут мавзулуқ хәритиләрни асас қилип алиду. Буниңдин кейин бу хәритиләрниң мәзмуни санлиқ асасқа көчирилиду. Улардики әхбаратлар айрим қәвәтләр түридә мәлуматлар базисиға (МБ) киргүзүлиду.

Кәңликтики мәлуматлар (географиялик) геоәхбаратлиқ системини мәлуматлар билән тәминләш мәхситидә қурилиду. У мәлум бир мавзуға беғишланған мәлуматларниң (йәр рельефи, геологиялик яки экологиялик әхбарат, аһалилиқ маканлар вә һақаза) мәлуматлар базисида топланған санлиқ форматтики системилиқ жиғиндиси болуп һесаплиниду.

MyLibrary.kz

Мәлуматлар базисидики мәлуматлар бирнәччә шәһәрдики бирнәччә компьютерда топланған болсиму, мәлуматлар базисини башқуруш системиси (МББС) ярдими арқилиқ һаҗәтлик әхбаратни тепип, уни йөниму пишшиқдашқа, толуқтурушқа, тошушқа толуқ мүмкинчилик берилиду. Бу мәлуматлар тарқитилидиған *мәлуматлар базиси* дәп атилиду. Мәлуматларниң тарқитилиши вә мәлуматлар базиси арисидики мунасивәт биртуташ компьютерлиқ системиниң ярдимидә әмәлгә ашурулиду.

ГӘС мәлуматлар базисидики мәлуматларниң икки муһим түри бар.

Картографиялик мәлуматлар — бу санлиқ шәкилдә сақлинидиған мәлуматлар жиғиндиси. У хәритидики географилик объектларни тәриплөйду. Улар өзиниң алаһидилигигә бағлиқ чекит, сизиқ, полигон дәп бөлүниду (7-сүрәт).

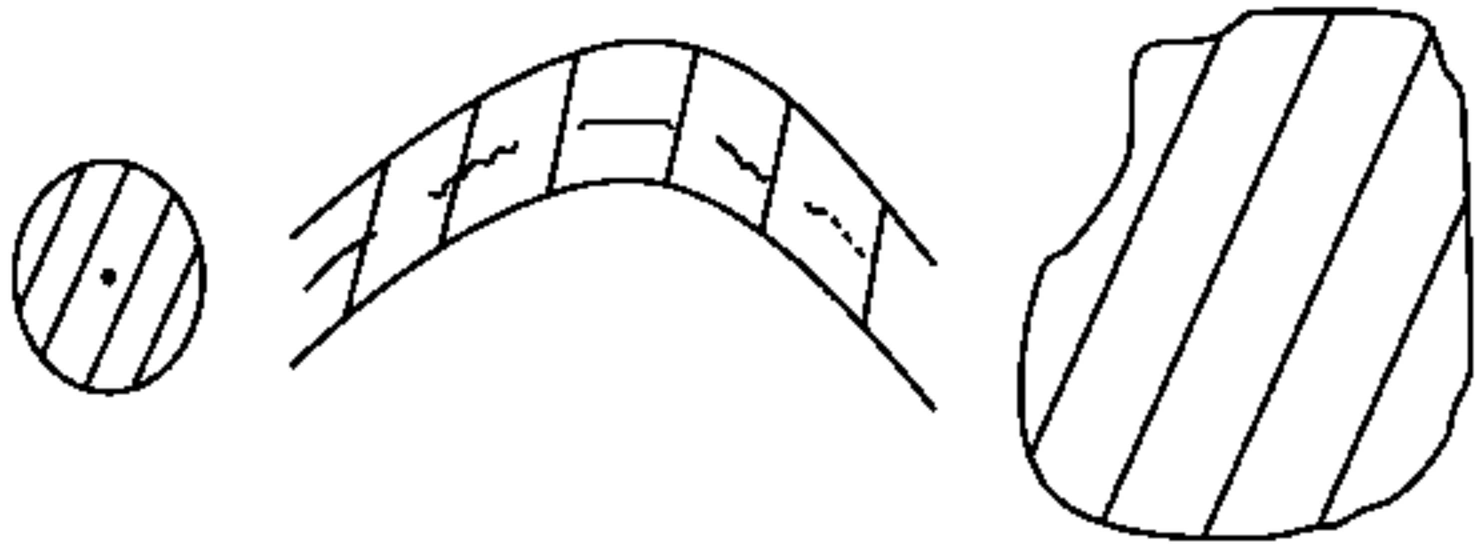

а) ә) б)

7-сүрәт. Картографиялик мәлуматларниң ГӘС мәлуматлар базисида берилиш түрлири (а — чекит, ә — сизиқ, б — полигон)

Чекит пәқәт географиялик объектларниң ениқ орнини көрситиш (кәңлик, узунлуқ) үчүн қоллинилиду. Шуниң билән биллә айрим объектларниң муқум орнини көрситиш үчүнму пайдилинилиду.

Сизиқ бирнәччә чекитни қошуш мәхситидә жүргүзүлиду вә пәқәт узунлуқ өлчими билән тәриплиниду. Сизиқлиқ объектларға йол, қувур, чегарилар ятиду.

Полигон туюқ сизиқлар билән чәкләнгән наһийәләрни бәлгүләш үчүн һаҗәт. Полигон кәңликтә орунлишишиға қарап узунлуғи вә кәңлигини көрситидиған икки өлчәмгә егә болиду. Мисал сүпитидә топрақниң мәлум бир түриниң тарқилишини, көл яки орманниң наһийәсини ейтишқа болиду.

Атрибутлуқ яки *семантикилиқ* (грек тилида “бәлгүлигүчи” дегән мәнада) мәлуматлар мавзулуқ тәриплимиләр жиғиндисидин ибарәт. У тәриплимиләрдә географиялик намлар, өсүмлүкләрниң түр тәркиви, топрақниң қурулмилиқ алаһидиликлири вә объектларниң кәңликлик вә вақит өлчимидики параметрлири тоғрилиқ әхбаратлар берилиши мүмкин.

MyLibrary.kz

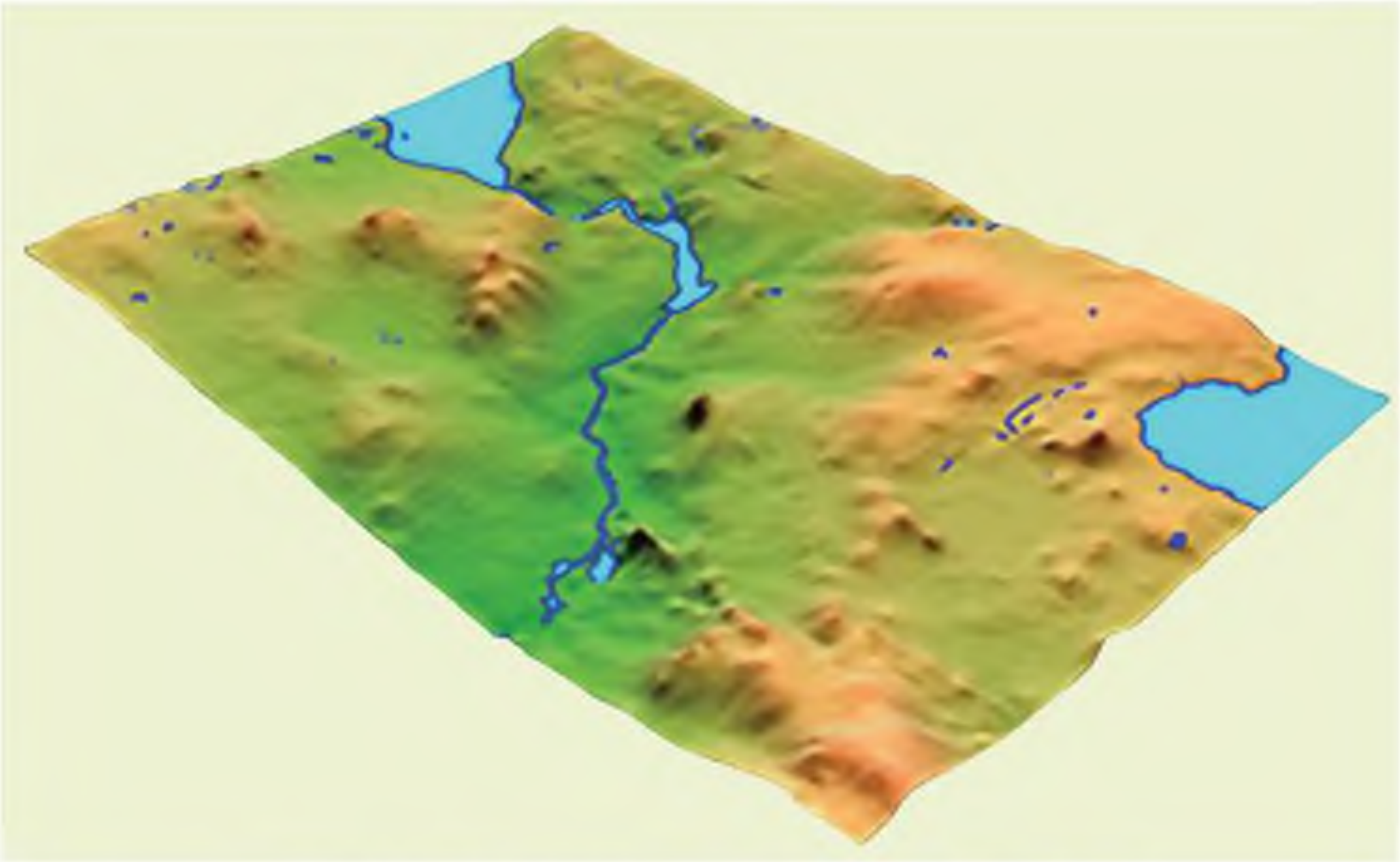

8-сүрәт. Йәр рельефи вә гидрографиялик элементларниң үч өлчәмлик үлгиси

ГӘС хизмитиниң мәлуматлар базиси бойичә бир мавзулуқ хәритидики атрибутлуқ мәлуматларға тәһлил ясаңлар. У тәриплимиләр жуқурида аталған тәләпләргә мувапиқ келәмду?

Объектлар кәңликлик, вақитлиқ вә мавзулуқ тәриплимиси бойичә өз ара пәриқлиниду.

Кәңликтики тәриплимә объектниң алдин-ала ениқланған координата системисидики орнини ениқлашқа қаритилған. Асасий тәләп — мәлуматларниң дәл һәмдә ениқ берилиши.

Хәритидики қәңликлик объектлар *кәңликлик үлгиләр* түридә тәриплиниду. Кәңликлик үлгиләрни мәлум бир системиниң кәңликтики орни үч вә икки өлчәмлик үлгиләр түридә тәсвирлиниши мүмкин (8-сүрәт). Мәсилән, йәр рельефиниң таркилиши, қурулмилиқ алаһидилиги, егизлик айримчилиғи. Бу үлгиләргә қарап, худди өзәң дәл шу йәрдә турғандәк һис қилисән.

Топографиялик хәритиләр геодезиялик асас үчүн кәңликниң икки өлчәмлик үлгиси болуп һесаплиниду.

Вақитлиқ тәриплимә мәлум бир вақит арилиғидики тәтқиқат объектида йүз бәргән өзгиришләрни тиркәш вә уни баһалашқа қаритилиду. Әң муһим қоюлидиған тәләп — у мәлуматларниң дәл вақтида берилишини назарәт қилиш. Конириған мәлуматларниң һечқандақ әһмийити йоқ.

MyLibrary.kz

Мавзулуқ тəриплимə объектниң ихтисадий, статистикилиқ, техникилиқ вə башқиму хусусийəтлирини ечип көрситишкə қаритилған, муһим қоюлидиған тəлəп — у мəлуматларниң əтраплиқ вə ениқ болуши.

Географиялик əхбаратлиқ мəлуматлар базиси мəхсус программилар топлимиси билəн тəминлинип, компьютерда пишшиқдалған кəңликлик, графикилиқ вə тəриплимилик мəлуматларниң толуқ жиғиндиси сақлинидиған система болуп һесаплиниду.

Соаллар

1. Ресурслиқ ГӘС дегинимиз немə, у қəйəрдə қоллинилиду?
2. Мəлуматлар базисини башқуруш системиси қандақ хизмəт атқуриду?
3. Мавзулуқ мəзмуниға қарап базилиқ хəритə ретидə қадақ хəритилəрни таллашқа болиду?
4. ГӘС мəлуматлар базисидики мəлуматларниң қандақ муһим түрлири бар? Уларниң бир-биридин қандақ пəриқлири бар дəп ойлайсилəр?

MyLibrary.kz

5-әмәлий иш.
Мәхсус компьютерлиқ программиларниң (өз таллишиңлар бойичә) қоллиниши билән мавзулуқ хәритә-схемиларни ясаш

Мәхсити — компьютерлиқ программиларниң ярдимидә мавзулуқ хәритә-схема түзүшни үгиниш.

Тапшурмилар

1. Microsoft Excel (Microsoft Office Excel) программисиниң ишләш принциплирини әскә елиш. Microsoft Excel (Microsoft Office Excel) программиси электронлуқ җәдвәлниң ярдими билән ишләшкә қаритилған. Униң асасий мәхсити — графикилиқ васитиләрниң ярдими билән ихтисадий-статистикилиқ һесаплашларни жүргүзүш болуп һесаплиниду. Программа тили — VBA (Visual Basic for Application). Microsoft Excel Microsoft Office тәркивигә кириду; бүгүнки таңдики әң утумлуқ вә әһмийити жуқури программа болуп һесаплиниду.
2. Microsoft Excel (Microsoft Office Excel) программисини ишқа қошуш. Компьютерда Excel-ниң қандақ үлгиси қондурулғанлиғиға қаримастин, уни ишқа қошуш принципи изчил болиду.
3. Ясайдиған графикта ишләшкә һаҗәтлик ривайәт чиқиши үчүн диаграмма үстини бесип, “Легенда” дегән сөзни чиқириш лазим. Андин кейин “Свойство” дегән угини бесип, “Показать легенду” дегән йәргә бәлгү қоюлиду.
4. Диаграммидики ривайәтни өзгәртиш үчүн Excel 2010 яки Excel 2007 үлгисидики диаграмма ривайитини өзгәртип, диаграммини алаһидиләп, униң үстини бесип, “Макет” дегән угичиға бериш керәк. У “Работа с диаграммами” дегән блокта орунлашқан. Мошу һәрикәтләрниң ярдимидә шу йәрдики барлиқ мүмкинчиликләр ичидин өзәңгә һаҗәтлик параметрларни таллап алалайсән. Шундақ қилип, өз диаграммаң үчүн муһим дегән ривайәтләр топлимини ясалайсән.
5. Қандақ диаграммилар түрини ясап чиқиришни өз ихтиярiң бойичә таллайсән.
6. Ишниң ахирида диаграммиларни түзүш беришида қандақ ихтисадий-статистикилиқ һесаплашлар вә графикилиқ қурал-җабдуқларни қолланғиниң тоғрилиқ ихчам әхбарат ясашқа болиду.

MyLibrary.kz

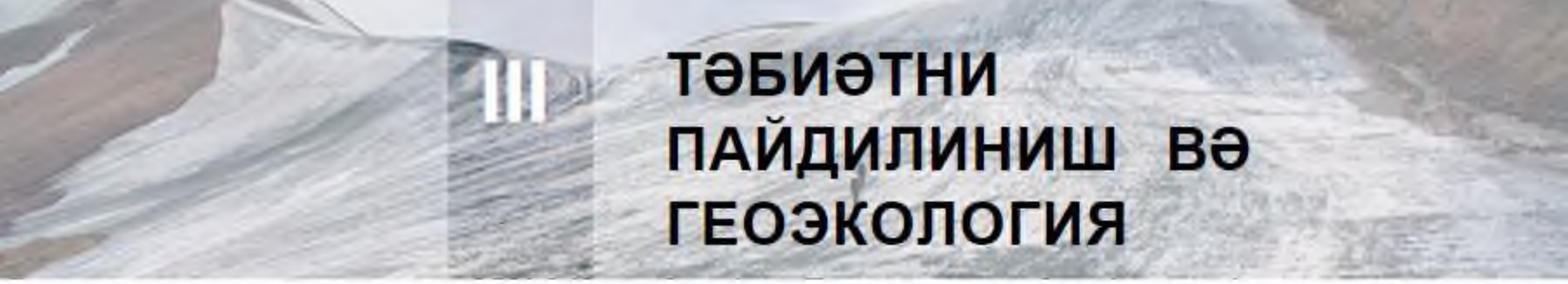

III ТӘБИӘТНИ ПАЙДИЛИНИШ ВӘ ГЕОЭКОЛОГИЯ

ТӘБИӘТНИ ПАЙДИЛИНИШ

Тәбиәтни пайдилинишни рәтләш

§ 11. Тәбиәтни пайдилиниш җәриянлирини рәтләш

Бүгүнки дәристә:
— тәбиәтни пайдилинишни рәтләш механизмлири вә башқуруш функциялирини тәһлил қилишни үгинисиләр.

Йетәкчи уқумлар:
✓ тәбиәтни пайдилиниш
✓ тәбиәтни пайдилинишни башқуруш

Тәбиәтни пайдилинишни рәтләш механизмлири. Тәбиәтни пайдилиниш җәриянини рәтләшниң асасий мәхсити — ишләпчиқириш җәриянлириниң вә ишләп чиқирилидиған мәһсулатниң әтрап муһитқа зиянлиқ тәсирини чәкләйдиған норма вә тәләпләрниң әмәлгә ашурулушини, тәбиәт ресурслирини үнүмлүк пайдилиниш, уларни әслигә кәлтүрүшни тәминләш. Тәбиәтни пайдилинишни башқуруш механизмлири һәрхил усулларни, функцияләрни вә тәшкилләш қурулмилирини (башқуруш органлири) өз ичигә алиду.

Башқуруш усуллири тәбиәтни үнүмлүк пайдилиниш вә әтрап муһитни қоғдашни тәминләш мәхситидә башқурулидиған объектларниң әһвалиға вә хизмитигә тәсир қилиду (12-схема).

12-схема

Тәбиәтни пайдилинишниң башқуруш усуллири
↓
Мәмурий
↓
Ихтисадий
↓
Иҗтимаий-психологиялик

Бирнәччә топқа бөлүнүңлар. Таллишиңлар бойичә йеқин вә жирақ чәт әлләрдә тәбиәтни пайдилинишни башқурушниң мәмурий, ихтисадий вә иҗтимаий-психологиялик усуллириға мисал кәлтүрүңлар. Ойлиниңлар, улар немигә асасланған? Улар дунияниң башқа әллири үчүн қанчилик қолайлиқ болуши мүмкин? Постер тәйярлаңлар.

MyLibrary.kz

Турақлиқ тәрәққиятни тәминләш билән мунасивәтлик мутәхәссисликләрни атаңлар. Силәр қандақ саһада ишләшни халайсиләр? Өз таллишиңларни асаслаңлар.

Тәбиәтни пайдилинишниң башқуруш функциялири мәхсус хизмәт түрлири арқилиқ әмәлгә ашурулиду, улар экологиялик-ихтисадий мунасивәтләргә тәсир қилиду. Тәбиәтни пайдилиништа башқурушниң барлиқ саһалири вә бөлүмлиригә ортақ болидиған институционаллиқ вә иҗраий хизмәт түрлири бар (13-схема).

13-*схема*

Тәбиәтни пайдилинишни башқуруш функциялири

Институционаллиқ	
Норма вә қанун чиқириш	
Тәбиий объектларниң һесави	Әтрап муһитниң мониторинги

↓

Иҗраий	
Экологиялик назарәт, экспертиза вә аудит	
Экологиялик-ихтисадий молҗалаш	Экологиялик-ихтисадий рәжиләш

↓

Тәбиәтни қоғдаш хизмитини ихтисадий рәғбәтләндүрүш	
Тәбиий кадастрни жүргүзүш	Тәбиәтни пайдилиниш һоқуқи тоғрилиқ талаш-тартишларни һәл қилиш

Муһакимә мавзуси

13-схемини тәһлил қилиңлар. Тәбиәтни пайдилинишни башқурушниң қайси саһасида ишлигиңлар келиду? Силәр таллиған йөнилишниң муһимлиғи немидә? Кәспий хизмәттә қандақ маһарәтләр лазим болиду дәп ойлайсиләр?

Әтрап муһитни турақлиқ тәрәққий әткүзүшниң асасиға әтрап муһитни қоғдаш вә тәбиәтни пайдилиниш саһасидики пүткүл стратегияни җаһанлиқ, тәвәлик вә йәрлик дәриҗидә орунлаш ятиду. Тәбиәтни пайдилиниш нормилирини сақлаш тәбиәт вә җәмийәтниң өз ара паалийитиниң тәркивий бөлигидур.

Йәрни пайдилиниш җәриянлирини рәтләш. Умум алғанда, тәбиәтни пайдилиниш умумға бирдәк қолйетимлиқ болуп һесаплиниду, бәзи алаһидә әһваллар болмиса, салайиһәтлик дөләтлик органларниң, шундақла тәбиий объектларни пайдилинишқа тәстиқләнгән қануний яки йәккә шәхсләр тәрипидин алаһидә рухсәт тәләп қилинмайду. Һәрқандақ адәм әтрап муһитниң һоқуқини бузмай, әксинчә униңға

MyLibrary.kz

пайдисини тәккузүш арқилиқ толуқ пайдилинишқа қануний һоқуқи бар. Тәбиий объектларни пайдилиниш һоқуқи беваситә қанунлар яки башқиму нормативлиқ актлар билән тәстиқләнгән. Бәзи әһвалларда һаҗәт болса тәбиий ресурсларни умумий пайдилинишниң чәкдаирилири вә шәртлири бәлгүлиниду (14-схема).

14-*схема*

Йәрни пайдилинишниң асасий принциплири		
• Территорияниң туташлиғи, қол салмаслиқ вә бөлүнмәйдиғанлиғи • Йәрни тәбиий ресурс сүпитидә, аһалиниң һаяти вә паалийитиниң асаси сүпитидә сақлаш • Йәрни қоғдаш вә үнүмлүк пайдилиниш.	• Экологиялик бехәтәрликни тәминләш. • Йәрни мәхсәткә мувапиқ пайдилиниш • Йәрниң һалити вә униң қолйетимлиги тоғрилиқ әхбарат билән тәминләш.	• Йәрни пайдилиниш вә қоғдаш һәққидики тәдбирләрни дөләтлик турғудин қоллаш • Йәргә залал кәлтүрүшни болдурмаслиқ яки униң ақивәтлирини йоқитиш • Йәрни һәқ төләп пайдилиниш

Қазақстанда йәрни пайдилиниш җәрияни қандақ рәтлинидиғанлиғини қараштурайли. Бизниң җумһурийитимиздә йәр дөләтлик мүлүк болуп һесаплиниду. ҚЖ Йәр кодексида бәлгүләнгән шәртләр вә асасларда йәр өлчәмлири хусусий мүлүктә болуши мумкин. Қазақстан Җумһурийитиниң Йәр кодекси йәрни үнүмлүк пайдилиниш вә қоғдашни тәминләш мәхситидә йәр мунасивәтлирини, топрақ үнүмдарлиғини әслигә кәлтүрүш шараитлирини, тәбиий муһитни сақлаш вә яхшилаш йоллирини, егилик җүргүзүшниң барлиқ объектлирини тәң һоқуқлуқ тәрәққий әткүзүш үчүн шараит яритишни, йәккә вә қануний шәхсләр һәм дөләтниң йәргә аит һоқуқлирини қоғдашни, йәр мунасивәтлири саһасидики қанунийлиқни мустәһкәмләш вә башқиму вәзипиләрни рәтләйду.

Шундақ қилип, Йәр кодекси умумий тәбиәтни пайдилиниш һоқуқини рәтләп, қануний турғудин мәлум бир чәклимиләрни җарий қилдуруп, дөләтниң еһтияҗлирини қандуриду.

Мүлүк егилири вә йәрни пайдиланғучиларниң йәр өлчәмлирини пайдилиниш һәққидики мәҗбурийәтлири мундақ һоқуқий аспектлар билән ениқлиниду: йәрни ениқланған мәхситигә мувапиқ пайдилиниш; санитарлиқ вә экологиялик тәләпләргә мувапиқ келидиған ишләпчиқириш технологиялирини пайдилинишқа, аһалиниң саламәтлиги вә әтрап муһитқа зиян кәлтүрмәскә, санитарлиқ-эпидемиологиялик, радиациялик вә экологиялик әһвалниң начарлишишиға йол қоймаслиқ; йәр селиғини, йәр үлүшлирини пайдиланғини үчүн төләмләрни вақтида төләш; башқа мүлүк егилири вә йәрни пайдиланғучиларниң һоқуқлирини бузмаслиқ; топрақниң пәскинилишишиға, булғунишиға, тозуп кетишигә вә үнүмдарлиғиниң начарлишишиға, шундақла уни башқа шәхсләргә

MyLibrary.kz

сетиш яки бериш мәхситидә топрақниң үнүмдар қәвитини елишқа йол қоймаслиқ; мәркизий вә йәрлик вакаләтлик органлар бирлишип, бәлгүләнгән тәртип бойичә топрақни агрохимиялик тәкшүрүштин өткүзүш үчүн йәр участкилириниң қолйетимликлигини тәминләш.

Хусусийлаштурулған йәрләрниң тәркивидә йәрни умумий пайдилиниш һоқуқи әмәлгә ашурулидиған рекреациялик территорияләр болуши мүмкин.

Муһакимә мәвзуси

Қазақстан Жумһурийити Йәр кодексидики №126 “Рекреациялик мәхсәттики йәрләр” баби билән тонушуңлар. Қандақ йәрләр рекреациялик дәп атилидиғанлиғини билиңлар. Рекреациялик йәрләрниң тәркиви қандақ? Йәрни пайдилинишниң тәртиви вә режими қандақ? Силәр яшайдиған наһийәдә рекреациялик йәрни пайдилинишниң һоқуқий аспектлири сақлинамду? Рекреациялик мәхсәттики территорияләрни сақлаш бойичә тәдбирләрни тәклип қилиңлар.

Тәбиәтни пайдилинишниң сәвәплири вә механизмлири қануний вә нормативлиқ актлар билән ениқлиниду. Улар тәбиий ресурсларни истималчилар вә территорияниң мүлүк егилири арисидики мунасивәтләрни ениқлайду. Территорияниң асасий егиси дөләт вә униң хәлқи.

Соал вә тапшурмилар

1. Төрт топқа бөлүнүңлар. Қошумчә әхбарат мәнбәлирини пайдилинип, ҚЖ йәр қатлими вә йәр қатлимини пайдилиниш, ҚЖ Су кодексиниң, ҚЖ Орман кодексиниң, ҚЖ Экологиялик кодексиниң асасий һоқуқий қаидилири билән тонушуп, уларни тәһлил қилиңлар. Тәбиәтни пайдилинишниң муһим аспектлири тоғрилиқ презентация өткүзүңлар.
2. Қазақстан территориясини рекреациялик пайдилинишниң хәритә-схемисини қуруңлар.
3. Кәспий хизмәтниң қандақ саһаси тәбиәтни пайдилиниш нормилири вә қаидилириниң орунлинишиға, униң сүпитини назарәт қилишқа мәсъул?

MyLibrary.kz

6-*әмәлий иш*.

Дунияйүзи вә Қазақстанниң тәбиәт ресурслириниң асасий түрлири билән тәминлинилишини назарәт қилиш

Мәхсити — тәвәниң тәркивий бөләклирини қошумчә қамтиш асасида тәбиәтни пайдилиниш түрлиригә баһа бериш.

Тапшурмилар

1. 2-қошумчидики статистикилиқ мәлуматларни пайдилинип, дунияйүзи вә Қазақстанниң минераллиқ ресурслириниң муһим түрлири билән тәминлинишини һесаплап, жәдвәлни толтуруңлар. Һесаплашлар мону формула бойичә әмәлгә ашурулиду:

$$Р = Е/И;$$

Р — ресурс билән тәминлиниши (жиллиқ көрсәткүч);
Е — еһтияти;
И — ишләпчиқириш.

Тәвәләр	Еһтияти, млрд т			Ишләпчиқириш, млн т			Ресурс билән тәминлинилиши, 2018-ж.			
	Нефть	Көмүр	Газ	Нефть	Көмүр	Газ	Нефть	Көмүр	Газ	төмүр кани
Дунияйүзи										
Қазақстан										

2. Дунияйүзи вә Қазақстанниң минераллиқ ресурсларниң айрим, тепилған түрлири билән тәминлиниши тоғрилиқ хуласә чиқириңлар.
3. Қазақстанда ахирқи 20 жилда углеводород хам әшиясини ишләпчиқириш жәдвилини түзүңлар. Мувапиқ хуласә чиқириңлар.
4. Қазақстанниң УИМ қурулмисидики мәһсулат ишләпчиқиридиған санаәтниң үлүшини билиңлар.
5. Энергетикилиқ боһран, минераллиқ хам әшия тапчиллиғи, климатниң жаһанлиқ иссиши турғусидин утумлуқ пайдилиниш зөрүрийитини асаслаңлар.
6. Қазақстан ихтисадини ресурсқа бекиндилиқтин вә ресурсни алмаштуруштин қутулдуруш йоллирини тәклип қилиңлар.

MyLibrary.kz

§ 12. Нефть-газ саһасидики тәбиәтни пайдилинишни рәтләш механизми

Нефть-газ санаити вә экологиялик ховуп-хәтәрләр. Нефть-газ саһаси атмосферилиқ һавани паскинилаштурғучиларниң вә ландшафтларға техногенлиқ тәсир қилғучи муһим амилларниң қатариға ятиду. Нефть-газ саһаси карханилириниң егилик паалийити тәбиәткә техногенлиқ сәлбий тәсир қилиш билән мунасивәтлик вә экологиялик бехәтәрликни тәминләшкә, тәбиәткә сәлбий тәсирни баричә азайтишқа вә уни әслигә кәлтүрүшкә қаритилған чариләрни әмәлгә ашуруш лазим (9-сүрәт).

Бүгүнки дәристә:
- нефть-газсаһасидикитәвәккәлликләрни билисиләр;
- нефть-газсаһасидики экосәясәтбилән тонушисиләр;
- нефть-газ саһасидики тәбиәтни пайдилинишни рәтләш механизмини таһлил қилишни үгинисиләр.

9-сүрәт. Нефть-газ саһасиниң экологиялик ховуп-хәтәрлири

Нефть-газ саһасидики экологиялик тәвәккәлликләр бойичә бирнәччә топқа бөлүнүңлар. Қазақстанниң нефть-газ ишләпчиқарғучи тәвәлириниң мисалида саһаниң әтрап муһитқа вә аһалиниң саламәтлигигә тәсири бойичә презентация вә өхбарат тәйярлаңлар.

Нефть-газ саһаси карханилириниң әтрап муһитқа йәткүзидиған тәсири экологиялик тәвәккәлликләрниң пәйда болушиға елип келиду вә нефть-газ саһаси карханилирида ихтисадий тәвәккәлликләрни башқуруш зөрүрийитини ениқлайду (15-схема).

Йетәкчи уқумлар:
- ✓ экологиялик тәвәккәлликләр
- ✓ экологиялик сәясәт
- ✓ тәбиәтни пайдилинишниң рәтләш механизми

MyLibrary.kz

Нефть-газ саһасидики геоэкологиялик ховуп-хәтәрләрни баһалаш қурулмиси

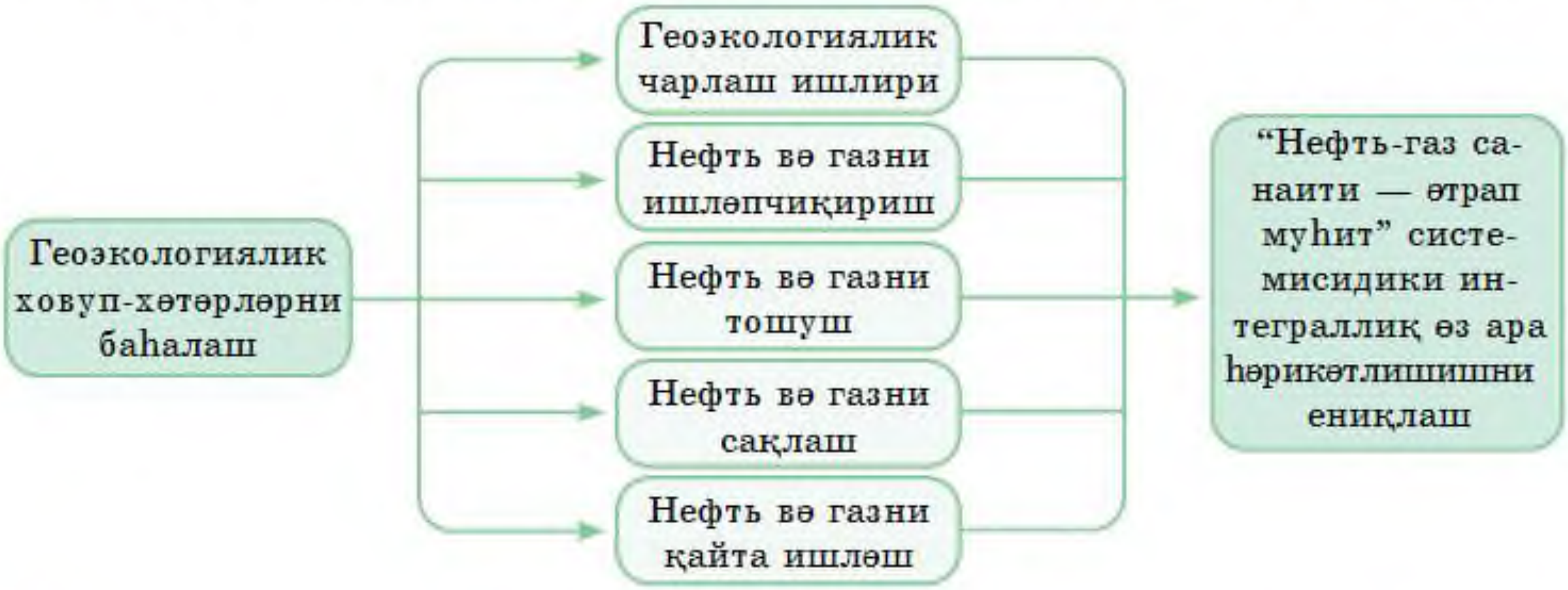

Нефть вә газ саһасидики хизмәт түрлири бойичә бирнәччә топқа бөлүнүңлар. Саһаниң еһтимал геоэкологиялик тәвәккәлликлирини ениқлаңлар.

Нефть-газ саһаси карханилириниң әң зор ховуп-хәтири — нефтьниң сиртқа төкүлүш мүмкинчилиги, чарлаш, бурғилаш вақтида нефть-газ фонтанлириниң пәйда болуши вә углеводород хам әшиясиниң көйиши, қудуқлуқ вә техникилиқ суларниң қуюлуши вә төкүлүши (10-сүрәт).

10-сүрәт. Маңғистав вилайитидики Қаламқас нефть кан орнидики өрт (25.03.2019-ж.)

Қаламқас кан орнидики өртниң сәвәви вә униң ақивәтлири билән тонушуңлар.

Нефть-газ саһасидики экологиялик сәясәт. Әтрап муһитни қоғдаш саһасидики карханилар дөләтлик қанун тәләплирини вә хәлиқара һоқуқ нормилирини йетәкчиликкә елип, экологиялик сәясәт тәдбирлирини

MyLibrary.kz

әмәлгә ашуриду. Нефть-газ саһаси карханилириниң экологиялик бехәтәрликни тәминләш бойичә иш-чариләрни таллиши вә әмәлгә ашурулушини ениқлайдиған муһим амили — тәбиәтни үнүмлүк пайдилиниш вә экологиялик тәвәккәлликләрни азайтиш.

Экологиялик саясәтниң асасий йөнилишлиригә монулар ятиду:

— нефть вә газ ишләпчиқиришниң әтрап муһитқа сәлбий тәсирини азайтиш;

— ишләпчиқириш объектлириниң санаәтлик вә экологиялик бехәтәрлик дәрижисини арттуруш;

— тәбиәт қоғдаш объектлирини селиш;

— қувур йоллиридики апәтләрниң алдини елиш вә уларниң зәрдаплирини йоқитиш, уланма нефть вә газни үнүмлүк пайдилиниш;

— топрақниң паскинилишишиға қарши күрәш вә бузулған йәрләрни әслигә кәлтүрүш;

— экологиялик билим бериш вә техникилиқ хизмәтчиләрниң салаһийитини ашуруш;

— пайдилинидиған қувурлар қурулушиниң сүпити вә конструкциясиниң ишәнчликлигини ашуруш, нефть вә нефть мәһсулатлириниң төкүлүшигә ховуп төндүридиған қувурларниң һәрқандақ зәхмилиниши тоғрилиқ операторға тез хәвәрләшниң электронлуқ автоматлаштурулған системилирини пайдилиниш;

— қувурниң ички кавигини тазилаш билән биллә, нефтьни сусизландуруш үчүн үч фазилиқ сепараторларни қоллинип, суни алдин-ала аққузуш системилирини селиш.

Нефть-газ саһасиниң карханилирида экологиялик менеджмент вә экологиялик тәвәккәлликләрни башқуруш иш-чарилирини жүргүзүш муһим: су чиқимини азайтиш вә тәркивидә химикат вә паал маддилар бар пластларға һайдилидиған суниң төкилиш ховупини азайтиш мәхситидә қайта вә айланмилиқ су билән жабдуқлаш системилирини жарий қилдуруш; суни қайта пайдилиниш, суни йәр асти қәвәтлиригә һайдаш (әкси һайдалған су қәвәтлик қисимни тутуп туруш үчүн лазим, пайдилинилған сулар билән тәбиәтни паскинилаштуруш ховупини вә қәвәттин нефтьни шоравелиш ақиветидин чөкүш вә ғулаш ховупини баричә азайтиш); автоматлиқ телекамериларни орнитиш вә апәтләрниң алдини елиш, экологиялик ховуплуқ әһвалларни ениқлаш вә уларниң тәрәққий етишидин йүз беридиған сәлбий ақивәтләрни азайтиш үчүн йәр һәмралириниң әхбаратини пайдилиниш вә дистанциялик зондлаш системилирини жарий қилдуруш; бурғулаш қалдуқлирини сақлаш үчүн пайдилинилидиған мәйданларни, шундақла нефть билән паскинилашқан йәрләрни әслигә кәлтүрүш.

Муһакимә мавзуси

Альфред Нобель нефть санаитиниң асасини салғучиларниң бири болди. У аләмниң Нобель мукапити фондиниң асасини тәшкил қилидиған өзиниң зор капиталини инсанийәткә қалдурди. Нефть санаити әсир давамида мәдәнийәт вә сәнъәт әрбаплирини, течлиқпәрвәр вә академикларни рәғбәтләндүрди. Бирақ шуниң билән биллә пүткүл аләмгә әтрап муһитни вәйран қилидиған қорқунучлуқ қуралларни бәрпа қилди... Бирнәччә топқа бөлүнүп, ахирлашмиған жүмлини давамлаштуруңлар.

MyLibrary.kz

Нефть-газ саһасидики тәбиәтни пайдилинишни рәтләш. Нефть-газ мәһкимилири хизмитиниң экологиялик бехәтәрлигини тәминләш механизми тәбиәтни пайдилинишни рәтләшниң бирнәччә асасий принциплириға асаслиниду (16-схема).

16-*схема*

Тәбиәтни пайдилинишни рәтләш принциплири

Әтрап муһитқа антропогенлиқ тәсирни төвәнлитиш принципи	
Ихтисадий мәхсәтчанлиқ принципи	Утумлуқ принципи

↓

Басқучлуқ принципи	
Апәтсиз ишләпчиқириш принципи	Иҗтимаий утумлуқ принципи

↓

Экологиялик сәвийә принципи	
Экологиялик әхбаратниң ашкарилиқ принципи	Бизнесниң экологиялик мәсъулийәтчанлиқ принципи

Әтрап муһитқа антропогенлиқ тәсирни төвәнлитиш принципи. Нефть-газ компаниялирини тәрәққий әткүзүш униң әтрап муһитқа йәткүзидиған зиянлиқ тәсирини һесапқа алған һалда әмәлгә ашурулушқа тегиш. Буниңда компанияләр экологиялик бехәтәрликкә вә экологиялик тәвәккәлликләрни башқурушқа биринчи новәтлик диққәт ағдурушқа тегиш.

Ихтисадий мәхсәтчанлиқ принципи. Нефть-газ компанияси үнүмдарлиқниң өсүшигә интилған вақитта тәбиий ресурсларни үнүмлүк пайдилинишқа, қалдуқсиз ишләпчиқиришқа вә үнүмлүк башқуруш һесавидин теҗәмләшкә қаритилиши тегиш. Бу принцип лайиһиләш алдидики һөҗҗәтләрни вә лайиһиләш һөҗҗәтлирини сүпәтлик тәйярлаш һесавидин йеңидин ишқа қошулидиған объектларниң әтрап муһитқа техногенлиқ жүклимини төвәнлитишидин ибарәт.

Утумлуқ принципи — тәбиий вә ресурс теҗәш технологияләрни җарий қилдурушқа асасланған тәбиий ресурсларни үнүмлүк пайдилиниш.

Басқучлуқ принципи санаәт вә экологиялик бехәтәрлик тәләплириниң сақлинишини системилиқ назарәт қилиштин, шундақла нефть-газ компанияси хизмитиниң тәвәләрдики тәбиий муһитниң турақлиқ экологиялик мониторингидин ибарәт.

Апәтсиз ишләпчиқириш принципи. Бу принцип қоллиништики әң йеңи технологияләрни, илим вә техникиниң мувәппәқийәтлирини

MyLibrary.kz

җарий қилдуруш һесавиға ишләпчиқириш көләмини улғайтиш вақтида паскинилаштурғучи маддилар вә қалдуқлар чиқиндилириниң, төкүндиләрниң санини қисқартиш вә догилинишини азайтиш болуп һесаплиниду.

Экологиялик әхбаратниң ашкарилиқ принципи. Бу принцип бойичә компанияниң экологиялик хизмити тоғрилиқ җәмийәтлик әһмийәткә егә әхбарат очуқ-ашкарә болиду.

Иҗтимаий утумлуқ принципи. Эстетикилиқ қиммити бар тәбиий ресурсларни сақлаш, компания хизмәтчилири вә ишләпчиқиришлиқ хизмәт қилидиған наһийәләрдә яшайдиған аһалиниң психо-иҗтимаий паравәнлигигә ярдәмлишиш.

Экологиялик әхбаратниң ашкарилиқ принципи. Нефть-газ компаниялириниң тәбиәтни қоғдашқа беғишланған чиқимлири адәмниң паалийәт муһитиниң сүпитини вә экологиялик тәңпуңлуқни барлиқ дәриҗиләрдә (йәрликтин җаһанлиқ дәриҗигичә) сақлашқа, тәбиий-ресурслиқ иқтидарни қоллашни тәминләшкә йәткүлүк болуши тегиш. Әтрап муһитни қоғдаш мәсилилиридә хизмәтчиләрниң салайиһәт дәриҗисини дайим ашуруп туруш лазим.

Бизнесниң экологиялик мәсъулийити принципи — әтрап муһитни қоғдаш саһасидики қанун даирисидин чиқидиған программилар вә чарә-тәдбирләрни ихтиярий һалда тәйярлаш вә уларни муқум әмәлгә ашуруш. Нефть-газ компаниясиниң экологиялик бехәтәрлиги униң экологиялик мәсъулийитигә беваситә бағлиқ.

Нефть-газ саһасидики экологиялик тәвәккәлликләрни утумлуқ башқуруш системисини йетилдүрүшкиму тәсир қилиду. Нефть-газ саһасидики карханиларниң экологиялик сәяситидә экологиялик тәвәккәлликләрни сақландуруш вә улар билән мунасивәтлик тәбиәтни пайдилиниш қарханилириниң пухралиқ-һоқуқлуқ мәсъулийитини сақландуруш вә экологиялик тәвәккәлликләрни башқурушниң әхбаратлиқ системилирини қуруш охшаш чарә-тәдбирләргә бәк көп диққәт ағдурулуши тегиш.

Соал вә тапшурмилар

1. Экологиялик ховуплуқ һадисиләрни, қувурлардики вә нефть-газ касипчилиқлиридики апәтләрни йоқитиш вақтида қарар қобул қилиш илдамлиғиниң әһмийитини асаслаңлар.
2. Силәр яшайдиған тәвәниң йетәкчи егилик саһалирида тәбиәтни пайдилинишни рәтләш үлгилирини тәклип қилиңлар.
3. Тәвәлик вә йәрлик иҗраий һакимийәтниң қандақ органлири тәбиәт вә техногенлиқ характердики пәвқуладдә әһвалларниң алдини елишқа вә йоқитишқа җавап бериду?
4. Пәвқуладдә әһваллар вақтидики бехәтәрлик вә паалийәт саһасидики мутәхәссисләр ишиниң әһмийитини тәкитләңлар.

MyLibrary.kz

§ 13. Дөләтлик вә йәрлик тәбиәтни пайдилинишниң қануний аспектлири

Бүгүнки дәристә:
- тәбиәтни пайдилинишниң дөләтликтурғудин рәтләшниң мәхситини чүшинисиләр;
- тәбиәтни пайдилиниш вә истимал саһасидики йәрлик органларниң вакалитини билисиләр;
- тәбиәтниқоғдаш усунушлирини тәклип қилишни вә тәйярлашни үгинисиләр.

Йетәкчи уқумлар:
- ✓ тәбиәтни пайдилинишни рәтләш
- ✓ йәрлик тәбиәтни пайдилиниш
- ✓ тәбиәтни пайдилинишни рәтләш механизми

Қазақстан Җумһурийитидә тәбиәтни пайдилинишни дөләтлик рәтләш. Қазақстан Җумһурийитидә тәбиәтни пайдилинишни башқурушни һөкүмәт, министрликләр вә башқармилар, йәрлик башқуруш органлири, тәбиий ресурсларни пайдилиниш билән беваситә шуғуллинидиған кархана вә тәшкилатлар әмәлгә ашуриду.

Тәбиәтни пайдилинишни башқурушниң асасий мәхсити — ишләпчиқириш җәриянлириниң вә ишләп чиқирилидиған мәһсулатниң әтрап муһитқа зиянлиқ тәсирини чәкләйдиған норма вә тәләпләрниң орунлинишини тәминләш, тәбиий ресурсларни үнүмлүк пайдилинишни тәминләш, уларни әслигә кәлтүрүш вә қайта ишләш.

Тәбиәтни қоғдашни башқуруш вә тәбиий ресурсларни үнүмлүк пайдилинишни тәминләш үчүн тегишлик идариләр қурулуп, уларға мону вәзипиләр жүкләнгән:

- тәбиәтни қоғдаш хизмитини комплекслиқ башқурушни әмәлгә ашуруш;
- тәбиәтни қоғдаш вә тәбиий ресурларни үнүмлүк пайдилиниш саһасида бирхил илмий-техникилиқ сәясәтни тәйярлаш вә жүргүзүш, шу саһадики хизмәтләрни уйғунлаштуруш;
- йәр үсти вә йәр асти сулирини, атмосферилиқ һавани, өсүмлүкләр вә һайванатлар дуниясини, деңиз муһитини вә территориялик суларниң тәбиий ресурслирини, континентлиқ рельефлиқ вә экологиялик төвәни, шундақла барлиқ пайдилиқ қезилмиларни пайдилиниш һәм қоғдашни дөләтлик турғудин назарәт қилиш;
- әтрап муһитни қоғдаш вә тәбиәт ресурслирини үнүмлүк пайдилинишни дөләтлик программиға киргүзүш үчүн усуниш вә тәклипләрни тәйярлаш вә һөкүмәткә сунуш, қобул қилидиған программини тәминләш;
- тәбиәтни пайдилинишниң ихтисадий механизмини йетилдүрүш бойичә тәклипләрни тәйярлаш, тәбиий ресурсларни пайдилинишни рәтләш вә тәбиий муһитни паскинилишиштин вә башқиму зиянлиқ тәсирләрдин қоғдаш бойичә ихтисадий нормативларни, қаидиләрни, стандартларни бекитиш;
- җумһурийәтләр вә егилик саһалириниң ишләпчиқарғучи күчлирини тәрәққий әткүзүш вә орунлаштурушниң асасий схемилирида дө-

MyLibrary.kz

лəтлик экологиялик экспертизини əмəлгə ашуруш, йеңи техника вə технологиялəрни, материаллар вə нəрсə-керəклəрни тəйярлаш вақтида экологиялик нормиларниң сақлинишини назарəт қилиш, шундақла əтрап муһит вə тəбиий ресурсларниң əһвалиға тəсир қилидиған карханиларниң селинишини, қайта йеңилиниш лайиһилирини назарəт қилиш;

• территориялик башқуруш органлири билəн бирлишип санаəт вə мəиший қалдуқларни жиғиш вə көмүш, əтрап муһитқа зиянлиқ маддиларниң чиқирилишиға, суни пайдилинишқа вə атмосферилиқ һавани истимал қилишқа, геологиялик чарлаш ишлирини жүргүзүш үчүн йəр байлиғини пайдилинишқа беришкə, дəрəқлəрни кесишни һесаплиқ бəкитишкə вə егилик паалийитиниң барлиқ түрлиригə йəр бөлүшни назарəт қилишни əмəлгə ашурушқа рухсəт бериш;

• қоруқларға йетəкчилик қилишта вə овчилиқ егилигини жүргүзүштə дөлəтлик назарəтни əмəлгə ашуруш, шундақла һайванатлар дуниясиниң дөлəтлик кадастр вə Қизил китапни йетəкчиликкə елиш;

• аһалиниң тəбиəтни қоғдаш тоғрилиқ маһаритини ашуруш, пухраларни тəбиəткə уқуплуқ қарашқа, уни қədирлəшкə чақириш;

• тəбиəтни қоғдаш мəсилилири бойичə чəт əллəр вə хəлиқара тəшкилатлар билəн һəмкарлиқни режилəш һəм əмəлгə ашуруш.

Тəбиəтни пайдилинишни башқурушниң заманивий системиси:
- Əтрап муһитни паскинилиништин сақлашқа;
- Тəбиий ресурсларни истимал қилишни қисқартишқа;
- Йеңиланған тəбиий ресурсларни дурус пайдилинишқа;
- Зөрүрий минераллиқ ресурслар еһтиятини шəкиллəндүрүшни риважландурушқа;
- Дəслəпки тəбиий хам əшияни үнүмлүк пайдилинишқа;
- Тижарəтчилəр үчүн ихтисадий шараит ясашқа;
- Хəлиқара һəмкарлиққа қаритилған.

Йəрлик өзини-өзи башқуруш органлириниң əтрап муһитни қоғдаш вə тəбиəтни пайдилиниш вакалəтлиги. Əтрап муһитни қоғдаш вə тəбиəтни пайдилиниш саһасидики йəрлик өзини-өзи башқуруш органлириниң вакалəтликлири хизмитиниң бирнəччə түри бар (17-схема).

17-*схема*

Йəрлик өзини-өзи башқуруш органлириниң əтрап муһитни қоғдаш вə тəбиəтни пайдилиниш вакалəтлиги

MyLibrary.kz

Муһакимә мавзуси

Синипта өзәңлар яшайдиған наһийәдә йәрлик өзини-өзи башқуруш органлириниң хизмити қануний тәртиптә бәлгүләнгән тәбиәтни пайдилиниш нормилириға қанчилик мувапиқ келидиғанлиғини тәһлил қилиңлар.

Дөләтлик вә йәрлик тәбиәтни пайдилиниш саһасидики қануний аспектлар һәрбир йәккә территорияниң мәхсус саһалиқ қурулмиси, тәбиәт алаһидиликлири вә шәкилләнгән экологиялик әһваллири, йәрниң мәртиви вә уларни пайдилиниш нормилири арқилиқ ениқлиниду.

Соал вә тапшурмилар

Бирнәччә топқа бөлүнүңлар. Кәлгүси тәклип вә лайиһиләрни тәвсийә қилиңлар вә тәйярлаңлар.

1. Өзәңлар яшаватқан йәрни аватландуруш вә йешиллаштурушниң қаидилирини тәйярлаңлар — "Таза йеза" / "Таза һойла".

• Яндаш территорияғә (дәрвазидин (қоршавдин)/өйдин кочиниң жүрүш бөлигигичә болған территория) мунасивәтлик:
.... тосалмаслиғи керәк
.... аватландурулған
.... тазартилған

• Һойлиниң яки өйниң алдинқи тәрипи, бу:
... . таза вә уқуплуқ
.... жөндәлгән вә сирланған
.... тахтайчилар көрситилгән вә ....

• Аватландуруш қаидилирини бузғанлиғи үчүн .... мөлчәридә ....

2. Аһалилиқ жайларни санитарлиқ тазилашни тәминләш үчүн плакат ясаңлар: "Барлиғи шәнбиликкә", "Тазилиқ — саламәтлик капалити", "Сениң таза һойлаң — бизниң таза шәһиримиз", "Таза һойла — интизам өйниги".
3. "Экология үчүн ишләпчиқириш вә истимал қалдуқлирини қайта ишләш", "Қалдуқлар — бу дарамәт" плакатиниң эскизини сизиңлар. Контейнерларда мәиший әхләтләрни бөләк жиғиш зәрүрийитини асаслаңлар.
4. Йәрлик иҗраий органларға өзәңлар яшайдиған йәрниң тәбиий мираслирини қоғдаш вә пайдилиниш бойичә бирнәччә тәклипләрни тәвсийә қилиңлар.
5. Тәбиәтни қоғдаш саһасида ишләш үчүн қандақ мутәхәссислик елиш лазим дәп ойлайсиләр?

MyLibrary.kz

7-әмәлий иш.
Экологиялик әһвалларниң һоқуқий аспектлири

Мәхсити — мавзуға мувапиқ экспертлиқ баһалаш усуллирини қоллинишни үгиниш.

Тапшурма. Экологиялик әһвалларниң һәл қилиш йоллирини тепиңлар.

1-әһвал

Мәркизий дәм елиш паркиниң күзәтчиси А. исимлиқ пухрани қолға чүшәрди. У паркниң мәркизий аллеясидин үч түп кам учрайдиған дәрәқ көчәтлирини қезивалған. Пухра А. өзиниң дачисиға көчәт олтарғузушни вә шәһәр питомниклирида шундақ есил дәрәқ көчәтлирини тапалмиғанлиғини чүшәндүрди.

А. исимлиқ пухраниң һәрикитини қандақ баһалаш керәк?

2-әһвал

Нефтьчи Маңғыстав вилайитидә скважинини бурғулаш вақтида 250 л нефтьни сиртқа төкүвалди. Бурғулиғучилар бригадири бу тоғрилиқ өз мәмурийитини дәрру хәвәрдар қилип, төкүлгән нефтьниң изини йошурушқа башлиди. Бирақ улар бу вақиә тоғрилиқ вилайәтлик тәбиәт ресурлири вә экология башқармисиға хәвәрлимиди вә уни йошурушқа тиришти.

Нефть ишләпчиқириш компаниясиниң һәрикитини қандақ баһалаш керәк?

3-әһвал

Йәрлик мәслиһәтниң қарари бойичә йеза четигә гөш комбинатини селиш үчүн йәр участкиси бөлүнди. Йеза турғунлири мундақ қурулушқа җиддий қарши болди, экологиялик вә санитарлиқ-эпидемиологиялик экспертиза жүргүзүшкә мувапиқ болушти. Бөлүнгән йәр участкисида гөш комбинатини селишқа рухсәт беришкә аит мошу экспертизиниң хуласиси әксинчә болди. Шуниңға қаримастин, объектниң қурулуши башланди. Наһийәлик тәбиәтни қоғдаш җәмийити йәрлик аһалиниң илтимаси бойичә қазилиқ сотқа тәләп-шикайәт қилип, униңда экспертиза йәкүнигә тайинип, гөш комбинатини селиш тоғрилиқ мәмурий қарарни күчидин қалдурушни илтимас қилди.

Бу әһвалдики барлиқ шәхсләрниң иш-һәрикитини тәһлил қилиңлар.

MyLibrary.kz

4-әһвал

Тротуар бойида, мәктәпкә баридиған йолда икки йоған дәрәқ өсүп туриду. Уларниң бири пиядә жүргүчиләрниң йолиға қисийип турса, иккинчисиниң шамал чиққанда вә қар яққанда шахлири сунуп, йәргичә егилип туриду.

Проблемини һәл қилишниң утумлуқ үлгисини тәклип қилиңлар.

Силәр яшайдиған наһийәдә қандақ экологиялик һоқуқий әһваллар көп учришиду? Наһийәниң йәрлик мәмурийити вә тәбиәтни пайдилинишни башқуруш органлири қандақ проблемиларға диққәт ағдурғанлиғини халиған болар едиңлар? Силәр уларға пат-пат тайинамсиләр?

Достлириңларға экологиялик әһвалларға бағлиқ бирнәччә охшаш тапшурмиларни тәвсийә қилип, уларниң җаваплирини баһалаңлар.

MyLibrary.kz

§ 14. Йәрлик күн тәртиви — XXI. Иҗтимаий, экологиялик вә ихтисадий үнүмдарлик

Бүгүнки дәристә:

— йәрлик күн тәртиви асасида тәбиәтни пайдилиниш вә башқурушниң шәртлири билән тонушисиләр.

Йетәкчи уқумлар:

- ✓ ЙКТ — XXI
- ✓ иҗтимаий утумлуқ
- ✓ экологиялик утумлуқ
- ✓ ихтисадий утумлуқ

Глоссарий:

- **XXI әсиргә беғишланған йәрлик күн тәртиви (ЙКТ)** — йәрлик дәриҗидә турақлиқ тәрәққий етиш принциплирини әмәлгә ашуруш тоғрилиқ программа, у экологиялик, ихтисадий вә иҗтимаий тәркивий асаста тәйярлиниду.

Йәрлик күн тәртиви (ЙКТ) — XXI дегинимиз немә? ЙКТ — XXIдә бәлгүләнгән көплигән проблемилар вә вәзипиләр йәрлик дәриҗидә утумлуқ һәл қилиниду, шуңлашқа уларни һәл қилиш вә бәҗириш мәсъулийити йәрлик һакимийәтниң йәлкисигә жүклиниду.

1992-жили Рио-де-Жанейро шәһиридә өткән БДТниң әтрап муһит вә уни тәрәққий әткүзүш тоғрилиқ конференциясидә дуния лидерлири XXI әсиргә беғишланған күн тәртиви **(Agenda XXI)** һөҗҗитини қобул қилди, униң асасий мәхсити — турақлиқ тәрәққият принциплирини әмәлгә ашурушқа ярдәмлишиш.

Күн тәртивидә һәрбир наһийә вә шәһәр өз новитидә надир, демәк, һәрқайсиси турақлиқ тәрәққий етишкә қол йәткүзүш үчүн өз режисини шәкилләндүрүшкә тегиш дәп тәкитләнгән. Униң үчүн әтраплиқ вә йәрлик мәсилиләрни һәл қилишқа қаритилған йәрлик күн тәртиви тәклип қилиниду.

ЙКТ — XXI идеялирини әмәлгә ашуруш немә үчүн лазим? Җаһанлиқ идеялар вә мәхсәтләрни әмәлгә ашуруш пәқәт йәрлик дәриҗидә жүргүзүлидиған утумлуқ ишлар арқилиқла мүмкин болиду. Бу демәк — һәрбир йәрлик башқуруш оргини вә һәрбир турғун җәмийәт вә әтрап муһит турақлиқлиғиға қол йәткүзүшкә мүмкинчилик беридиған стратегияниң вәзипилирини һәл қилишқа иштирак қилишқа тегиш. Улар: ресурсларни үнүмлүк пайдилиниш; қалдуқларни баричә азайтиш, ишләпчиқиришниң туюқ цикллирини җарий қилдуруш; паскинилишишниң әң жуқури дәриҗиси экологиялик системилириниң паскинилаштурғучи маддиларни сиңдүрүшиниң тәбиий мүмкинчиликлиридин ашмаслиғи; биологиялик һәрхилліқниң сақлиниши; йәрлик ресурсларни пайдилиниш һесавиға еһтияҗларни қанаәтләндүрүш системисиниң қурулуши; барлиқ аһалиниң экологиялик сүпәтлик йемәк-ичмәк вә таза ичимлик суға тәң қолйетимликкә егә болуши.

MyLibrary.kz

ЙКТ — XXI җәриянини әмәлгә ашуруш шәртлири

1. Йәрлик мәмурий ишларда турақлиқ тәрәққият идеялири вә принциплирини пайдилиниш вә уни аһали арисиға тарқитиш

Йәрлик һакимийәтниң режә вә лайиһилиридә бу принциплар әкис етилиши үчүн йәрлик бирләшмидә турақлик тәрәққият идеялириниң аһалиға тонуштурулуши — ЙКТ — XXI җәрияни нәтиҗилириниң бири.

2. Турақлиқ тәрәққият принциплирини барлиқ йәрлик режә, лайиһә вә хизмәтләргә интеграцияләш

Йәрлик органлар хизмитиниң барлиқ түрлири тәрәққиятниң турақлиғиға сөзсиз тәсир қилиду. Бу хизмәт түрлири стратегиялик режиләргә қаритилған, у йәрдә режиләрни бәҗириш вақтида турақлиқ тәрәққият критериялири қандақ һесапқа елинидиғанлиғи еник йезилиши тегиш.

3. Турақлиқ тәрәққият саһасидики билим дәриҗисини ашуруш

Бу йәрлик аһалиниң ЙКТ — XXI җәриянирға паал һалда иштирақ қилишини молҗалайду, аһали турақлиқниң асасий мәсилилири вә уларни һәл қилиш йоллири тоғрилиқ, шундақла йәрлик орган йетәкчилик қилиши мумкин паалийәтләрниң муһимлиғи тоғрилиқ чүшәнчә елиши тегиш.

4. ЙКТ — XXI җәриянға һәрхил саһаниң адәмлирини сәпәрвәр қилиш вә бирлишип кеңәш өткүзүш

ЙКТ — XXI җәриянининиң асасий элементлириниң бири — йәрлик аһалиниң қатнишиши. Дәсләп йәрлик һакимийәт аһалиниң һәрхил аспектлири бойичә пикир-тәклиплирини тәтқиқ қилиши лазим

5. Җәмийәтниң һәрхил секторлириниң ишчанлиқ һәмкарлиғи

Турақлиқ тәрәққиятни тәминләш үчүн һаҗәтлик күчләрниң мумкинчилиги өз күчигила тайинидиған йәрлик һакимийәтниң күч вә мумкинчиликлиридин хелә бесим болиду.

6. Йәрлик дәриҗидә турақлиқ тәрәққиятқа қол йәткүзүшкә қаритилған стратегия вә иш-паалийәтләр режилирини тәйярлаш

ЙКТ — XXI қурушниң мәхсити — йәрлик җайниң тәрәққият стратегиясини тәйярлаш вә у йәрдин қизиқиш тонутидиған адәмләр өз орнини тапалайдиған болуши тегиш.

7. Қол йәткүзүлгән нәтиҗиләр бойичә өлчәм, мониторинг, баһалаш вә һесап жүргүзүш

ЙКТ — XXI җәриянида қол йәткүзүлгән нәтиҗиләрни баһалаш рәсимини қуруш бәк муһим.

MyLibrary.kz

Муһакимә мавзуси

Силәр қандақ ойлайсиләр, силәр яшаватқан наһийәдә ЙКТ — XXI идеялирини әмәлгә ашуруш қандақ иҗтимаий, ихтисадий вә экологиялик җәһәттин иҗабий нәтиҗә берәр еди? Җавапларниң нәтиҗилири бойичә топларға бөлүнүңлар. Әхбарат тәйярлаңлар. Өз молҗамлириңларни асаслаңлар.

ЙКТ — XXI җәриянини әмәлгә ашуруш шәртлири. ЙКТ — XXI мәхсәтлиригә қол йәткүзүш бойичә аммибап усуллар йоқ, бирақ бу җәриянни тәшкилләш вақтида һесапқа елиниши зөрүр бирнәччә муһим шәртләр бар (18-схема).

Жуқурида тәвсийә қилинған ЙКТ — XXIни әмәлгә ашуруш һәрикәтлири йәрлик мәмурийәт дәриҗисиниң бесимлиғиға яки рәтликлигигә қарап орунлашмиған. Өз наһийәриңлардики геоэкологиялик яки башқиму шәкилләнгән әһвалларни һесапқа елип, иш паалийәтләр рәтлигиниң үлгисини тәвсийә қилиңлар. Үлгилириңларни асаслаңлар, ишлириңларни өз ара баһалаңлар.

ЙКТ — XXI асасида турақлиқ тәрәққият принциплири вә йәрлик бирләшминиң барлиқ секторлири вә топлириниң һәмкарлиғи ятиду. ЙКТ — XXI җәриянида экологиялик мәсилиләргә йетәрлик көңүл бөлүнгәнлигигә қаримастин, башқиму көплигән проблемиларни һәл қилишқа асасланған. Бу йосунда экологиялик, иҗтимаий вә ихтисадий проблемиларни һәл қилишта интеграциягә алаһидә диққәт ағдурулиду.

Соал вә тапшурмилар

1. ЙКТ — XXI ни әмәлгә ашуруш вақтида иҗтимаий, экологиялик вә ихтисадий тәсирниң өз ара бағлинишиниң бирлиги немидә? Уларниң арисидики бекиндилиқни мисаллар арқилиқ испатлаңлар.
2. ЙКТ — XXI ни әмәлгә ашуруш үчүн өз шәртлириңларни тәклип қилиңлар. Уларниң зөрүрлүгини асаслаңлар.
3. Азия вә Африкиниң бәзи әллири үчүн аһалиниң саватлиқлиғиниң дәриҗиси қанчилик муһим проблема болуп һесаплиниду? Айрим әлләр бойичә билим елишқа қол йетимликкә мисаллар кәлтүрүңлар.

Тәбиәтни қоғдаш тәдбирлири

§ 15. Тәбиәтни пайдилиништики йәрлик башқуруш

Бүгүнки дәристә:
- тәбиәтни пайдилиништики йәрлик башқурушниң ролини билисиләр;
- тәбиәтни қоғдаш тәдбирлириниң утумлуқлиғиға баһа беришни үгинисиләр.

Әтрап муһитни қоғдаш вә тәбиәтни пайдилиништа йәрлик өзини-өзи башқурушниң роли. Қазақстанниң селиштурма һалда ихтисадий әһвали кәскинләшкән наһийәлиридә йәрлик ландшафтларниң *экологиялик сиғимчанлиғи* ейтарлиқ дәриҗидә төвән. Мундақ төвәләрдә экологиялик бехәтәрлик техно-

MyLibrary.kz

Йетәкчи уқумлар:

- ✓ тәбиәтни пайдилиништики йәрлик башқуруш
- ✓ турақлиқ тәрәққий етишниң йәрлик концепцияси
- ✓ тәбиәтни қоғдаш саһасидики һоқуқлар вә вәзипиләр

Глоссарий:

- **Территорияниң экологиялик сиғимлиғи** — тәбиий муһитниң экосистемилириниң асасий функциялирини бузмай, мәлум бир антропогенлиқ жүклимини қобул қилиш мүмкинчилиги.

логияләрни жарий қилишни һесапқа елип, тәбиәтни пайдилиниш қурулмисини қисмән өзгәртиш, қалдуқларни, йәни қайта ишләш орунлирини селиш, бузулған ландшафтларни әслигә кәлтүрүш лазим.

Турақлиқ тәрәққият мәхситигә қол йәткүзүштә жумһурийәтлик, вилайәтлик, шәһәрлик, наһийәлик вә йәрлик өзини-өзи башқуруш органлириниң арисида тәбиәтни пайдилинишни башқуруш саһасида уйғунлиқ лазим. Бу йосунда, тәбиәтни турақлиқ пайдилинишқа көчүшниң утумлуқлиғи, дөләтлик стратегия вәзипилириниң орунлиниши тәвәлик иш-чариләргиму беваситә бағлинишлиқ. Дөләтлик башқурушни әмәлгә ашуруш, жумһурийәтлик вә йәрлик мәнпийәтләрни уйғунлаштуруш вә иҗабий бағлаштуруш үчүн Қазақстан Жумһурийитиниң территорияси асасий икки категориягә бөлүниду (19-схема).

19-*схема*

Тәвәлик тәбиәтни пайдилиниш стратегияси йәрлик әһвалларниң алаһидилигини һесапқа алған һалда, һәрбир тәвә яки аһалилиқ жай үчүн турақлиқ тәрәққиятниң өзигә хас концепциясини қурушни көзләйду. Мәсилән, Қостанай вилайитиниң ашлиқ терийдиған наһийәлири үчүн топрақниң су вә шамал эрозиясигә учришиға бағлиқ тәбиәтни үнүмлүк пайдилиниш режимини қураштуруш лазим, сәвәви аталған эрозияләр гумус қәвитиниң кемишигә әкелиду. Кан ишләпчиқириш тәвәлири үчүн бузулған йәрләрни әслигә кәлтүрүш муһим рольға егә.

Йәрлик өзини-өзи башқуруш органлириниң әтрап муһитни қоғдаш вә тәбиәтни пайдилиниш саһасидики вакаләтликлиригә бирқатар муһим вәзипиләр кириду (20-схема).

MyLibrary.kz

Йәрлик өзини-өзи башқурушниң вакаләтликлири

↓

Аһалилиқ җайларни аватландуруш вә пәрвиш қилиш бойичә ишларни тәшкилләш

↓

Аһалилиқ җайларни санитарлиқ тазилашни тәминләш ишлирини тәшкилләш

↓

Ишләпчиқириш вә истимал қалдуқлирини көмүш вә сақлаш орунлирини селиш

↓

Тәбиәт вә башқиму объектларни қоғдаш бойичә тәвсийәләрни җарий қилдуруш

Муһакимә мавзуси

Силәр яшайдиған җайда тәбиәтни пайдилинишниң қандақ түрлири йетәкчи рольға егә? Улар тәбиәтни қоғдаш нормилириға мувапиқму? Геоэкологиялик әһвални яхшилаш үчүн йәрлик иҗраий органға қандақ тәвсийә қилған болар едиңлар? Өз тәклививиңларни асаслаңлар.

Глоссарий:

- **Тәвә** — бу җумһурийәтниң мәнпийити үчүн қурулған бирнәччә аһалилиқ җайни өз ичигә алидиған җумһурийәт территориясиниң бир қисми.
- **Аһалилиқ җай** — кам дегәндә 50 адәм туридиған пухраларниң егилик вә башқиму җәмийәтлик паалийити нәтиҗисидә келиплашқан, җумһурийәтниң жиғинчақ орунлашқан территориясиниң бир бөлиги.

Тәбиәтни қоғдаш үчүн биз немиләрни қилалаймиз? Аһалиниң экологиялик бехәтәрлиги, тәбиәтни утумлуқ пайдилиниш вә қоғдаш ишида һоқуқлар билән биллә өз мәҗбурийәтлиримизни билишму бәк муһим.

Бирнәччә топқа бөлүнүңлар. Қошумчә мәнбәләрдин ҚҖ Экологиялик кодекси билән (2007-ж. 9-январь) тонушуңлар.
"Йәккә шәхсләрниң, җәмийәтлик бирләшмиләр вә йәрлик өзини-өзи башқуруш органлириниң әтрап муһитни қоғдаш саһасидики һоқуқ вә мәҗбурийәтлири" мавзусиға әхбарат тәйярлаңлар.
Дәсләпки үч топ һоқуқ вә мәҗбурийәтләр тоғрилиқ әхбарат тәйярлайду. Тәртинчи топ өз һоқуқлириниң бузулуши тоғрилиқ әхбарат тәйярлайду. Бәшинчи топ йәрлик органларниң тәбиәтни қоғдаш саһасидики тәдбирләрни орунлимаслиқ һәққидә мисалларни кәлтүриду. Алтинчи топ әтрап муһитни қоғдаш ишида мәҗбурийәтләрни орунлаш тоғрилиқ таһлил жүргүзиду.

Тәвәлик турақлиқ тәрәққият, туташ алғанда, турақлиқ тәрәққиятниң муһим тәркивий бөлиги. Турақлиқ тәрәққиятниң муһим вәзипилириниң бири — биосферини бузмайдиған, территорияниң (ландшафтларниң) экологиялик сиғимчанлиғиниң мөлчәридин ашмайдиған ихтисатни шәкилләндүрүш.

MyLibrary.kz

Соал вә тапшурмилар

1. “Җаһанлиқ дәриҗидә ойлап, йәрлик җайда һәрикәт қилиш” намлиқ шиарниң маһийитини чүшәндүрүңлар.
2. Яшашқа экологиялик бехәтәр наһийә қандақ болушқа тегиш?
3. Мәктәп шараитида қандақ утумлуқ тәбиәт қоғдаш тәдбирлирини тәшкиллләшкә болиду?
4. Өзәңлар яшайдиған йәрни саламәтлик вә яшаш үчүн бехәтәр дәп аташқа боламду?
5. Тәбиәтни пайдилинишни башқурушниң тәвәлик органлириға бериңлар. Униң иш-хизмитиниң муһим аспектлири билән тонушуңлар.

Шәхсниң тәбиәтни қоғдаштики роли

§ 16. “Экологиялик из” вә турақлиқ тәрәққият

Бүгүнки дәристә:

— тәбиәтни пайдилиништики шәхсниң ролини ениқлап, “экологиялик изини” һесаплашни үгинисиләр.

Турақлиқ тәрәққиятниң “чекидин чиқиш” дегән немә? Турақлиқ тәрәққият — һазирқи әвлатниң әтрап муһитниң экологиялик сүпити вә хусусийәтлирини сақлиған һалда, өзлириниң яшаш дәриҗисини қанаәтләндүрүш вә мундақ мүмкинчиликни кәлгүси әвлатқиму қалдурулуши қарштурулған алға силҗиш модели (21-схема).

21-схема

Бирнәччә топқа бөлүнүңлар. 21-схемида көрситилгән турақлиқ тәрәққиятниң муһим аспектлириниң чекидин чиқиши қандақ болидиғанлиғини ойлап көрүңлар. Бу алаһидиликләр силәр яшайдиған наһийәдә байқиламду? Җававиңларни асаслаңлар. Бир-бириңларни баһалаңлар.

Йетәкчи уқумлар:

✓ турақлиқ тәрәққият
✓ “экологиялик из”
✓ турақлиқ биосфера

“Чәктин чиқиш” инсанийәт җәмийитиниң умумән рухсәт берилгән даиридин чиқип кәткәнлигини билдүриду. Бу — территорияниң сиғимчанлиқ қабилийитиниң, экосистемилар иқтидариниң, экологиялик әһвалиниң чәк-

MyLibrary.kz

даириси. Әтрап муһитқа чүшидиған жүклимә мошу чәккә йәткәндә турақлиқ тәрәққият моделиниң (экологиялик, ихтисадий, иҗтимаий вә һаказа) җошқунлиғиға ховуп туғдуриду. Бу җәриян йәрлик вә тәвәлик дәриҗидә ениқ байқилиду, униңда экологиялик жүклимә турақлиқниң йәрлик вә тәвәлик чекидин ешип кетиду.

Мәсилән, Алмута шәһириниң һаваға бөлидиған паскинилаштурғучи маддилириниң көләми шәһәрниң экосистемиси пишшиқдалайдиған мөлчәрдин хелила көп болиду.

Шималий Қазақстанниң тиң йәрлири топриғиниң тозиши униң дәсләпки хусусийәтлиридин айрилишиға вә су билән шамал эрозиялиригә төзүмлүгиниң төвәнлинишигә тәсир қилди. Йәни, топриғи дәсләпки сүпити вә үнүмдарлиғидин айрилған. Арал өлкисидики әһвални яхшилашқа қаритилған лайиһилик вә малийәвий мүмкинчиликләр йоқ. Һәддидин ташқири овлаш ақиветидин белиқ популяцияси әслигә келәлмәй, белиқ ресурслири кемимәктә, белиқ овлаш кемилири ишсиз турушқа мәҗбур болмақта. Атмосфериниң жуқарқи қәвити тәркивидә хлор болғанлиқтин озон қәвитиниң непизлишиши тохтар әмәс. Мошу проблемиларниң барлиғида дәрлик адәмләр иш-паалийитиниң “экологиялик изи” көрүниду.

“Экологиялик из” концепцияси (ЭИ). ЭИ концепциясиниң асасини 1990-жили Mathis Wackernagel вә William Rees (University of British Columbia) салған. Һәр жили ЭИ “Global Footprint Network” хәлиқара тәшкилати мошу көрсәткүчни баһалап туруп һесават бериду.

Бир адәмгә тегишлик “экологиялик из” алтә көрсәткүчниң жиғиндисидин ибарәт:

— адәм истимал қилидиған данлиқ зираәтләрни өстүрүшкә қаритилған терилғу мәйданиниң көләми;

— мал чарвичилиғи мәһсулатлирини ишләпчиқиришқа беғишланған отлақниң көләми;

— белиқ вә деңиз мәһсулатлирини ишләпчиқиришқа беғишланған деңиз наһийәси;

— турғун өй вә инфрақурулмиға беғишланған наһийә;

— энергияни җан бешиға истимал қилиш вақтида пәйда болидиған углеводород гази чиқиндисиниң абсорбцияләшкә һаҗәтлик орманниң мәйдани.

“Экологиялик из” сәйяримизниң қәйеридә орунлашқанлиғиға қаримастин, мошу наһийәләрниң қошундиси билән тәриплиниду (11-сүрәт).

MyLibrary.kz

11-сүрəт. “Экологиялик изниң” тəркивий қисимлири

Муһакимə мавзуси

1966-жилдин башлап тəбиий ресурсларға болған еһтияжниң икки һəссə өсүши байқалди. Һазирқи вақитта Йəр шари аһалиси өз муһтажлиқлири үчүн 1,5 сəйярə эквивалентини пайдиланмақта, йəни, ресурсларни əслигə келишидин 1,5 һəссə артуқ истимал қилимиз. Əгəр биз йəр ресурслирини һəддидин ташқири пайдилинишни мошу йосунда давамлаштуридиған болсақ, у чағда 2030-жилға қəдəр бизгə 2 сəйяриниң альтернативиси һажəт болиду.
БӨӘ яки АҚШ аһалисиниң оттура “экологиялик изи” 4,5 “сəйярини” тəшкил қилиду. Җан бешиға чаққанда əң жуқури “экологиялик изи” бар 10 дөлəт: БӨӘ, Катар, Дания, Бельгия, АҚШ, Эстония, Канада, Австралия, Ирландия. Көплигəн əллəрдə “экологиялик из”, асасəн, парниклиқ газларниң чиқиндисидин, деханчилиқ вə орманларни кесишкə бағлиқ əтрап муһитқа йəткүзидиған зияндин ибарəт.
Ихтисадий бирлəшмə вə тəрəққият тəшкилатиға киридиған əллəргə дуниявий экологиялик изниң 40%-и мəсъул. БРИКС — Бразилия, Россия, Һиндстан, Хитай вə ЖАЖ əллири һазир җан бешиға чаққандики көрсəткүчи бойичə бай əллəрдин арттa қалмақта. Əгəр ихтисадий тəрəққиятниң шу йоли билəн маңса, уларни көп узимай бесип озуши мүмкин.

Қазақстанниң дуниявий “экологиялик издики” үлүши қандақ дəп ойлайсилəр? Силəр яшайдиған төвəниң ихтисади қандақ “экологиялик из” қалдурмақта?

Өзəңлар яшайдиған наһийəдə “экологиялик изни” азайтиш йоллирини тəклип қилиңлар.

“Экологиялик из” мəхсəтлириниң бири — адəм паалийити билəн тəбиий ритмниң үзлүксиз екəнлигини испатлаш. Жилдин-жилға тəбиəткə тəсир қилиш артмақта. Əтрап муһит барғансири өсүватқан антропогенлиқ жүклимини көтирəлмəй қалмақта. Тəбиəт пəқəт қолайлиқ шараитлардила өз ресурслирини мəлум бир сүръəт билəн

MyLibrary.kz

әслигә кәлтүрүши мүмкин. Инсанийәт һәр жили тәбиәт ресурслирини һәддидин ташқири көп пайдилинип, тәбиәтниң өзини-өзи әслигә кәлтүрүшигә мүмкинчилик берәр әмәс.

Шуңлашқиму муқум тәдбирләр әмәлгә ашурулуп, адәмләр униңдин хәвәрдар болуши вә "экологиялик изниң" әһмийитини чүшиниши керәк.

"Экологиялик изни" һесаплаш ресурслар вә қалдуқларниң еқинини һесаплашқа асасланған. Мошуниңдин кейин ейтилған еқинлар наһийә бирликлиригә, андин кейин дуниявий гектар бирликлиригә, йәни "экологиялик изни" түпкиликлик билдүридиған бирликләргә авуштурулиду. Буниңдин кейин мошу дуниявий гектарниң барлиғи қошулиду, у йәрниң һаҗәтлик наһийәси тоғрилиқ умумий мәлумат бериду.

Глоссарий:

- **"Экологиялик из"** — тәбиәткә күч-жүклимә чүширишниң көрсәткүчи, жан бешиға чаққандики алимий гектар миқиясида өлчиниду.
- **Алимий гектар (Global hectare)** — һосулдарлиғи оттура дуниявий дәриҗидики биологиялик мәһсулатниң территориялик гектари.

Дунияйүзиниң тәрәққий әткән әллиридики оттура истималчиниң "экологиялик изи" тапавити төвән әлләрдики истималчиниң мувапиқ көрсәткүчидин 4 һәссә артуқ. 12-сүрәттә Хәлиқара ихтисадий форум мәлуматлири асасида 2030-жилға қәдәр айрим әлләргә ишләпчиқириш вә истимал көләми вақтида лазим болидиған сәйярилләр көрситилгән.

12-сүрәт. Дуниянң айрим әллириниң "экологиялик изи"

MyLibrary.kz

12-сүрәткә тәһлил ясаңлар. Немишкә дәсләпки бөшлик әллири үчүн алдинқи вақитта сәйярә аһалиси көпирәк, төвәнки әлләр үчүн ейтарлик аз сәйярилəр лазим болиду дәп ойлайсиләр? Җававиңларни асаслаңлар. Бир-бириңларни баһалаңлар.

"Экологиялик изни" турақлиқ тәрәққиятниң индикатори ретидә қараштурушқа болиду. "Турақлиқ тәрәққият" һазирқи әвлатқа мувапиқ һаят кәчүрүш дәриҗисини тәминләшкә вә шуниң билән биллә адәмниң яшиши вә кәлгүси әвлатниң мунасип яшиши үчүн муһим болуп һесаплинидиған сәйяриниң асасий экологиялик системилирини қоғдашқа мүмкинчилик беридиған әтрап муһит вә тәбиәт ресурслирини пайдилиниш һәққидики усулларни молҗалайду. Турақлиқ тәрәққият "экологиялик изниң" ярдими билән иҗтимаий-ихтисадий тәрәққиятниң индикатори сүпитидә тәбиий ресурсларға адимий еһтияҗниң вә Адәмниң тәрәққият индексиниң чарилири сүпитидә ениқлиниши мүмкин.

Соал вә тапшурмилар

1. Турақлиқ тәрәққият вә "экологиялик изниң" өз ара мунасивитигә мисал кәлтүрүңлар.
2. Қ. Ж. Мустафаевниң "Экологиялик из, Қазақстанниң техногенлиқ системиси — турақлиқ тәрәққият индикатори" мақалиси билән тонушуп чиқиңлар. Мақалини тәһлил қилип, хуласә чиқириңлар.
3. Геоэкологиялик проблемиларни өз әмгәклиридә жарий қилидиған заманивий язғучиларниң ролини қандақ баһалайсиләр?

§ 17. Су вә "экологиялик из"

Бүгүнки дәристә:
— суни пайдилиниш мисалида "экологиялик изни" һесаплашни үгинисиләр.

"Экологиялик из" вә су билән тәминләш. Ичимлик су — умумға ортақ, бәк қиммәт дунияний ресурс. Әслигә келидиған ресурс екәнлигигә қаримастин, ичимлик суниң үлүши умумий ресурсларниң 2,5%-нила тәшкил қилиду. Чүнки ичимлик су ресурслири бирхил тарамлиған, йәрлик тәвәләрдә вә айрим су бассейнлиридила қолйетимлик (9-җәдвәл). Шуңлашқиму уларни пайдилиниш даириси дөләтләрдә һәрхил.

9-җәдвәл

Йәр бетидики ичимлик су ресурслириниң тәвәләр бойичә тарқилиши

Тәвәләр	Дәрия еқини көләми		Җан бешиға чаққанда су билән тәминлиниши, миң $м^3$/жил
	$км^3$ жилиға	%	
Дунияйүзи	47000	100	8
Азия	13190	28,1	4,5
Җәнубий Америка	10380	22,1	34
Шималий Америка	5960	12,7	15
Африка	4225	9,0	6,5
Европа	3110	6,6	6
Австралия вә Океания	1965	4,2	83

MyLibrary.kz

Йетәкчи уқумлар:

- ✓ су билән тәминлиниш
- ✓ су тапчиллиғи
- ✓ су боһрани

Бәзи төвәләрдә ичимлик суниң тапчиллиғи мәвсүмлүк характерға егә вә қурғақчилиқ мәвсүми вақтида су жиғиш мүмкинчилиги вә қабилийитигә бағлиқ. Мундақ төвәләргә дунияйүзи төвәсиниң 40%-ни тәшкил қилидиған қурғақ яки йерим қурғақ төвәләр кириду, бу төвәләр дуниявий су еһтиятиниң пәқәт 2%-нила пайдилиниду. Башқа төвәләрдә суни пайдилиниш даириси йәр асти су қәвәтлириниң толуқлиниш сүръити билән, қарниң ериш илдамлиғи вә мәвсүмлүк йеғин-йешинниң мөлчәри билән ениқлиниду.

Су — пәқәтла су мәнбәси әмәс, шуниң билән биллә су еқини. Йәр бетидики, Йәр астидики су еһтиятини пайдилиниш униң паскинилишиш дәрижиси билән чәклиниши мүмкин.

22-март — дуниявий су ресурслири күни. Дуниявий су ресурслири күнини өткүзүшниң асасий мәхсити — ичимлик су мәсилисини һәл қилиш үчүн тәдбирләрни қоллиниш. 2005—2015-жиллар арилиғи "Су һаятлиқ үчүн" дегән нам билән хәлиқара онжиллиқ болуп жакаланди. Униң асасий мәхсити — инсанийәткә бизниң сәйяримизниң мөжут болуши үчүн суниң нәқәдәр муһим екәнлигини чүшәндүрүш.

Су — асасий ресурсниң бири, уни башқа нәрсә билән алмаштуруш мүмкин әмәс. Суниң азийиши йемәк-ичмәккә, энергия ишләпчиқиришиға, белиқ мөлчәригә вә адәмниң башқиму еһтияжлиқлириға чәк қойиду. Өз новитидә, суни истимал қилиш вақтида суни истимал қилиш көләми вә сүпитигә бағлиқ проблемиларму пәйда болиду. Сәйярә миқиясида суни истимал қилиш динамикиси турақлиқ өсмәктә (2-диаграмма).

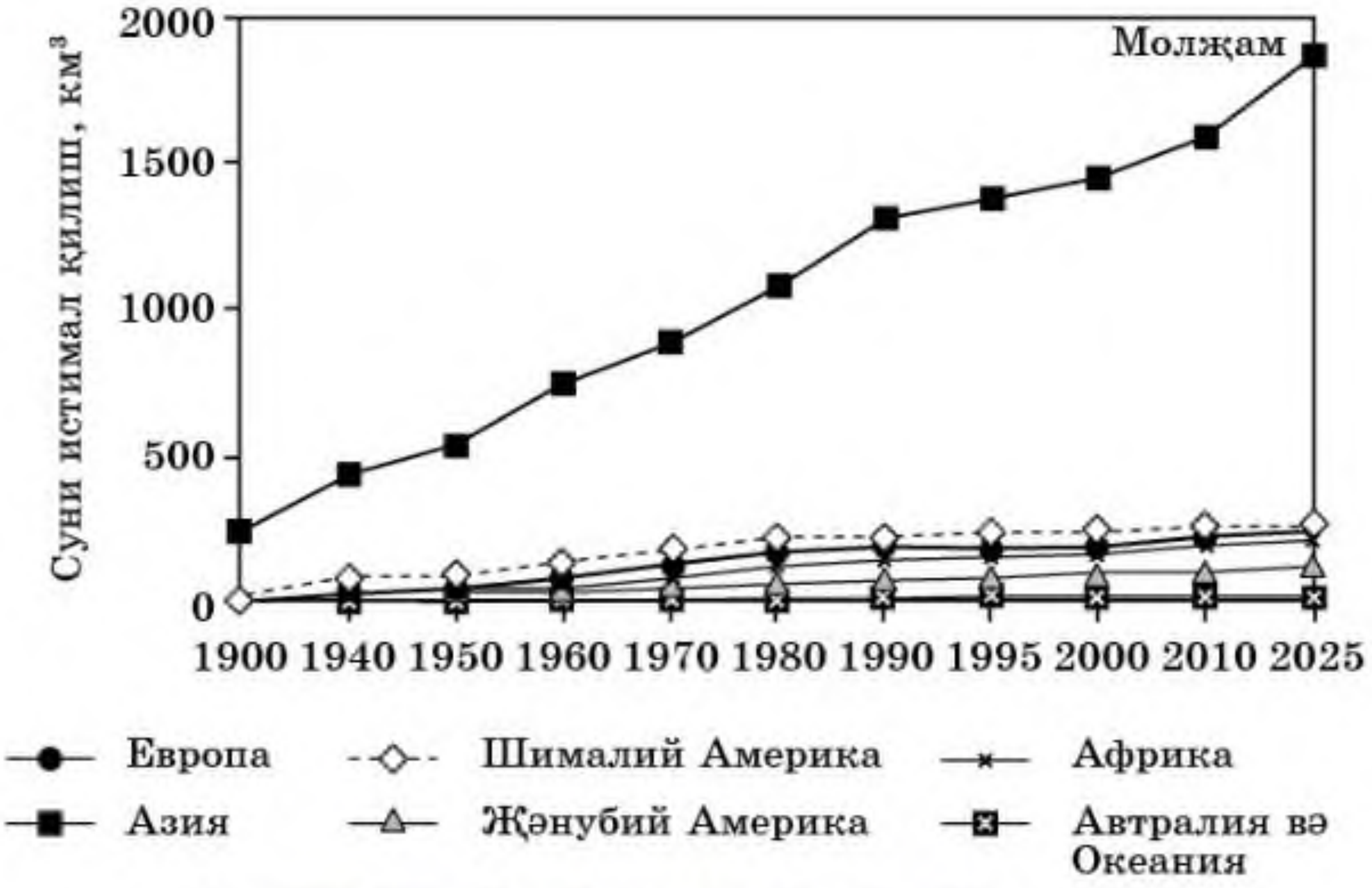

2-диаграмма. Суни истимал қилиш динамикиси

MyLibrary.kz

2-диаграммини тәһлил қилиңлар. 1980 вә 2010-жил билән селиштурғанда 2025-жили суни дунияви истимал қилиш нәччә һәссигә көпәйди? Қандақ тәвәләрдә суни истимал қилишниң ейтарлиқ өсүши байқалди? Азия вә Американиң қандақ әллири суниң әң көп мөлчәрини истимал қилиду дәп ойлайсиләр? Немишкә шундақ дәп ойлайсиләр?

Көплигән су бассейнлирида суни истимал қилиш чәктин ешип кәткән. Айрим намрат вә бай әлләрдә жан бешиға чаққандики суни истимал қилиш мөлчәри экологиялик зәрдапларға, баһаларниң өсүшигә вә су еһтиятиниң соғулушиға бағлиқ азийиши мүмкин (Япония, Чад, Нигерия вә һаказа).

Хәлиқара экспертларниң пикиричә, ичимлик су тапчиллиғи мәсилиси XXI әсирниң оттурисиға қәдәр, әң өзәклик проблемиларниң биригә айлиниду, 2025-жилға қәдәр дунияниң 3,2 миллиард аһалиси су тапчиллиғидин зәрдап чекидиған болиду (13-сүрәт).

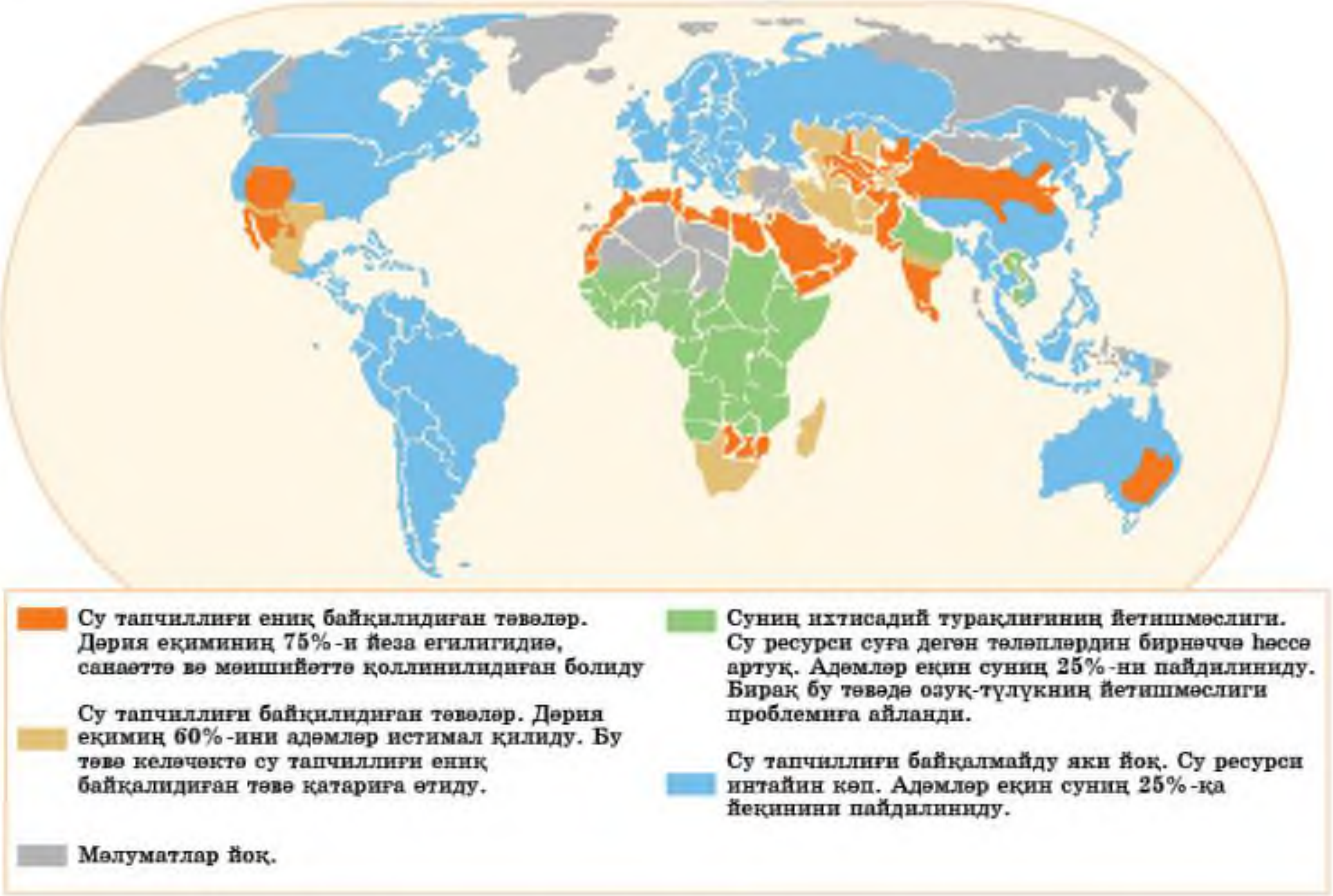

13-сүрәт. 2025-жилға қәдәр суниң молжамлиқ тапчиллиғи

2025-жили молжаланған су тапчиллиғи хәритисини тәһлил қилиңлар. Су тапчиллиғи Азия, Африка вә Латин Америкисиниң қандақ әллиригә тән болиду? Қазақстандики әһвални баһалаңлар.

Африка қитъәсидә аһали әң зич орунлашқан әл — Нигерия. Бу әлдә ичимлик суниң тапчиллиғи ениқ байқалмақта. Нигерия 2050-жилға қәдәр дуниядики аһали әң зич орунлашқан дөләтләрниң бири болу-

MyLibrary.kz

ши мүмкин. Әлниң 60 миллиондин көп аһалиси су тапчиллиғидин зәрдап чәкмәктә. 100 миллиондин көп аһали пайдилинишқа ярамлиқ тазартилған суға муһтаж болмақта (14-сүрәт).

14-сүрәт. Нигериядики су тапчиллиғи — көплигән Африкилиқ әлләргә тән һадисә

Икки топқа бөлүнүңлар. Биринчи топ Нигерияниң су тапчиллиғи байқилидиған наһийәлиригә су йәткүзүш йоллирини, иккинчи топ униң санитарлиқ-гигиенилиқ сүпитини яхшилаш йоллирини тәклип қилиңлар.

Һазирқи вақитта шәһәр аһалисиниң 20%-и вә йеза аһалисиниң 75%-и сапасиз судин зәрдап чәкмәктә. Һәр жили су тапчиллиғи вә униң һәддидин ташқири паскинилишишидин 22 миллиондин көп бала өлиду, 500 миллиондин көп адәм су тапчиллиғини һис қилиду.

Су тапчиллиғи. Су тапчиллиғи суни пайдилиниш вә су ресурслири арисидики тәңпуңлуқ-баланснiң бузулушиға бағлиқ пәйда болиду. Дунияви суниң баһасини ениқлиғучи программиниң (WWAP) мәлуматлири бойичә, су тапчиллиғи (water stress) — адәмләрниң вә әтрап муһитниң еһтияжини тәминләш үчүн қанаәтлинәрлик дәрижидики сүпәтлик суниң тапчиллиғи сезилидиған һаләт. Су тапчиллиғи — су боһранидин пәйда болиду.

Һазирқи вақитта сәйяриниң 1/3 аһалиси су һалити кәскинләшкән әлләрдә яшайду. Молҗам бойичә 2025-жилға қәдәр бу көрсәткүч 2/3-гичә өсүши мүмкин (15-сүрәт).

15-сүрәтни тәһлил қилиңлар. Суниң қолйетимликиги һәрхил дәрижидики әлләргә мисал кәлтүрүңлар. Уларниң сәвәплирини атаңлар. Қазақстан қандақ ховуп тәвәсидә орунлашқан? Суниң қолйетимликигини яхшилаш вә өзәңлар яшайдиған наһийәдики униң санитарлиқ һалитини яхшилаш бойичә тәклипләрни бериңлар.

MyLibrary.kz

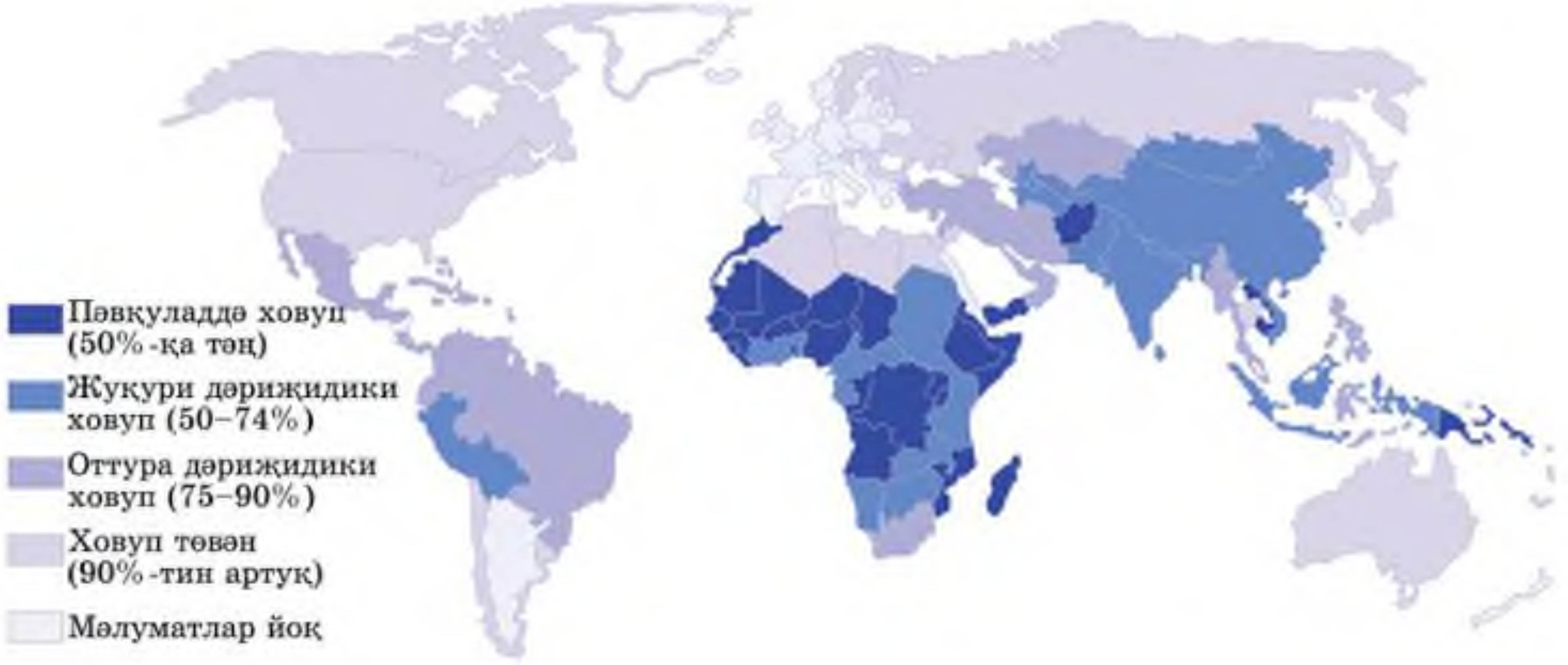

15-сүрәт. Суниң қолйетимлик дәрижилири вә санитария (2025-жилға молжам)

Су тапчиллиғини баһалаш үчүн су мәнбәсидин топланған су вә йеңиланған су ресурслириға қолйетимликниң нисбити һесапқа елиниду. Әгәр нисбити 10%-тин кам болса, су тапчиллиғи йоқ, 10—20%-кичә болса — су тапчиллиғи аз, 20—40%-қичә су тапчиллиғи — оттура чамидин артуқ, 40%-тин ешип кәтсә, су тапчиллиғиниң жуқури дәрижиси байқилиду (16-сүрәт).

16-сүрәтни тәһлил қилиңлар. Дунияйүзиниң қайси тәвәлиридә су тапчиллиғи дәрижисиниң көрсәткүчи 50% вә униңдин жуқури? Қазақстанға қандақ көрсәткүч тән? Қазақстандики су тапчиллиғиниң сәвәплирини атаңлар. Трансчегарилиқ дәрияларни пайдилиништа қандақ проблемилар бар?

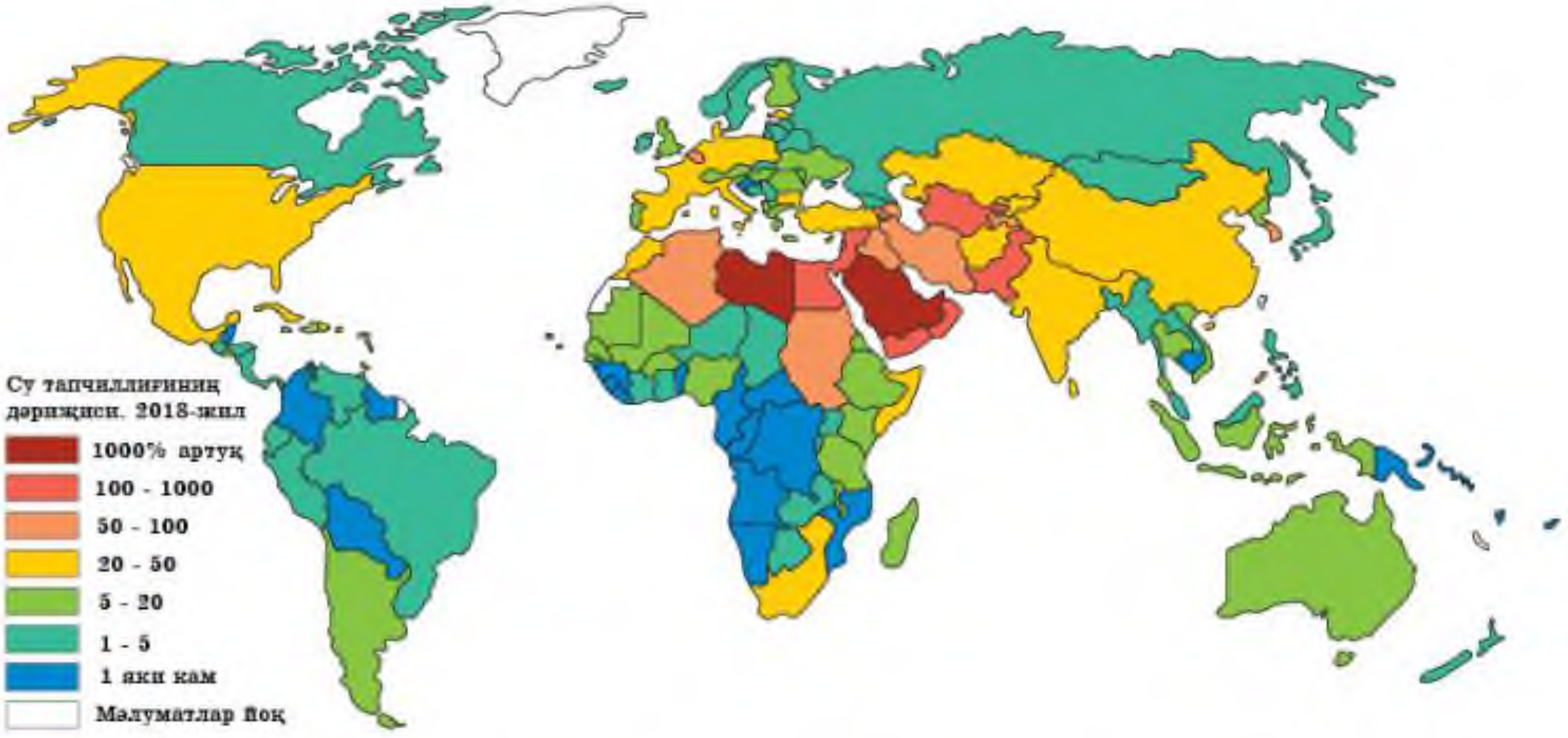

16-сүрәт. Дуния әллиридики ичимлик су ресурслири

MyLibrary.kz

2020-жилға қәдәр дуниявий су кеңишининң молҗами бойичә, мәжут су еһтиятиға қариғанда, 17%-қа артуқ су лазим болиду. Һазирқи суниң еһтиятини нәқ мошундақ истимал қилидиған болсақ, 2100-жилға қәдәр инсанийәт ичимлик суниң барлиқ еһтиятини соғултиши мүмкин.

Муһакимә мавзуси

Ичимлик суниң тапчиллиғи — Қазақстанниң турақлиқ тәрәққий етиши-ни қийинлаштуридиған җиддий экологиялик проблемиларниң бири. Қазақстанниң көплигән дәриялири вә көллириниң сүйи экологиялик нормиға мувапиқ әмәс. Келиплашқан әһвалдин чиқиш йоллирини тәклип қилиңлар.

Дунияниң көплигән наһийәлиридә су боһрани — әзәклик проблеминиң бири. Суни истимал қилишниң мувапиқ стратегияси җиддий қобул қилинса, келип-лашқан проблемини һәл қилишқа болиду. Дунияниң барлиқ әллири билән келишилгән сәясәтни тәрәққий әткүзүш вә уларни йеқин арида әмәлгә ашуруш лазим.

Соал вә тапшурмилар

1. Дуниядики су тапчиллиғини йеңиш йоллирини тәклип қилиңлар. Су боһраниниң мәсилиси силәр яшайдиған тәвәгә тәнму? Силәр уни һәл қилиш үчүн немиләрни тәклип қилалайсиләр?
2. Су бехәтәрлиги дегәнни қандақ чүшинисиләр? Қазақстан үчүн униң әзәклиги қандақ?
3. 1 т ашлиқ өстүрүш үчүн 1500 т-ға йеқин су лазим, 1 т тивитлиқ пахта өстүрүш үчүн 10 миң тонна су сәрип қилиниду. Қазақстанда пахта вә буғдай өстүрүш вақтида қанчилик су сәрип қилинидиғанлиғини һесаплаңлар (униң үчүн бир жилда қанчә мәһсулат елинидиғанлиғини қошумчә әхбарат мәнбәлиридин те-пиш керәк). Суни үнүмлүк пайдилиниш йоллирини тәклип қилиңлар.

MyLibrary.kz

8-*әмәлий иш.*
Мениң “Экологиялик изим”

Мәхсити — шәхсниң тәбиәтни қоғдашқа қаритилған һаят кәчүрүш тәрзиниң муһим принциплирини тәклип қилиш.

1-тапшурма. Соалнаминиң соаллириға жавап берип, өзәңниң шәхсий экологиялик изиңни өлчә.

Соалнамә: Мениң “Экологиялик изим” қанчилик чоң?

Ишни бәжириш шәрти

Өзәңниң “экологиялик изиңни” һесаплаш үчүн өзәңниң һаят тәрзиңгә мувапиқ тәһлил ясап, һәрбир тәңлимидин кейин көрситилгән балларни қошуш яки азайтиш арқилиқ баһалаш лазим. “Турғун өй” дәп атилидиған соаллар жиғиндисиниң 1.1, 1.2 яки 1.3 дегән бир варианти таллап елиниду. Башқа тапурмиларда (2—6) һәрбир жавап мувапиқ һалда балларни қошуш (+) яки елиш (–) арқилиқ баһалиниду.

Соаллар:

1. Турғун өй

1.1. Сениң турғун өйүңниң мәйдани чаққан... +7

1.2. Чоң, кәң пәтир... +12

1.3. Икки аилигә бeғишланған коттедж... +23

2. Энергияни пайдилиниш

2.1. Өйүңни иситиш үчүн нефть, тәбиий газ яки көмүр қоллинилиду +45

2.2. Өйдә сән иссиқ кийинип, түндә икки көрпә йепинисән −5

2.3. Өйүңниң исситиш системисини һава райиға бағлиқ мустәқил рәтләләйсән −10

2.4. Көпчилигимиз электроэнергиясини янғуч қезилма байлиқтин алимиз +75

2.5. Сән пайдилинидиған энергия СЭСтин яки башқиму альтернативлиқ мәнбәләрдин (шамал, күн) ишләп чиқирилиду +2

2.6. Бөлмидин чиқиш алдида дайим йоруқни өчирип жүрисән −10

2.7. Сән дайим турмушлуқ қуралларни новәтчи режимда қалдурмай өчирисән −10

3. Транспорт

3.1. Мәктәпкә яки башқа йәргә барғанда жәмийәтлик транспортта маңисән +3

3.2. Сән аддий йеник автотранспорт билән маңисән +40

3.3. Сән чоң вә қувәтлик автомобиль билән барисән +75

MyLibrary.kz

3.4. Мәктәпкә вә башқа йәргә барғанда пиядә маңисән яки велосипедта жүрисән +3
3.5. Дөмелишқа учақ билән учисән +85
3.6. Дөмелиш вақтида сән поезд билән маңдиң, йол 12 сааткичә +10
3.7. Дөмелишқа поезд билән чиқип, йол 12 саттин көп вақит алди +20

4. Ғизалиниш

4.1. Йәрлик ишләпчиқиришниң йеңи пишқан мәһсулатлирини (нан, йәл-йемиш, көктат, белиқ, гөш) йемәк-ичмәк дукинидин яки базардин сетивалисән, улардин чүшлүк ғиза тәйярлаймиз +2
4.2. Сән пәқәт исситишни һаҗәт қилидиған пишшиғдалған мәһсулатларни, йерим фабрикатларни, йеңи тоңлитилған тәйяр таамларни, шундақла консервиларни яқтурисән, шуниң билән биллә уларниң қәйәрдә ишләп чиқирилғанлиғиға әһмийәт бәрмәйсән +14
4.3. Сән көпинчә тәйяр мәһсулатларни сетивалисән, бирақ уларниң өйгә йеқин йәрдә тәйярланғанлиғини халайсән +5
4.4. Сән һәптисигә 2—3 мәртә гөш йәйсән +50
4.5. Сән күнигә 3 мәртә гөш йәйсән +85
4.6. Сән вегетарианлиқ тамақни халайсән +30

5. Су вә қәғәзни пайдилиниш

5.1. Сән һәптисигә 1—2 мәртә ванниға чүшисән +2
5.2. Сән һәр күни ваннида жуюнисән +14
5.3. Ванниниң орниға күндилик душқа чүшиш +4
5.4. Мәлум бир вақит арилиғида өй йенидики участкини суғирисән яки автомобильни жуйисән +4
5.5. Әгәр китап оқуғиң кәлсә уни дайим сетивалисән +2
5.6. Китапни китапханидин алисән яки достлириң билән алмаштурисән −1
5.7. Алдинқи икки әһвал тәкрарлиниши мүмкин
5.8. Гезитни оқуп болғандин кейин уни ташлайсән +10
5.9. Сән йезилған яки сетивалған гезитларни сениңдин кейин башқи бирлири оқуйду +55

6. Мәиший қалдуқлар

6.1. Биз көплигән қалдуқ вә әхләтләрни чиқиримиз, шуңлашқа бирдин +100
6.2. Ай ахирида бир қетим бутылка өткүзисән −15
6.3. Әхләтни ташлаветип, қәғәзләрни макулатурини қобул қилиш пункитиға тапшуруш үчүн кейингә қалдурисән −17
6.4. Сән бошиған ичимлик вә консерва банкилирини өткүзисән −10

MyLibrary.kz

6.5. Сән айрим котейнерға пластикилиқ қаплимиларни ташлайсән –8
6.6. Сән көпинчә орап қапланмиған өлчинидиған товарларни алисән, дукандин елинип бошиған идишни, коробкиларни, пакетларни вә бутылкиларни турмушта қайта пайдилинишқа тиришисән –15
6.7. Өй қалдуқлиридин компост (сүнъий оғут — өсүмлүк қалдуқлирини су билән арилаштуруп чиритиш арқилиқ ясалған) ясап, өз участкаңни оғут билән тәминләйсән –5

2-тапшурма. Йәкүнләш.

1. Елинған нәтиҗини 100гә бөл вә сениң барлиқ еһтияҗлириңни қанаәтләндүрүш үчүн нәччә гектар йәр бети лазим екәнлигини билисән.
2. Өзәңниң шәхсий "Экологиялик изиңниң" көләмини умумий сәйяриниң вә һәрхил әлләрниң оттура мөлчәри билән селиштур.
3. Әгәр дунияйүзи аһалисиниң барлиғи сән охшаш (ЭС көрсәткүчи бойичә) яшиса, қанчә сәйярә һаҗәт болидиғанлиғини һесапла. Униң үчүн мону нисбәтни қоллан: бизниң сәйяримиз бир адәмгә 1,9 гектардин берәләйду.
   Әгәр сән йерим миллион вә униңдинму көп аһалиси бар шәһәрдә яшисаң, елинған нәтиҗини иккигә көпәйт.

Ядиңда сақла! Пүткүл инсанийәткә бир сәйярә йәткүлүклик болуши үчүн 1 адәмгә 1,9 га-дин ашмайдиған йәр керәк.

Сениң нәтиҗәң ____________ га (_____________ сәйярә)

3-тапшурма. Синипниң "экологиялик изини" өлчә.

4-тапшурма. Хуласиләә. "Экологиялик изиңни" қандақ азайтишқа болидиғанлиғини бәлгүлә. Сәйяриниң миқиясида адәмниң әтрап муһитқа жүклимисини азайтиш йоллирини тәклип қил.

MyLibrary.kz

ГЕОЭКОЛОГИЯЛИК ТӘТҚИҚАТЛАР АСАСЛИРИ

Әтрап муһитниң антропогенлиқ өзгириши

§ 18. Тәбиәтни пайдилиниш коцепцияси

Ч. Айтматовниң “Жаңпида” романини ядиңларға чүшириңлар. Бу романниң асасий идеяси қандақ? Романдики вақиә йөнилишиниң тәбиәтни қоғдаш мәсилисигә мунасивити барму? “Жаңпида” романиниң қисқичә мәзмуни берилгән.

Бүгүнки дәристә:

— әтрап муһитниң антропогенлиқ өзгиришлирини тәснифләш билән тонушисиләр;

— тәбиәтни пайдилиниш концепцияси билән тонушисиләр.

Йетәкчи уқумлар:

✓ тәбиәтни көзгә илмаслиқ

✓ тәбиәткә нисбәтән истималчилиқ көзқараш

✓ тәбиәтни пайдилиниш концепцияси

Муһакимә мавзуси

Қирғиз хәлиқ язғучиси Чингиз Айтматовниң “Жаңпида” (“Плаха”) романи өткән әсирниң 80-жиллириниң ахирида тәбиәтниң қанунийәтлирини һесапқа алмаслиқ шәхскә вә пүткүл инсанийәт бирләшмисигә ховуп туғдуридиған апәт екәнлигини әскәртиш сүпитидә йезилип, йоруқ көргән. Вақиә Мәркизий Азиядики Мойунқум чөлидә йүз бәргән. Әсәр Ақбар вә Ташчайнар дәп аталған бөрә жүпи маканлайдиған қоруқни тәриплаштин башлиниду. Бөрә язда күчүклигән еди. Қиш келип, дәсләпки қар чүшүп, бөриләр овға чиқиду. Улар қоруқта адәмләрниң жүргинигә аң-таң болиду. Адәмләргә гөш тапшуруш планини орунлаш лазим болғанлиқтин қоруқниң ресурслирини пайдилинишни тоғра дәп һесаплап, ақ бөкәнләрни көплән етишқа башлайду. Бөриләрму бир тәрәптин кейикләрни қоршашқа башлиған чағда тосаттин тикучақлар пәйда болуп, үркигән ақ бөкәнләр һәртәрәпкә қечишқа башлайду. Тикучақтин, йеник автотранспортлардин оқ йеғишқа башлайду. Ақ бөкәнләр билән арилишип бөриләрму қечишқа башлайду. Бу топилаңчилиқ аяқлашқанда бөриләрниң бири кейикләрниң айиғи астида дәссилип, бәзилирини овчилар етип өлтирипту. Тирик қалғанлири — Ақбар билән Ташчайнарла. Ярланған бөриләр өз иниға йетиду. Бирақ бу йәрдиму улар овчиларниң көңүл көтирип олтарғанлиғини көриду. Уларниң чоңқурда ятқан күчүклирини Базарбай көрүп қапқа селип, өзи билән биллә өйигә елип кетиду. Ақбар вә Ташчайнарму Базарбайниң кәйнидин маңиду. Өзини әгәшкән бөриләрни көргән Базарбай йол бойидики Бостанниң өйигә кирип кетиду. Бостан — романдики баш қәһриманларниң бири. Тикучақтин ақ бөкәнләрни атқанлиғини көргән у күчүкләрни Базарбайдин сетивелип, орниға апиривәтишни ойлиған еди, бирақ Базарбай уларни сатмиди. Адәмләрниң кесиридин Ақбар вә Ташчайнар тәсвиридики тәбиәт әвлатлиридин айрилиду. Кейинки вақитта бөриләр адәмләргә һуҗум башлиди дегәнни аңлайду. Бостан буниң сәвәвини чүшәнсиму, бөриләрни етип ташлашқа бәл бағлайду. Бирақ пәқәтла униң арланини аталиди. Ақбар болса нәччә күн мабайнида көрүнмәй кәтти. Қолайлиқ пәйтни күткән бөрә Бостандин өч елиш үчүн униң наресидә балисини оғрилап әкетиду. Бостан бөрини қоғлап йетип етишқа қанчә мәртә тиришсиму, балисиға оқ тегип кетиштин қорқуп аталмайду. Ахирида етилған оқ

MyLibrary.kz

тәккән балиси көз жумиду. Буниңға жели болған Бостан Базарбайни етиветиду. Романниң ахири мошундақ ечинишлиқ тамамлиниду.

Бөриләр билән адәмләр арисидики җәмийәтлик проблемилар бүгүнму өзәклик дәп ейтишқа боламду? Силәр қандақ ойлайсиләр, "Җанпида" романиниң мәзмуни буниңға алдин-ала әскәртиш охшаш. Романни толуқ оқуп, уни ата-анаңлар вә достлириңлар билән билллә тәһлил қилиңлар.

Қазақстанда 2015-жили кейикләрниң аммивий қирилиши җумһурийәт территориясидә ақбөкән бешиниң кәскин азийишиға елип кәлди. 2015-жилниң июнь ейиниң бешида елимизниң үч өлкисиниң (Қостанай, Ақтөбә вә Ақмола вилайәтлири) территориясидә 134 миңға йеқин ақбөкән қирилип кәтти, 2014-жили Қазақстандики ақбөкәнләрниң умумий сани 256,7 миң дәп тиркәлгән.

Ақбөкәнләрниң аммивий қирилиши тоғрилиқ мәлуматларни тепиңлар. Броконьерларниң ақбөкәнләрни атқини тоғрилиқ мәлуматларни әхбарат мәнбәлиригә елан қилинған материаллар арқилиқ мисал кәлтүрүңлар. Броконьерлиққа қарши қандақ күрәш тәдбирлири қоллинилмақта?

Тәбиәткә истималчилиқ көзқараш концепцияси. Җәмийәтниң тәбиәткә нисбәтән истималчилиқ көзқариши әсирләр мабайнида келиплишип, та һазирғичә давамлашмақта. Болупму бу ишләпчиқириш санаити риважланған әлләргә мунасивәтлик болиду. Бу концепцияниң маһийити — адәмләр тәбиәтни мәлум бир қойма сүпитидә қобул қилиши, униңдин маддий ишләпчиқиришни риважландуруш вә җәмийәтни бейитиш үчүн ресурсларни алиду. Тәбиәткә нисбәтән истималчилиқ көзқарашниң күтилидиған ақивәтлири тәбиий муһитниң вақит өткәнсири паскинилишиши, соғулуши вә бузулуши (22-схема).

22-схема

Тәбиәткә истималчилиқ көзқарашниң ақивәтлири

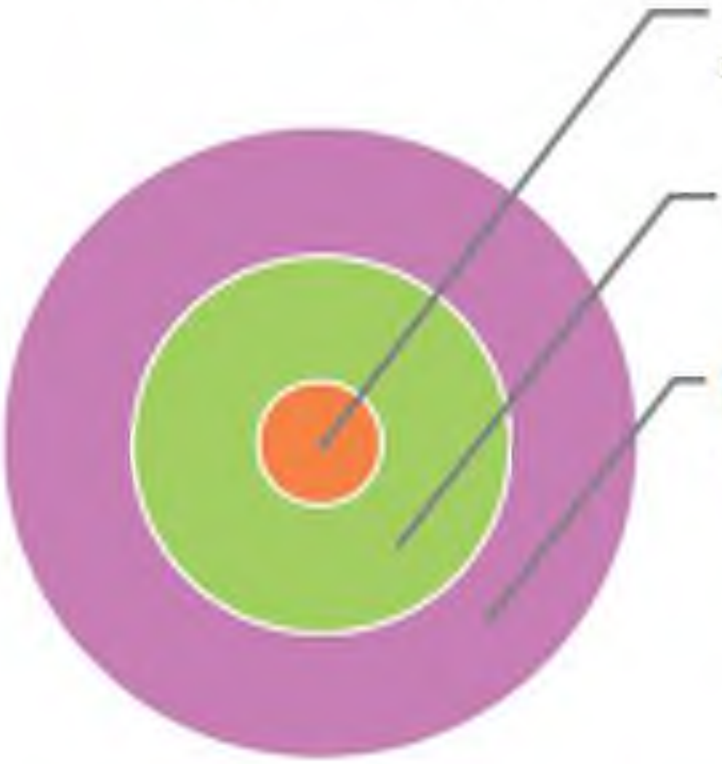

Бирнәччә топқа бөлүнүңлар. Өзәңлар яшайдиған йәрниң, Қазақстанниң бир тәвәсиниң, дунияйүзиниң бир елиниң тәбиий муһитиниң паскинилишиши, соғулуши вә бузулуши тоғрилиқ мәлуматларни тепип, мисал кәлтүрүңлар. Тәбиәткә истималчилиқ көзқарашни азайтиш үчүн немә қилиш керәк?

MyLibrary.kz

Ихтисадий тәрәққият, зәрүрийәтләр вә аһалини чәкләш концепциялири. Бу концепция тәбиәт ресурслириниң соғулушиға, әтрап муһитниң паскинилишишиға вә экосистемиларниң тозушиға җавап сүпитидә қараштурулиду. Бу концепцияни яқлиғучилар (америкилиқ алим Дж. Форестер, "Рим клубиниң" әзалири, 1968-жили қурулған һөкүмәтлик әмәс илмий — тәтқиқат хәлиқара бирләшмисиниң әзалири вә һаказа) экологиялик "коллапсниң" йүз бериш мүмкинчилигигә вә шуниңға бағлиқ җәмийәтниң вәйран болуш ховупини һесапқа алидиған системиға таянған.

Д. Медоуз в. б. ("Рим клубиниң" әзалири вә 1972-жили чиқирилған "Пределы роста" китавиниң муәллиплири) инсанийәтниң заманивий тәрәққият сүръити вә йөнилишлирини сақлиған һалда, техиму тәрәққий етишиниң тәрәплириниң алдини елиш үчүн бирқатар тәклипләрни бәрди:

1. Әгәр дуния аһалиси саниниң өсүши, индустриялишиш, әтрап муһитниң паскинилишиши, йемәк-ичмәк мәһсулатлирини ишләпчиқириш вә ресурсларниң соғулуш җәриянлири өзгәрмәйдиған болса, өсүмниң чекигә йеқинқи 100 жил ичидә қол йәкүзилидиған болиду. Мундақ әһвалда аһали сани вә ишләп чиқириш көләминиң кәскин төвәнлишигә әкелиши мүмкин.

2. Бу җәриянларни өзгәртишкә болиду, өзгәртиш арқилиқ экологиялик вә ихтисадий турақлиқни орнитип, жирақ келәчәктиму шу қелипида сақлашқа болиду. Униң үчүн дуниявий тәңпуңлуқниң һалити һәрбир адәм өзиниң асасий маддий еһтияҗлирини қанаәтләндүрүп, һәмдә өзиниң иҗадий иқтидарини әмәлгә ашурушқа мүмкинчилик алидиғандәк болуши тегиш.

3. Әгәр инсанийәт тәрәққиятниң биринчи әмәс, бәлки иккинчи үлгисини таллайдиған болса, у чағда уни әмәлгә ашуруш үчүн тез ишлисә, шунчә дараметкә йетиш мүмкинчилигигә егә болиду.

Бу концепция пүткүл дунияда җиддий тәнқиткә учриди. Инсанийәтниң тәрәққиятини астилитишқа чақириш қуруқ хиял ретидә қобул қилинди.

Аталған алимлар топи 20 жилдин кейин мошу мәсилигә бағлиқ йеңи тәтқиқатларни жүргүзди. Дуниявий мәлуматларниң вә 20 жилда йүз бәргән барлиқ вақиәләрниң экспертизисиға тайинип, өзлириниң асасий йәкүнлирини төвәндикичә хуласилиди:

1. Инсанийәтниң ресурсларниң көплигән муһим түрлирини пайдилиниш сүръити вә паскинилишишниң көплигән түрлири рухсәт қилинған даиридин ешип кетиду. Минераллиқ вә энергетикилиқ ресурсларни тохталғусиз вә рәтсиз пайдилиниш, йеқинқи 10 жиллиқта тамақ мәһсулатлирини ишләпчиқириш, энергияни истимал қилиш вә санаәтлик ишләпчиқириш көләми җан бешиға чаққанда төвәнләйду.

2. Бу төвәнләш қайтимсиз әмәс. Уни болдурмаслиқ үчүн биринчидин, аһали сани вә маддий истимал дәриҗисиниң өсүшигә тәсир қилидиған сәясәт вә әмәлиятни әтраплиқ қайта қараш; иккинчидин, маддий вә

MyLibrary.kz

энергетикилиқ ресурсларни пайдилиниш утумлуқлиғини кәскин ашуруш лазим.

3. Технологиялик вә ихтисадий жәһәттин мустәһкәм жәмийәтни қурушқа һели болсиму болиду. У мошу күнки сан жәһәттин өсүш һесавидин барлиқ проблемиларни һәл қилидиған жәмийәт билән селиш турғанда хелила қолайлиқ болуши мүмкин.

Турақлиқ жәмийәткә көчүш пухта тәһлил қилинған (һазирқи вә жирақ келәчәкни һесапқа алған һалда) әһвалда болиду. Униң үчүн пәкәтла ишләпчиқириш көләминиң ешишиға таянмай, униң сүпитигә көңүл бөлгән дурус.

Соал вә тапшурмилар

1. "Тәбиәтни утумлуқ пайдилиниш бизниң қолумизда" мавзусиға эссе тәйярлаңлар.
2. Бирнәччә топқа бөлүнүңлар. Өзәңлар яшайдиған тәвәдә тәбиәт ресурслирини пайдилинидиған вә әтрап муһитни паскинилаштуридиған саһалар йоқ болған әһвалдики һаят көчүрүшниң утумлуқ үлгилирини тәвсийә қилиңлар. Достлириңларниң идеялирини баһалаңлар. Уларниң ичидин "әң утумлуқ вә йеқин арида әмәлгә ашурушқа болиду" дегәнлирини таллаңлар.

§ 19. Әтрап муһитниң антропогенлиқ өзгиришлири

Бүгүнки дәристә:
- тәбиәткә антропогенлиқ тәсирләрниң түрлирини билисиләр;
- өзәңлар яшайдиған наһийә тәбиитиниң антропогенлиқ өзгиришлирини көрисиләр;
- әтрап муһитниң антропогенлиқ өзгиришлирини тәснифләшни үгинисиләр.

Йетәкчи уқумлар:
- ✓ антропогенлиқ тәсир
- ✓ әтрап муһитниң антропогенлиқ өзгириши

Глоссарий:
- **Әтрап муһитниң өзгириши** — экси тәсир қилиш нәтижисидин тәбиий объектлар вә комплекслар һалитиниң қайтимлиқ вә қайтимсиз өзгириши.

Адәмниң тәбиәткә тәсир қилиши. Дәсләптә адәм биоценозниң тәркивий қисими вә тәбиәт билән мунасивәттә болди, униң ейтарлиқ тәсири байқалмиди. Тәбиәт бәргән егиликтин (теримчилик, о овлаш, белиқ овлаш) ишләп чиқарғучи егиликкә авушуши (деханчилиқ, мал өстүрүш) адәмниң тәбиәткә мунасивити дәсләп йәрлик жайларға, андин кейин пүткүл жайлириға тәсир қилишқа башлиди.

Һазирқи вақитта Йәр территориясини өзләштүрүштә вә пайдилиништа йеңи усуллар жарий қилинмақта. Тәсир қилиш дәрижиси бойичә илгири-кейин болмиған экси антропогенлиқ иш-паалийәтләр, болупму XX әсирниң иккинчи йеримидин башлап пәйда болди: тәбиәт ресурслириниң соғулуши, йәр үсти сулириниң паскинилишиши, орманларни кесиш, топирақниң шорлишиши вә территорияләрниң чөллишиши, жанивар вә өсүмлүкләрниң сан вә түрлириниң қисқириши вә һаказа. Антропогенлиқ иш-паалийәтләрниң генезиси, тарқилиши вә наһийәси, қоллинилиш вақти вә тәртиви һәрхил

MyLibrary.kz

болуши мүмкин, улар: мәхсәтлик вә стихиялик, уттур вә қисмән, узақ вә қисқа муддәтлик, нуқтилиқ вә мәйданлиқ вә һаказа. Экологиялик ақивәтләр бойичә антропогенлиқ тәсир иҗабий вә сәлбий болуп бөлүниду. Иҗабий тәсирләргә тәбиий ресурсларни қайта әслигә кәлтүрүш, орманни сүнъий бәрпа қилиш, пайдилиқ қезилмиларни ишләпчиқиридиған йәрләрни рекультивацияләш вә һаказини яткузушқа болиду. Сәлбий тәсирләргә адәмниң тәбиәтни тунҗуқтуридиған тәсирлириниң барлиқ түрлири ятиду.

Антропогенлиқ тәсир қилиш вәйран қилғучи, турақландурғучи вә конструктивлиқ болуши мүмкин.

Өзәңлар яшайдиған наһийәдики тәбиәткә вәйран қилғучи, турақландурғучи вә конструктивлиқ тәсир қилиш мисаллирини кәлтүрүңлар. Бу тәсирләрниң дәриҗиси қандақ? Тәсир қилишниң бесим түрлирини атаңлар.

Әтрап муһитниң антропогенлиқ өзгиришлири. Әтрап муһит үзлүксиз өзгиришкә учрап туриду. Бу өзгиришләр һәрхил характерға егә, өзиниң йөнилиш вә көләми бойичә хилму-хил, кәңликтә вә вақитта бирхил бөлүнмигән.

Тәбиий муһит һалитиниң антропогенлиқ өзгиришлири тамамән башқа алаһидиликкә егә, улар ахирқи онжиллиқта алп техникиларниң пәйда болуши вә энергия билән қураллинишиға бағлиқ техиму алаһидә түс алди. Антропогенлиқ өзгиришләр айрим әһвалларда тәбиий муһитниң оттура һалитиниң җиддий вә тез өзгиришигә елип келиду (10-җәдвәл).

10-*җәдвәл*

Әтрап муһитниң антропогенлиқ өзгиришлири

	Йәр бети қурулмисиниң өзгириши
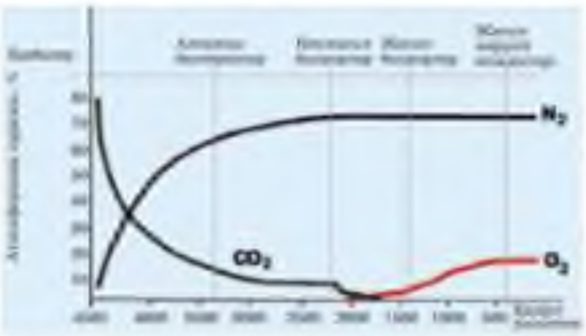	Биосфера тәркивиниң, айлинимниң вә униңға киридиған маддилар бағлинишиниң өзгириши
	Айрим участкилар вә тәвәләрниң энергетикилиқ һәм иссиқлиқ балансиниң өзгириши

MyLibrary.kz

	Биохилму-хиллиқтики өзгиришләр

Бирнәччә топларға бөлүнүңлар. Әтрап муһитниң антропогенлиқ өзгиришлири бойичә презентация тәйярлаңлар. Йәрлик җайдин мисал кәлтүрүңлар.

Муһакимә мавзуси

Синипта Барри Коммонерниң экологиялик қанунлирини тәһлил қилип, "Барлиғи барлиғи билән бағлинишлиқ", "Тәбиәт биздин яхши билиду", "Оңай һеч немә болмайду". Уларниң дәрис мавзуси билән бағлинишини тепиңлар. Әтрап муһитта йүз бериватқан һәқиқәткә мисал кәлтүрүңлар.

Әтрап муһиттики антропогенлиқ өзгиришләр хилму-хил. У тәбиәтниң тәркивий қисимлириниң биригә беваситә тәсир қилип туруп, башқилириниму қисмән һалда өзгәртәләйду. Һәм биринчи, һәм иккинчи әһвалларду тәбиий комплекстики маддиларниң айлиними бузулиду, бу буниңдин кейин географиялик қәвәтниң пүтүнлигини бузушқа елип келиши мүмкин.

Соал вә тапшурмилар

1. Өзәңлар яшайдиған наһийәдики антропогенлиқ ландшафтларға мисал кәлтүрүңлар.
2. Экосистеминиң туташлиғини сақлаш зөрүрлигини асаслаңлар.
3. Өзәңлар яшайдиған тәвәдики әтрап муһитниң антропогенлиқ өзгиришлири қанчилик өзәкликкә егә. Уларни һәл қилиш йоллирини тәвсийә қилиңлар.

Әтрап муһитниң сүпити

§ 20. Тәбиәтни пайдилинишниң геоэкологиялик аспектлири

Бүгүнки дәристә:

— тәбиәтни пайдилинишниң тарихий аспектлирини билисиләр;
— тәбиәтни утумлуқ пайдилинишниң қурулмиси вә принциплирини чүшинисиләр.

Җәмийәтниң мәлум бир еһтияҗлириға мувапиқ келидиған тәбиәтни пайдилинишниң тарихий типлири пәқәтла чиқирилған мәһсулатниң көләми бойичила әмәс, пайдилинилидиған энергия мәнбәлириниң вә бесим технологияләрниң характери бойичиму алаһидилиниду. Мошу бәлгүлиригә мувапиқ тәбиәтни пайдилинишниң үч басқучи ениқлиниду (17-сүрәт).

17-сүрәткә диққәт билән қарап, уларниң вақитлиқ аспектлирини вә тәбиәтни пайдилинишниң һәрхил басқучлириниң алаһидиликлирини ениқлаңлар. Энергияниң бесим мәнбәлирини вә бесим ишләпчиқириш технологиялирини атаңлар, уларниң һәрқайсисиниң әтрап муһитқа болған тәсири қандақ?

MyLibrary.kz

17-сүрәт. Тәбиәтни пайдилинишниң тарихий басқучлири

Һәрбир тарихий басқучқа тәбиәтни пайдилинишниң мәлум бир тарихий типи мувапиқ келиду, шуниң билән биллә, һәр тарихий басқучқа мувапиқ келидиған географиялик шараитлири географиялик типларға вә тип тармақлириға бөлүниду.

Йәр йүзидә бир мәзгилдә ихтисадий тәрәққиятниң һәрхил басқучлири орунлашқанлиқтин, шуниңға мувапиқ бир мәзгилдә тәбиәтни пайдилинишниңму һәрхил тарихий дәвирлири бар. Йәр йүзидә шәкилләнгән тәбиәтни пайдилиниш системиси тарихий вә географиялик типларниң мурәккәп мозаикиси болуп һесаплиниду.

Тәбиәтни пайдилинишниң санаәтлик урбанистик тури (тәркивигә аһали вә ишләпчиқиришниң топлиниш тәвәси болуп һесаплинидиған шәһәрләр вә санаәтлик тәвәләр вә уларни қуруқлуқ арқилиқ бағлаштуридиған транспорт коммуникациялири кириду) муһитниң барлиқ тәркивий қисимлириниң ейтарлиқ өзгириши вә сүнъий тәбиий муһит объектлириниң үстәмлиги билән тәриплиниду, улар бирнәччә түр тармақлириға бөлүниду шәһәрлик, транспортлуқ-санаәтлик, тағ-кан санаити.

Тәбиәтни пайдилинишниң йеза егилик тури оттура тәркивий қисимлириниң қисмән өзгиришкә учришиши, бесимлиғи билән пәриқлиниду. Улар йәрни пәрвиш қилишқа бағлинишлиқ

Йетәкчи уқумлар:

- тәбиәтни пайдилинишниң тарихий аспектлири;
- тәбиәтни утумлуқ пайдилиниш;
- тәбиәтни пайдилиниш принциплири.

Глоссарий:

- **Тәбиәтни пайдилиниш** — тәбиий-ресурслиқ иқтидарни пайдилинишниң шәкиллири вә уларни сақлаш тәдбирлириниң жиғиндиси.
- Тәбиәтни пайдилиниш тәдбирлири:
- тәбиәт ресурслирини ишләпчиқириш вә пишшиқдаш, уларни қайта йеңилаш яки өстүрүш;
- һаятлиқ муһитиниң тәбиәт шараитини пайдилиниш вә қоғдаш;
- тәбиий системиларниң экологиялик тәңпуңлиғини сақлаш (келиплиқ һалда тутуш) вә утумлуқ өзгәртиш.

MyLibrary.kz

ирригациялик деханчилиқ вә адәттики деханчилиқ түрлиригә бөлүниду (пичәнлик, отлақлиқ).

Тәбиәтни пайдилинишниң орман егилиги түри барлиқ тәбиий зонилардики орман ландшафтлирини бириктүриду, у инсанийәт пайдилинидиған йәрләрниң арисида явайи тәбиитиниң бесимлиғи билән тәриплиниду. Шәртлик рәвиштә орман егилиги орман санаити, су вә топрақни қоғдаш, рекреациялик вә санитарлиқ-гигиенилиқ түрләргә бөлүниду.

Тәбиәтни утумлуқ пайдилинишниң қурулмиси вә принциплири. Тәбиәтни утумлуқ пайдилиниш стратегиясигә тәбиий ресурсларни илмий турғудин тәтқиқ қилип, комплекслиқ һалда пайдилиниш, у йәрдә экосистемиларниң өзини-өзи рәтләш вә өзини-өз әслигә кәлтүрүш қабилийитиниң бузулушқа башлиған вақтида тәбиий-ресурслиқ иқтидарни баричә сақлашқа қол йәткүзүши ятиду (11-жәдвәл).

11-*жәдвәл*

Тәбиәтни утумлуқ пайдилиниш қурулмиси

Тәбиәтни утумлуқ пайдилиниш			
Тәтқиқат	Қорғаш	Өзләштүрүш	Түрләндүрүш
Һесапқа елиш вә баһалаш, тәрәққият беришини молжалаш, башқуруш вә пайдилиниш системисини тәйярлаш	Сүпитигә әһмийәт бериш	Утумлуқлиғи	Яхшилаш вә мувапиқлаштуруш
	Мәһсулдарлиғини бир қелипта тутуш вә үстәмиләш	Ишләпчиқириш вә пишшиқдашниң комплекслиқлиғи вә ихтисадий утумлуқлуғи	Бейитиш (санлиқ вә сүпәтлик)

11-жәдвәлгә диққәт бөлүңлар. Бирнәччә топқа бөлүнүңлар. Өзәңлар яшаватқан йәр шараитиға бағлиқ тәбиий муһитни тәтқиқ қилиш, қоғдаш, өзләштүрүш вә түрләндүрүшкә мисал кәлтүрүңлар. Улар тәбиәтни утумлуқ пайдилиниш тәләплиригә қанчилик мувапиқ келиду? Тәбиәтни утумлуқ пайдилиниш системисини яхшилаш тәдбирлирини тәвсийә қилиңлар. Достлириңларниң ишини баһалаңлар.

Муһакимә мавзуси

Тәбиәтни утумлуқ пайдилинишниң муһим принциплири билән тонушуңлар (23-схема). Һәрбир принципниң маһийитини қошумчә мәнбәләрдин тепиңлар. Уларни ата-анаңлар билән тәһлил қилип, муһимлиғини ениқлаңлар. Синипта уларниң һәркайсиси бойичә асасий хуласиләр билән бөлүшүңлар.

MyLibrary.kz

Тәбиәтни утумлуқ пайдилинишниң муһим принциплири

Соал вә тапшурмилар

1. Бирнәччә топқа бөлүнүңлар. Тәвсийә қилинған геоэкологиялик аспектларниң биригә презентация тәйярлаңлар. Урбанизация, энергетика, санаәт, транспорт, йеза егилиги.
2. Өзәңлар яшайдиған тәвәдики әң әзәклик геоэкологиялик мәсилиләрни атаңлар. Тәбиий муһитни оптимизацияләш йоллирини тәвсийә қилиңлар.

§ 21. Әтрап муһитниң сүпитини баһалаш

Әтрап муһит сүпитиниң көрсәткүчлири. Әтрап муһитни тәтқиқләштә һәрхил экосистемиларниң сүпитини тәтқиқ қилиду суниң сүпити, һаваниң сүпити, топрақниң сүпити, тәбиий системиларниң динамикилиқ сүпити вә һаказа (24-схема). Уларниң барлиғи адәмниң яшаш муһитиниң сүпитигә тәсир қилиду.

Адәмниң яшаш муһитиниң сүпити униң шәхсий, җисманий вә психикилиқ саламәтлигиниң комплекси, йәни адәмниң яшаш муһитиниң тәриплимилири униң физиологиялик вә иҗтимаий-роһий еһтияҗлириға

Бүгүнки дәристә:

— әтрап муһит сүпитиниң көрсәткүчлирини тәснифләшни үгинисиләр;
— әтрап муһитниң сапасини тәһлил қилалайдиған болисиләр.

Йетәкчи уқумлар:

- ✓ әтрап муһит сүпити
- ✓ әтрап муһитни баһалаш нормативлири
- ✓ әтрап муһит мониторинги

MyLibrary.kz

24-схема

Адәмниң һаят кәчүрүш муһити сапасиниң көрсәткүчлири

Глоссарий:

- **Әтрап муһитниң сүпити** — тәбиәт вә адәм арисидики мадда вә энергия алмишиш җәриянини турақлиқ вә өзгиришсиз тәминләйдиған униң экологиялик системилириниң һалити.

мувапиқ келиш дәриҗисини тәминләйдиған әһвалларниң жиғиндиси болуп һесаплиниду.

Адәмниң яшаш муһитиниң сүпити оттура һаят кәчүрүш узақлиғи, саламәтлиги вә адәмләрниң кесәлгә учираш дәриҗиси билән комплекслиқ һалда әкис етилиду.

"Һава", "су", "топрақ" вә "тәбиий системиларниң динамикилиқ сүпити" чүшәнчилиригә ениқлима бериңлар. Улар әтрап муһитниң умумий әһвалиға вә адәм саламәтлигигә қандақ тәсир қилиду? Улар өз ара қандақ бағлинишлиқ? Су, һава, топрақниң вә экосистеминиң сүпити тоғрилиқ ҚЖ Қанунлириниң маддилирини асаслаңлар.

Әтрап муһитниң сүпитини баһалаш нормативлири. Әтрап муһитниң сүпитини баһалаш мону йөнилишләр бойичә әмәлгә ашурулиду: һава, су, топрақ қәвитиниң вә экосистеминиң сүпити вә һаказа. Баһалаш үчүн организмниң тәбиий маслишиш мүмкинчилиги болуп һесаплинидиған зиянлиқ амилларниң тәсирини чәкләйдиған нормативларни пайдилиниду.

Зиянлиқ маддиниң организмға тәсир қилиши вақтида дәсләп маслишиш, андин кейин еғирсиниш вә техиму шу тәсирниң сүръитини сақлиған һалда, аччиқни концерогенлиқ, мутагенлиқ, аллергенлиқ, гонадотроплуқ вә эмбриотроплуқ һәрхил патологиялик еғир тәсирләр риваҗлиниду. Бу еғир тәсирләр ағриқни пәйда қилиши мүмкин вә һәтта өлүмгә әкелиши мүмкин.

Әтрап муһит сүпитиниң нормативлири (25-схема) бир қатар схемиларни орунлайду. Улар тәбиий муһитқа зиянлиқ химиялик, физикилиқ вә биологиялик тәсирләрниң чәклик чамилирини ениқлап, атмосферилиқ һава, су, топрақниң һалитини химиялик, физикилиқ вә биологиялик тәриплимиләр бойичә баһалашқа қоллинилиду.

25-схема

Әтрап муһит сүпитиниң нормативлири

MyLibrary.kz

Қанун тәләплиригә мувапиқ бәлгүләнгән әтрап муһит сүпитиниң нормативлири униң қолайлиқ һалитини ениқлаш үчүн қануний кретирийларниң бири болуп һесаплиниду.

Бирнәччә топқа бөлүнүңлар. Әтрап муһит сүпитиниң нормативлири бойичә әхбарат тәйярлаңлар. Силәр яшайдиған аһалилиқ җай үчүн уларниң қайсиси бәк муһим? Силәр яшайдиған наһийәдә қандақ нормативларға риайә қилинмайду?

Әтрап муһит сүпитиниң мониторинги. Экологиялик мониторинг — әтрап муһит һалитини күзитишниң, антропогенлиқ вә тәбиий амилларниң тәсиридин әтрап муһит һалитиниң өзгиришлирини баһалашниң вә молҗалашниң комплекслиқ системиси (26-схема).

26-схема

Әтрап муһит мониторинги җәриянининң изчиллиғи

Әтрап муһитниң ениқ объекти → Параметрлирини өлчәш → Әхбаратни топлаш вә тарқитиш → Мәлуматлар пишшиқдаш, усунуш вә молҗалаш

Немишкә әтрап муһит мониторинги җәриянининң изчиллиғини сақлаш муһим? Чүшәнчәңларни испатлаңлар.

Әтрап муһитни баһалаш үчүн мониторингниң һәрхил түрлири қоллинилиду (27-схема).

27-схема

Әтрап муһитниң сүпитини баһалаш усуллири

↓

Әхбаратлиқ вә экспертизилиқ: һава, су, топрақ үлгилирини хиллаш

↓

Җанлиқ организмларға биологиялик тәсирни тиркәш: тәбиий әһвалда, лабораториялик әһвалда

↓

Лабораториялик тәһлил қилиш: химиялик-физикилиқ усулларни қоллиниш

Бу айрим экосистемиларниң вә умумий биосфериниң сүпитини ениқлашқа мумкинчилик бериду. Униң үчүн адәмләр вә тәбиәт арисидики алмишиш җәриянлириниң өзгириш көрсәткүчлири бойичә тәбиәтниң һәрхил тәркивий қисимлириниң һалити, йәр шари бойичә

MyLibrary.kz

адәмләрниң көпийиш дәрижиси вә муһитниң һәрхил паскинилишишлардин өзлүгидин тазартилиши тәтқиқлиниду.

Мониторинг — көп дәрижилик система. Йәрлик, тәвәлик, миллий вә җаһанлиқ дәрижидики системиларға бөлүниду.

Муһакимә мавзуси Мониторингниң барлиқ түрлирини бирләштүргән әһвалдила әтрап муһитниң сүпитигә объектив вә ениқ баһа беришкә болиду дәп ойламсиләр, синипдашлириңлар билән тәһлил қилиңлар.

Соал вә тапшурмилар

1. "Әтрап муһит мониторинги дәрижилири" җәдвилини толтуруңлар.

Мониторинг түрлири	Күзитиш объектлири	Күзитиш пунктлири
Йәрлик		
Тәвәлик		
Дунияви (биосферилиқ)		

2. Өзәңлар яшайдиған җайдики әтрап муһитниң қайси тәркивий бөлиги тезлитилип баһалашни тәләп қилиду? Немишкә шундақ екәнлиги тоғрилиқ ойлиниңлар. "Йәрлик җайдики тәбиәтниң тәркивий қисимлириниң сүпитини мониторинглаш" җәдвилини толтуруңлар.

<table>
<tr><th colspan="7">Функциялири (хизмити)</th></tr>
<tr><th rowspan="2">Мониторинг объекти</th><th rowspan="2">Мәхсити</th><th colspan="5">Вәзипиләр</th></tr>
<tr><th>Күзитиш</th><th>Ениқлаш</th><th>Хиллаш</th><th>Модельлаш</th><th>Молҗам</th></tr>
<tr><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td><td></td></tr>
</table>

3. Әтрап муһит сүпитини баһалаш вә мониторинглаш билән бағлинишлиқ мутәхәссисликләрни атаңлар.

MyLibrary.kz

9-*әмәлий иш.*
Һавадики зиянлиқ маддиларниң чәклик чамисиниң топлинишини ениқлаш вә уларниң адәм саламәтлигигә тәсири

Мәхсити — паскинилашқан әтрап муһитниң адәм һаятиға йәткүзидиған тәсирини баһалаш.

Шәһәр вә санаәт мәркәзлирида һава һәрхил химиялик маддилар вә қошундиларни чиқиридиған автотранспорт вә санаәт карханилириниң зиянлиқ қалдуқлири арқилиқ күчлүк паскинилашқан. Уларниң һәрқайсиси түрлүк дәрижидә адәм саламәтлигигә сәлбий тәсир қилиду.

Барлиқ паскинилаштурғучи маддилар үчүн һавадики маддиларниң ЧДК (ЧМК) (чәклик даирә концентрацияси яки чәклик мөлчәр концентрацияси) нормилири бар. Мошу нормиларниң сақлинишини мәхсус органлар күзитишкә тегиш вә уларни системилиқ рәвиштә бузған әһвалда мәлум бир санкцияләр селиниду: җәримандин — карханиниң йепилишиғичә.

Һәрбир өзигә хас зиянлиқ маддиларниң ховуплиқ класси бар: у — ховуплиқ маддиларни тәснифләшкә беғишланған шәртлик даирә. Организмға тәсир қилиш дәрижиси бойичә зиянлиқ маддиларни ховуплуқниң төрт классиға бөлиду: I — интайин ховуплуқ маддилар; II — ховуплиғи жуқури маддилар; III — оттура ховуплуқ маддилар; IV — ховуплиғи аз маддилар.

Һавадики зиянлиқ маддиларниң концентрациясини ениқлаш бойичә һесаплашниң алгоритми:

Мәсилән, Ақяйиқ йезисиниң һавасида экологлар концентрациядә фенол вә ацетон һориниң мәжутлиғини ениқлиди:

ацетон = 0,345 мг/м^3;

фенол = 0,009 мг/м^3.

ЧДК болуши керәк:

ЧДК$_{ацетон}$ = 0,35 мг/м^3;

ЧДК$_{фенол}$ = 0,01 мг/м^3.

Тапшурма. Аһалилиқ җай һавасидики фенол вә ацетон һориниң тәркивини ениқлаш.

Әгәр һавада топлишилайдиған (өз ара қошулалайдиған маддилар) бирнәччә маддилар болса, у чағда һаваниң сүпити бәлгүләнгән нормиға мувапиқ болиду, әгәрдә ...

$$C_1/ЧДК_1 + C_2/ЧДК_2 + \ldots\ldots + C_n/ЧДК_n < 1.$$

Глоссарий:
- **ШДК/ШМК** — атмосферилиқ һавадики паскинилаштурғучи маддиниң топлиниш вә жиғилиш чеки.
- **ТШШК** — йәрлик җай (аһалилиқ макан) һавасидики химиялик маддиларниң чәклик рухсәт етилгән оттура тәвликлик жиғилишиши, мг/м^3.

MyLibrary.kz

Бу йәрдики C_1, C_2, ... C_n — топлишалайдиған оғилиқ маддиларниң концентрацияси;

$ЧДК_1$, $ЧДК_2$, ... $ЧДК_n$ — оғилиқ маддиларниң чәклик даирисиниң концентрацияси.

Бу аһалилиқ җайниң һавасида жиғилалайдиған маддиларниң ЧДК бирлигидин ашмаслиғи тегиш дегәнликни билдүриду.

Йешими:

$0{,}345/0{,}35 + 0{,}009/0{,}9 < 1$;

$0{,}986 + 0{,}01 < 1$;

$0{,}996 < 1$.

Хуласә. Аһалилиқ җай һавасидики фенол вә ацетон һориниң тәркиви нормативлардин ашмайду.

1-тапшурма. Өзәңлар яшайдиған аһалилиқ җайниң наһийә яки вилайәт мәркәзлирини таллаңлар, атмосферилиқ һаваниң паскинилишишини ениқлимилиқ мәлуматларни пайдилинип, әң зиянлиқ 3—4 маддиниң тәркивини қошуш тәсири арқилиқ ениқлаңлар. ЧДК нормисиға мувапиқму яки артуқму? Җәдвәлни толтуруңлар.

Аһалилиқ җайларниң атмосфера һавасидики бәзи зиянлиқ маддиларниң ЧДК мөлчәри			
Маддиниң нами	Ховуплуқ класси	ЧДК, мг/м^3	
		ЧДКниң бир рәтлик максимуми	ЧДКниң тәвликлик мөлчәри
Азот диоксиди			
Азот оксиди			
Симап			
Ис			
Гуңгут водороди			
Гуңгут диоксиди			
Углеводород диоксиди			

2-тапшурма. Ениқланған маддилар ховуплиқниң қандақ классиға ятиду? Улар қандақ ағриқларға әкелиши мүмкин?

3-тапшурма. Зиянлиқ маддиларниң паскинилишиш мәнбәлирини атаңлар. Улар қандақ мәһсулатларни ишләпчиқириш билән мунасивәтлик?

MyLibrary.kz

§ 22. Экология вә адәм саламәтлиги

Экология вә саламәтлик. Әтрап муһитниң һалити адәм саламәтлигигә беваситә тәсир қилиду. Экологиялик турғудин асасланған кесәлликләр әтрап муһит шараитиниң индикатори болуп һесаплиниду.

Бүгүнки дәристә:

— паскинилашқан әтрап муһитниң адәм һаятиға йәткүзидиған тәсирини тәһлил қилисиләр.

Йетәкчи уқумлар:

- ✓ экологиялик турғудин асасланғанкесәлликләр
- ✓ саламәтликиндикаторлири
- ✓ кәспий кесәлликләр

Экологиялик сәвәпләрдин пәйда болған кесәлликләр қандақту бир территорияниң аһалиси арисида һаятлиқ муһитиниң зиянлиқ амиллириниң (химиялик маддиларниң яки физикилиқ амилларниң) тәсиридин тәрәққий етиду. География вә медицининиң қийилишишида пәйда болған медицинилиқ география илими географиялик муһит алаһидиликлириниң адәм саламәтлигигә тәсирини, шундақла кесәлликләрниң географиялик тарқилиш қанунийәтлирини тәтқиқ қилиду.

2000 жилдин көп вақит илгири грек дохтури Гиппократ вә башқа мутәпәккурләр әтрап муһит амиллири кесәлликләрниң пәйда болушиға тәсир қилиши мүмкин дегән ойни ейтқан еди. Гиппократ гимнастика, тән-тәрбийә көнүкмилири, пиядә жүрүш саламәтликни вә сағлам һаят тәрзини сақлиғуси келидиған һәрбир адәмниң күндилик турмушиға мустәһкәм кириши керәклигини тәкитлигән.

Барлиқ экологиялик сәвәпләрдин пәйда болған кесәлликләрни (ағриқлар) икки топқа бөлүшкә болиду. *Тәбиий сәвәпләрниң тәсиригә бағлиқ экологиялик турғудин пәйда болған кесәлликләр* (*эндемиялик кесәлликләр*) — ичимлик судики, йәрлик тамақ мәһсулатлиридики айрим элементларниң артуқ яки йетишмәслиги, экстремаллиқ климатлиқ шараитларниң тәсири вә адәм паалийити билән бағлинишлиқ *экологиялик турғудин пәйда болидиған* яки *техногенлиқ* кесәлликләр.

Экологиялик турғудин асасланған амиллар ахирқи жиллири өсүш жәрияни байқилидиған һәрхил кесәлликләрниң (нәпәс елиш әзалириниң кесәлликлири, хәтәрлик ишшиқлар, әсәб системисиниң кесәлликлири вә қан айлиними системиси) көпийишигә сәвәпчи болмақта (3-диаграмма).

Муһакимә мавзуси

Қазақстанда туберкулез билән ағрийдиғанлар саниниң төвәнлишиши немә билән мунасивәтлик? Немишкә нәпәс елиш әзалири, хәтәрлик ишшиқлар, әсәб системиси вә қан айлиними системиси ағриқлириниң өсүш жәрияни сақланмақта?

Техногенлиқ кесәлликләр икки топқа бөлүниду: 1. Қандақту бир зиянлиқ амилниң узақ вақит мабайнида тәсир қилишидин яки уларниң адәм организмиға уйғун тәсир қилишидин пәйда болған кесәлликләр. Бу башқа территорияләр билән селиштурғанда ағриғучилар дәрижисиниң жуқури болушидин көрүниду. 2. Ташқи муһиттики тәбиәтни химиялик,

MyLibrary.kz

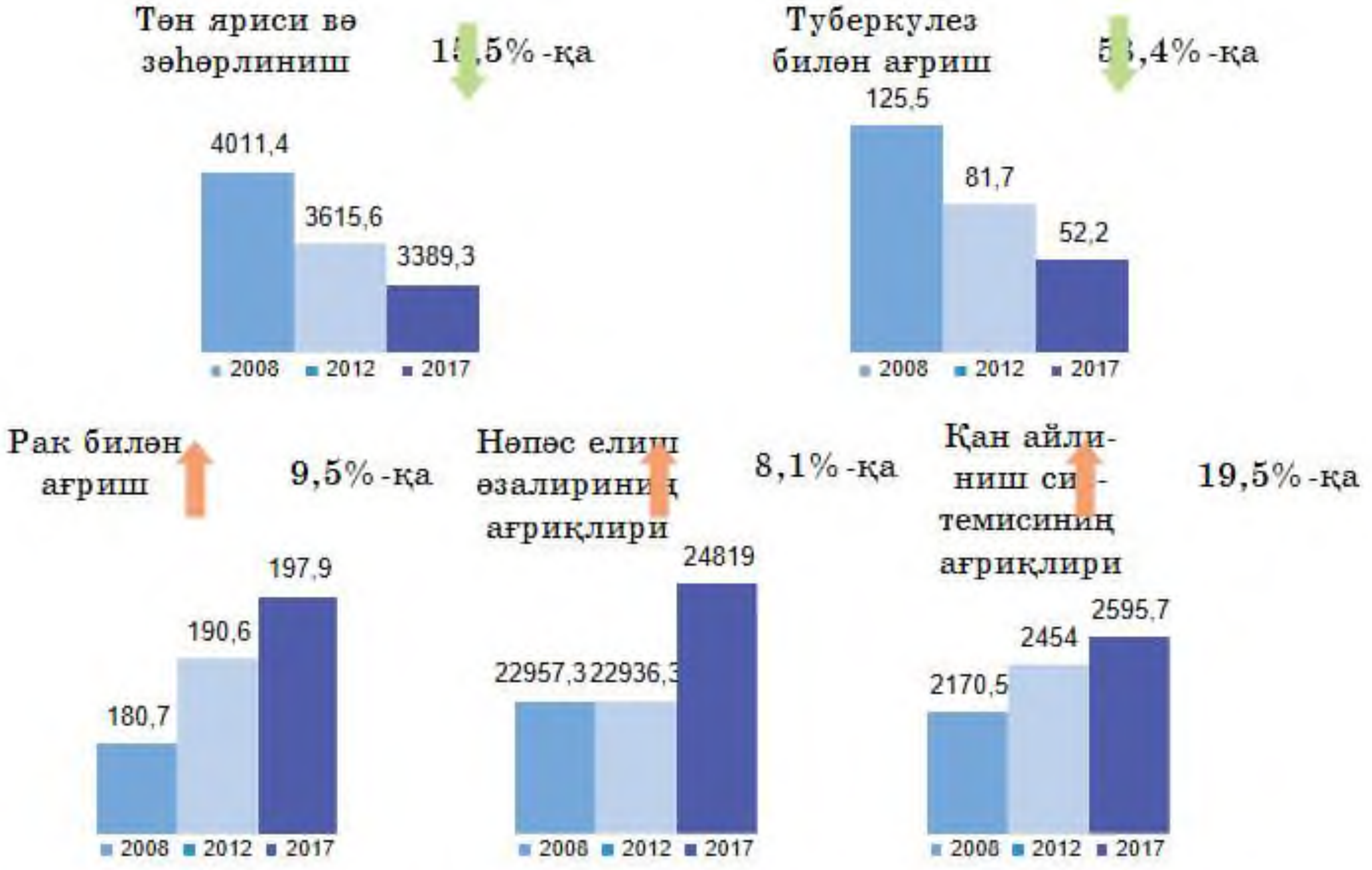

3-диаграмма. Қазақстан Жумһурийити аһалисиниң айрим кесәлликлириниң тәрәққият жәряни

физикилиқ яки башқиму зиянлиқ амилларниң тосаттин улғийишидин (адәттә, аварияләр нәтижисидә) пәйда болиду. Бу территорияләрдә "йеңи" яки мәлум кесәлликләрниң кәскин өсүши байқилиду.

Аһалиниң саламәтлигигә тәсир қилидиған еһтимал паскинилаштурғучилар: аһалилиқ жайлар һавасиниң чаң-топа, гуңгут диоксиди, азот диоксиди, фенол, қоғушун, формалдегид, хлор, фторлуқ водород, аммиак, углерод оксиди, водород сульфиди вә хлорлуқ водород билән паскинилиниши. Мошу паскинилаштурғучиларниң һәркайсисиниң адәм саламәтлигигә тәсири вә тарқилишиниң өзигә хас алаһидилиги бар (12-жәдвәл).

12-жәдвәл

Қазақстанниң жирик шәһәрлири вә санаәт мәркәзлириниң атмосферилиқ һавасини паскинилаштурғучилар жәдвили

Паскинилаштурғучилар	Инсан саламәтлиги үчүн сәлбий тәсир қилидиған паскинилаштурғучилар мөжут шәһәрләр
1	2
Чаң-тозаң	Ақтав, Атырав, Жезқазған, Павлодар, Шәмәй, Темиртав, Чимкәнт, Өскәмән
Углерод оксиди	Алмута, Ақтөбә, Қарағанда, Қостанай, Петропавл, Павлодар, Шәмәй, Тараз, Чимкәнт, Өскәмән, Орал вә Екибастуз
Азот оксиди	Өскәмән, Балқаш, Алмута, Қарағанда, Риддер
Гуңгутлуқ водород	Павлодар, Орал, Темиртав

MyLibrary.kz

1	2
Гуңгут оксиди	Глубокое йезиси, Өскәмән, Балқаш, Риддер, Жезқазған
Аммиак	Темиртав, Чимкәнт
Қоғушун	Чимкәнт, Балқаш, Кентав, Өскәмән, Талдықорған, Алмута, Текели
ТОП (турақлиқ органикилиқ паскинилаштурғучилар)	Чимкәнт, Алмута, Риддер, Өскәмән

Паскинилаштурғучилар тизими бойичә бирнәччә топқа бөлүнүңлар. Улар қандақ ағриқларға дучар қилиши мүмкин екәнлигини ениқлаңлар. Паскинилишиш мәнбәлирини атаңлар.

Нәпәс елиш әзалириниң кесәлликлири атмосфериға паскинилаштурғучи маддиларниң хелә көп бөлиги чиқирилидиған вә атмосферилиқ һаваси паскина шәһәр вә вилайәтләргә тән (Алмута, Өскәмән шәһәрлири, Алмута, Шәрқий Қазақстан, Қарағанда, Түркстан, Павлодар, Ақтөбә вилайәтлири).

Бир мәзгилдә һавада бирнәччә химиялик агентлар болған әһвалда инсан саламәтлиги үчүн сәлбий тәсир йетиши мүмкин. Паскинилишишниң умумий жиғиндиси иммунлуқ системиға тәсир қилиду вә онкологиялик кесәлликләрниң пәйда болушиға елип келиши мүмкин. Бу турғуда әң жуқури паскинилишиш байқалған шәһәрләр — Алмута, Өскәмән, Чимкәнт вә Риддер.

Жәдвәлдә аһалиниң саламәтлигини әтрап муһитниң паскинилишиши билән бағлаштуридиған индикаторлар берилгән (13-жәдвәл).

13-*жәдвәл*

Аһали саламәтлигини әтрап муһитниң паскинилишиши билән бағлаштуридиған индикаторлар жәдвили

№	Индикаторлар
1	Әтрап муһитниң паскинилишиш сәвәплиридин пәйда болидиған ағриқлар вә өлүм-житим дәрижиси
2	Әтрап муһитниң паскинилишишидин аһалиниң саламәтлигигә бевиситә тәсир қилидиған ихтисадий зиянлар
3	Саламәтликкә тәсир қилидиған яндаш индикаторлар
4	Аһалиниң әтрап муһитниң сүпитини яхшилаш вә кесәлликниң алдини елиш үчүн пул төләшкә тәйярлиғини ихтисадий җәһәттин баһалаш

Саламәтлик вә кәспий хизмәт. Қазақстанниң көплигән шәһәрлири вә санаәт мәркәзлиридә әтрап муһитниң сүпити бойичә қолайсиз әһвал сақланмақта. Улар йетәрлик дәрижидә, санаәт карханилириниң иши билән бағлиқ тәсир қилиши һәрхил болуши мүмкин. Карханиларниң

MyLibrary.kz

иши бәзи кәспий кесәлликләрниң пәйда болушиға сәвәпчи болиду (28-схема).

28-*схема*

Медицинилиқ географияниң тәтқиқат объекти вә пәнини атаңлар.

Қазақстанда зиянлиқ ишта әмгәк қилидиған ишчилар сани 300 миңдин көп, униң ичидә: ваң-чуң вә тәвриниш дәрижиси жуқури әһвалларда 40%-тин көп; иш орниниң жуқури дәрижидә газлиниши вә чаңлишиши — 35%; қолайсиз температурилиқ режимда 18% адәм ишләйду.

Санитарлиқ-гигиенилиқ тәләпләргә мувапиқ кәлмәйдиған әһвалларда ишләйдиған ишчиларниң көпчилиги санаәт саһасида — 600 миңдин ошуқ адәм ишләйду, җүмлидин қайта ишләш санаитидә — 280 миңдин ошуқ адәм (14-җәдвәл).

14-*җәдвәл*

ҚЖ санаәт саһалири бойичә кәспий кесәлликләрни бөлүш (мәнбәси: "Қарағанда медицинилиқ университети")

Санаәт саһалири	2016-ж.	2017-ж.	2018-ж.
Тағ-кан	51,4%	69,5%	62,9%
Көмүр	20,6%	17,5%	29,3%
Химия	6,6%	5,7%	4,4%
Қурулуш	0,3%	—	0,9%
Саламәтликни сақлаш	3,1%	1,5%	1,5%
Металлургия	17,5%	0,8%	3,1%
Нефть-газ	0,3%	—	0,18%

Вилайәтләр арисида саламәтликкә зиянлиқ ишта, санитарлиқ-гигиенилиқ тәләпләргә мувапиқ кәлмәйдиған орунларда ишләйдиған хизмәтчиләрниң көпчилиги Қарағанда вилайитидә тиркәлгән.

Умумий ишчиларниң саниға чаққандики зиянлиқ ишта ишләйдиғанларниң көрсәткүчи Қарағанда вилайитидә — 40,0%, Павлодар вилайи-

MyLibrary.kz

тидә — 40,0%, Манғистав вилайитидә — 39%, Шәрқий Қазақстан вилайитидә — 26%, Жамбул вилайитидә — 24%. Әң аз көрсәткүч Ғәрбий Қазақстан вилайитидә — 5%.

Қазақстанда кәспий кесәлликләр дәрижиси 2018-жили 10 000 ишчиға чаққанда — 2,34 адәмни тәшкил қилиду. Әң жуқури дәрижиләр Қарағанда вә Павлодар вилайәтлиридә орун алмақта.

Адәмниң турмуш-мәишийити, әмгиги, дәм елиши, саламәтлиги вә иҗтимаий әһвали көпинчә әтрап муһитниң сүпитигә бевасītә бағлиқ. Аһалиниң саламәтлиги иҗтимаий-ихтисадий, сәясий, мәдәний вә антропогенлиқ тәрипләмилирини өз ичигә алидиған адәм экосистемисиниң һалитини хелә дәл көрситидиған көрсәткүч болуп һесаплиниду. Адәм экологиясиниң бузулуши һәрхил кесәлликләрниң пәйда болушиға елип келиду. Шуниңға мунасивәтлик барлиқ басқучларда муһим мәсилиләрниң бири аһалини зиянлиқ тәсирдин қоғдаш вә адәм һаятиниң узақлиғини ашуруш болди.

Соал вә тапшурмилар

1. Сүрәткә тәһлил ясаңлар. Вилайәтләрни ағриқ дәрижиси бойичә үч топқа бөлүңлар. Мәлуматларни жәдвәлгә йезиңлар.

2018-жилқи мәлумат бойичә Қазақстан вилайәтлиридики 100 миң адәмгә чаққандики хәтәрлик ишшиқ билән айрийдиғандар сани (Қазақстан онкология вә радиология илмий-тәтқиқат институтиниң мәлуматлири бойичә)

2. Қазақстан аһалисиниң өлүм-житим сәвәплири тизимида онкологиялик кесәлликләр иккинчи орунда туриду. Жуқурида берилгән хәритә схемини тәһлил қилип, вилайәтләр вә жумһурийәтлик мәртивидики шәһәрләрдә ағриш дәрижиси бойичә тегишлик хуласә чиқириңлар. Уларниң өсүшидә техногенезниң ролини атаңлар. Хәтәрлик ишшиқ ағриқлириниң алдини елишниң қандақ йоллирини билисиләр?

MyLibrary.kz

§ 23—24. Дунияйүзидики әтрап муһит сүпитиниң кәңлик характери

Бүгүнки дәристә:
- дунияйүзи әллири экологиясиниң парадокслирини чүшинисиләр;
- дунияйүзи әллирини әтрап муһитниң сүпити бойичә тәснифләшниүгинисиләр.

Йетәкчи уқумлар:
- ✓ әтрап муһитниң сүпити
- ✓ экологиялик утумлуқ индекси
- ✓ эко-шәһәр

Тәрәққий әткүчи вә тәрәққийләнгән әлләр экологиясиниң һәрхиллиғи. Ахирқи онжиллиқлар мабайнида һазирқи заманниң Дуниявий проблемилириниң асасий мәркизи, җүмлидин экологиялик салмақ Азия, Африка вә Латин Америкисиниң тәрәққий әткүчи әллиригә авушмақта. Бу әлләрдә экологиялик әһвал кәскинләшмәктә. “Индустриягичә” паскинилишиш билән қатар (чөллүшиш вә орманларни аммивий кесиш), трансмиллий бирләшмиләрниң бесип кириши билән, металлургия вә химиялик заводларни селиш, пайдилиқ қезилмиларни ишләпчиқиришни өстүрүш вә уларни дәсләпки қайта ишләш охшаш “үчинчи аләм” әллиригә ишләп чиқиришларниң “экспорти билән” мунасивәтлик йеңи паскинилаштурғучи мәнбәләр пәйда болмақта. Паскинилишишниң йеңи мәнбәлири йеза егилигини химиялаштурушниң өсүши биләнму ениқлиниду. Назарәтсиз миграция жирик шәһәр вә агломерацияләрдә аһалиниң топлинишиға елип кәлмәктә. Тәрәққий әткүчи аләмниң жирик шәһәрлири һәқиқий экологиялик проблемиларниң очиғиға айланди (18-сүрәт).

18-сүрәт. Онича шәһири

Нигерияниң Онича шәһиридә һавадики бөлчәкләр (10 микрометр) концентрацияси аләмдики әң жуқури мөлчәргә — 594 мкг/$м^3$-қа йәтти. Дунияви саламәтликни сақлаш тәшкилати (ДССТ) нормилири бойичә бу көрсәткүч 20 микрограмм/$м^3$-тин ашмаслиғи керәк. Мундақ паскинилишиш сәвәплири, қисқа вақит ичидә аһалиниң кәскин өсүши, аммивий әхләтләрни көйдүрүш, очуқ йәрләрлә тамақ тәйярлаш, транспорт ислири, санаәттин бөлүнидиған зәһәрлик ис вә қалдуқлар. Шундақла бу тәвәдә су вә топрақ наһайити күчлүк паскинилашқан — уларда мышьяк, симап, қоғушун, мис вә төмүрниң үлүши жуқури.

Тәрәққий әткән әлләрниң экологиялик әһвали тамамән башқа көрүнүшкә егә. Экологиялик пролемиларни болдурмаслиқ мәхситидә ихтисадий тәрәққият экологияләндүрүлгән. Мәсилән, әтрап муһитни қоғдашқа дөләт вә монополияләрниң бөлидиған мәбләғ-чиқимлири кәскин көпәйгән. Тазилаш технологияси вә техника ишләп чиқириши яхши йолға қоюлған. Нәтиждә экоиндустрия вә экобизнес, экологиялик таза мәһсулат базири вә экологиялик таза әсвап-үскүниләр пәйда болди. Әтрап муһитни қоғдаш тоғрилиқ қанунлар вә тәшкилатлар системиси тегишлик дәрижидә қелиплаштурулди. Айрим әлләр вә тәвәләрниң экологиялик тәрәққият программилири тәйярланмақта. Һәр жили әтрап муһитни қоғдаш саһасидики хәлиқара уйғунлаштуруш күчәймәктә.

Норвегияниң пайтәхти — Осло шәһири орманлиқ тәпиликләр вә көлләр билән қоршалған. Мошу йешил шәһәрниң умумий мәйданиниң 454 $км^2$-ниң 242 $км^2$-и қелин

19-сүрәт. Осло — һәқиқий экошәһәр

MyLibrary.kz

орманлиқлар билән йепилған. Һәқиқий мәнасида Осло шәһириниң үчтин икки бөлиги — қорғалған тәбиий тәвәләр (19-сүрәт). Шәһәрдә тәбиәтни қоғдаш қануни тәбиий ресурсларни вә тәбиәт гөзәллигини сақлашқа қаритилған. Осло территориясидә парклар вә 343 көл бар. Ослода электрмобильлар үчүн 700 дин көп җәмийәтлик қувәтләш станциялири йолға қоюлған.

Қазақстан тәбиәтни қоғдашта хәлиқара вә тәвәлик дәриҗидә қандақ үлүш қошқанлиғини ойлиниңлар. ЭКСПО-2017 көргәзмисидә қандақ идеяләр асасий нәзәрдә болди? Силәр яшайдиған наһийәдә йеңи идеяләр қанчилик әмәлгә ашурулуватиду?

Глоссарий:

- **Экологиялик утумлук индекси** — дуния дөләтлириниң экологиялик сәяситиниң көрсәткүчлирини санлиқ баһалаш вә селиштурмаһалдатәһлил қилиш усули. EPI әлләрни өз көрсәткүчлиригә мувапиқ бирнәччә топқа бөлиду. Улар икки топқа топлаштурулған: экосистеминиң турақлиқлиғи вә экологиялик саламәтлик. 2018-жили EPI көрсәткүчи бойичә Қазақстан дунияда 101-орунға егә болди (54, 56 балл).Биринчи орунда Швейцария туриду (87,42 балл)

Экологиялик утумлуқ индекси. Экологиялик утумлуқ индексини 2018-жили Дуниявий Ихтисадий форумда Йель (Yale Center for Environmental Law and Policy) вә Колумбия университетлири билән Европилиқ комиссияниң бирләшкән тәтқиқат мәркизи бирлишип тәклип қилди. Бу индексниң 12 жил ичидики йәттинчи һесавати болди. Тизим 180 әлни өз ичигә алиду.

Экологиялик утумлуқ индекси пүткүл аләмдики әлләрниң экологиялик сәяситиниң утумлуқлиғиниң комплекслиқ селиштурма һалдики көрсәткүчи болуп һесаплиниду. Индекс методикиси мәхсәткә йеқинлаш принципиға асасланған. Һәрбир көрсәткүчтә нәтиҗә шкала бойичә әлниң әһвалиға бағлинишлиқ һесаплиниду, төвәнки шкала мошу көрсәткүч бойичә тәрәққияти начар әлни бәлгүләйдиған болса, жуқарқиси мәхсәткә йеқинлиған әлни көрситиду. Мәхсәт сүпитидә хәлиқара шәртнамиләр, хәлиқара тәшкилатларниң тәклиплири яки экспертларниң йәкүнлиридә тиркәлгән көрсәткүчләр пайдилинилиду. Әгәр дөләт мәхсәткә қол йәткүзсә яки униңдин озуп кәтсә, у чағда у мошу көрсәткүч бойичә йүз балл алиду (20-сүрәт).

20-сүрәткә тәһлил ясаңлар. Экологиялик утумлуғи жуқури, оттура вә төвән көрсәткүчләргә егә әлләрни йезиңлар. Немишкә Африка вә Азия әллири экологиялик утумлуқ дәриҗиси оттура әлләргә ятиду дәп ойлайсиләр? Қазақстан экологиялик утумлуқниң қандақ дәриҗисигә ятиду?

2016-жилниң индекси экологиялик утумлуқниң тарихий тәрәққиятини баһалашқа мүмкинчилик бериду. Өткән жилларниң мәлуматлириға 2016-жилниң индексини һесаплаш усулини қоллинип, индекс авторлири “Тарихий EPI” ни тәйярлиди.

MyLibrary.kz

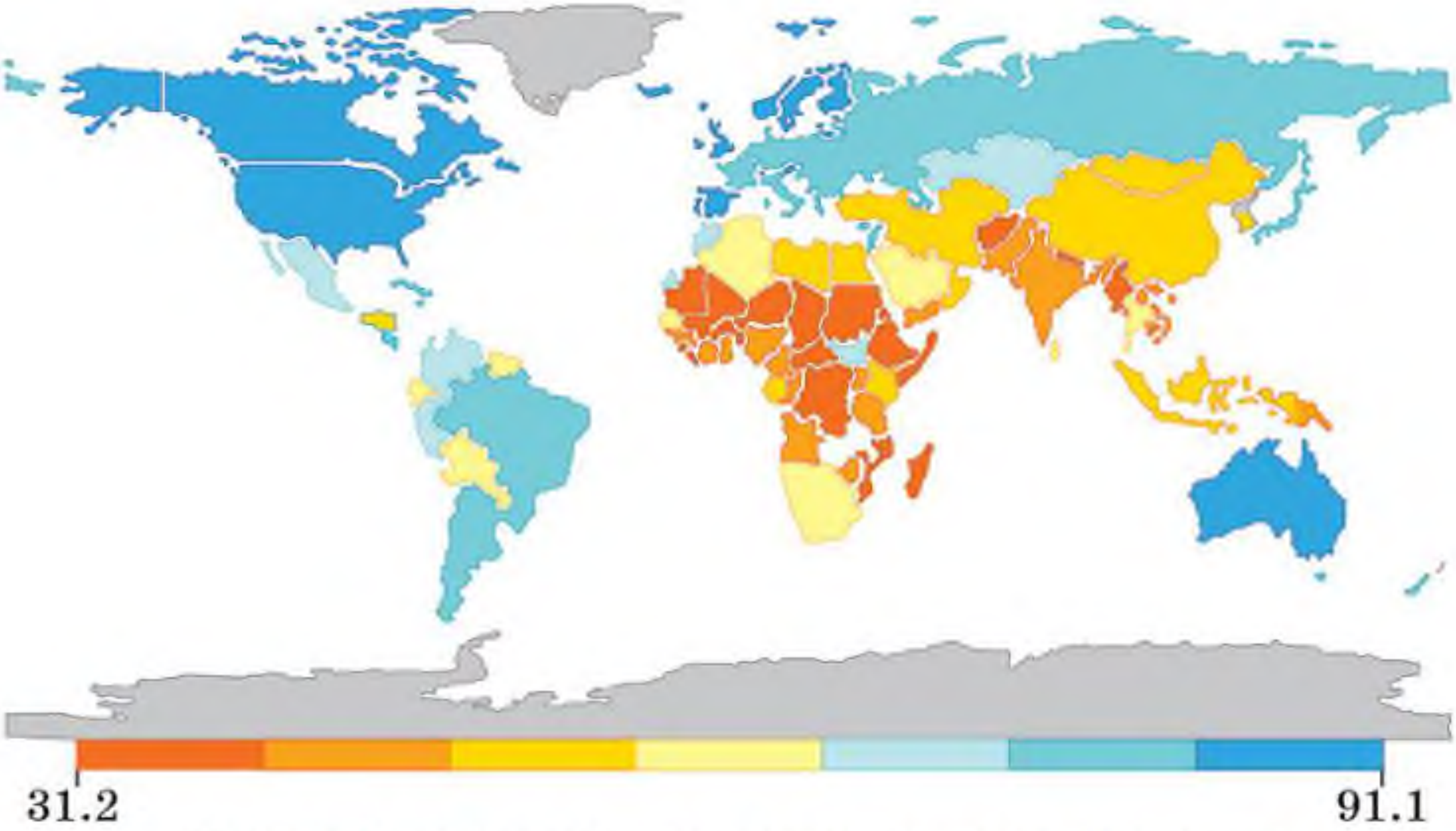

20-сүрәт. Дунияйүзи әллиририң экологиялик утумлуқ индекси

Бу еқимдики нәтижини 10 жил илгири болуши мүмкин барлиқ индикаторлар бойичә селиштурушқа мүмкинчилик бәрди. Әгәр еқимдики вә "Тарихий EPI" көрсәткүчлирини ахирқи онжиллиқлар билән селиштурсақ, бир қәдәр қанунийәтләрни байқашқа болиду. Тәрәққий әткән әлләрниң көпчилиги 2016-жилқи һесапта селиштурма һалда яхши көрсәткүчләргә еришти, бирақ чоң өзгиришләргә йетәлмиди (15-жәдвәл).

15-*жәдвәл*

Дунияйүзи әллириниң экологиялик утумлуқ индекси (2016-ж.)

№, орни	Дөләт	Балл	10 жилдики өзгириш, % һесавида
1	Финляндия	90,68	3,19
2	Исландия	90,51	6,91
3	Швеция	90,43	5,58
4	Дания	89,21	4,98
5	Словения	88,98	12,15
6	Испания	88,91	10,01
7	Португалия	88,63	10,88
8	Эстония	88,59	5,91
9	Мальта	88,48	11,62
10	Франция	88,20	8,70
69	Қазақстан	73,29	25,80

MyLibrary.kz

Дунияйүзи әллириниң экологиялик утумлуқ индекси жәдвилини пайдилинип, дәптәргә сизиқлиқ диаграмма сизиңлар. Ениқлимилардин шу әлләрдики аһалиниң оттура һаят көчүрүш узақлиғи көрсәткүчлирини тепиңлар. Икки көрсәткүч арисидики бекиндилиқни ениқлаңлар.

Дунияйүзидики экологиялик әң таза әлләрниң рейтингини һәр жили Йель Университети йенидики экологиялик сәясәт вә һоқуқ мәркизи (Yale Center for Environmental Law and Policy) ясайду (16-жәдвәл).

16-*жәдвәл*

Дунияйүзидики экологиялик әң таза әлләр, 2018-ж.

№, орни	Дөләт	Индекс
1	Швейцария	87,42
2	Франция	83,95
3	Дания	81,60
4	Мальта	80,90
5	Швеция	80,51
6	Улуқбритания	79,89
7	Люксембург	79,12
8	Австрия	78,97
9	Ирландия	78,77
10	Финляндия	78,64

Экологиялик утумлуқни тәтқиқләш әтрап тәбиий муһитниң һалити вә униң экологиялик системилириниң жошқунлиғи, биологиялик хилму-хиллиқни сақлаш, климатниң өзгиришигә қарши һәрикәт қилиш, аһали саламәтлигиниң һалити, ихтисадий иш-паалийәт тәжрибиси вә униң әтрап муһитқа жүклимисиниң дәрижиси, шундақла экология саһасидики дөләтлик сәясәтниң утумлуқлиғини көрситидиған 10 категориядә 22 көрсәткүч асасида экология вә тәбиий ресурсларни башқуруш әһвали турғусидин әлниң утуқлирини селиштуриду.

Дунияйүзиниң экологиялик әң таза әллири билән биллә дунияниң экологиялик әһвали начар әллириниң рейтингиму ясалди (21-сүрәт). Молжам бойичә әлләр рейтинги 2025-жилға қәдәр өзгириду. Биринчи орунға Хитай, андин кейин АҚШ вә Һиндстан чиқиду.

Дуния әллирини әтрап муһитниң паскинилишиш дәрижиси бойичә бөлүңлар (әң аз паскинилашқан, оттура һалда паскинилашқан, хелә көп паскинилашқан). Уларни дәптәргә йезивелиңлар. Дунияниң әң паскинилашқан әллириниң асасий сәвәплирини ениқлаңлар.

MyLibrary.kz

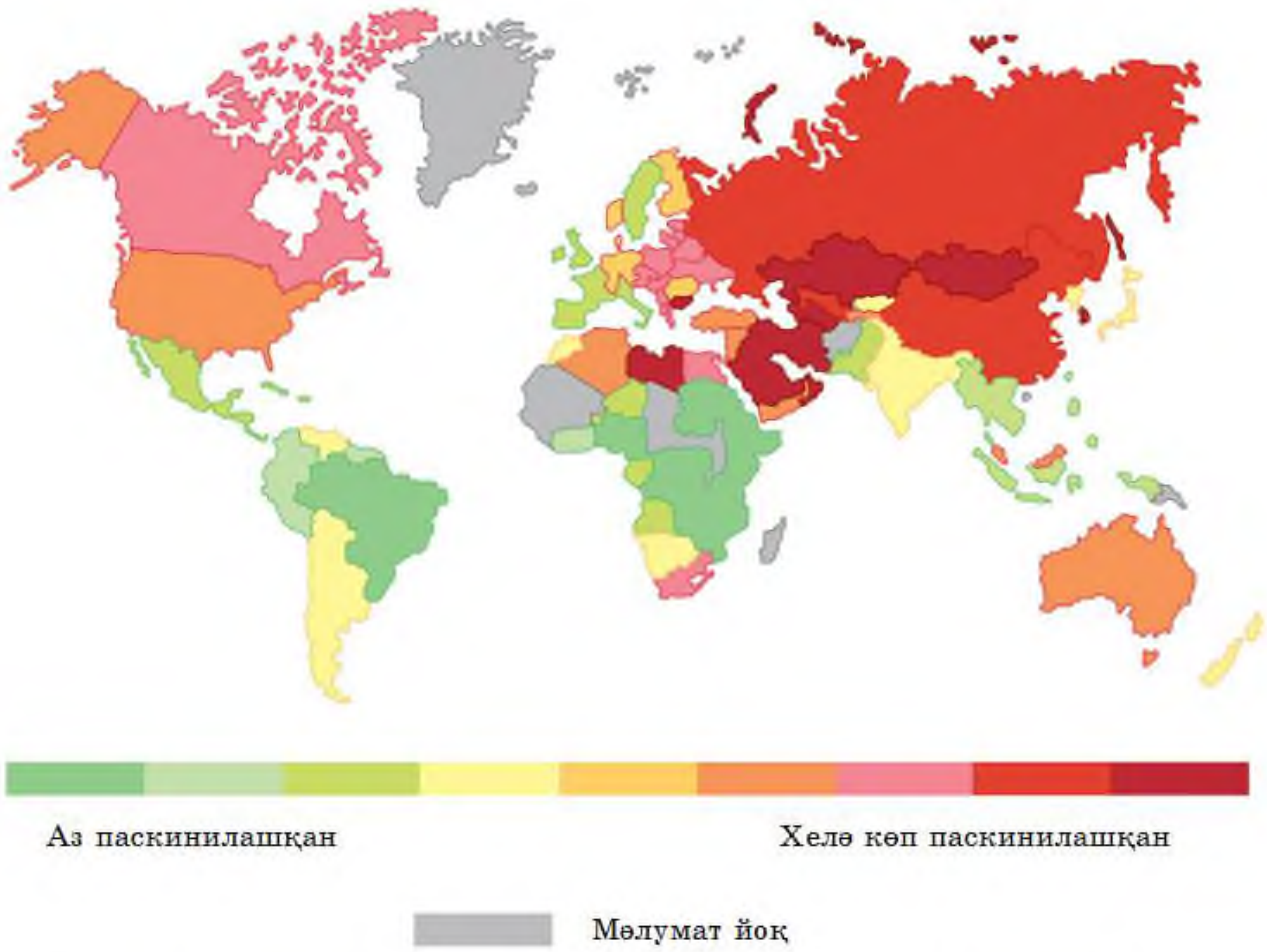

21-сүрәт. Дунияйүзи әллири арисидики паскинилишиш дәрижиси төвән вә жуқури әлләр

Аләмниң, умумән, бәзи экологиялик мәсилиләр бойичә көрсәткүчлилири яхшилиниду, бәзи мәсилиләр бойичә болса, ейтарлиқ начарлишиш байқилиду. Прогресс байқиливатқан мәсилиләрниң арисида “Саламәтликкә тәсири”, “Ичимлик суға қол йәткүзүш” вә “Тазилиқни сақлаш” програмилириму бар. Бирақ “Һава сүпити” категориясидики көрсәткүчләр турақлиқ төвәнлимәктә. Ихтисадий тәрәққият бәзи экологиялик көрсәткүчләрниң яхшилинишиға тәсир қилиш билән биллә, йеңи экологиялик ховупларниң пәйда болушиғиму тәсир қилиши мүмкин. Һава вә су көрсәткүчлири мошу зиддийәтләрниң мәжутлиғини көрситиду. Әлләр бейиғанчә тазилиқни тәрәққий әттүрүшкә инвестицияләрни хелә көп бөлиду. Бу су билән берилидиған кесәлликләрдин келип чиқидиған өлүм санининиң қисқиришиға елип келиду.

Һаваниң паскинилишиши — аләмшумул муамма. Хитай вә Һиндстан охшаш ихтисадий сүръәтлик тәрәққий етиватқан әлләрдә көрсәткүч жуқури, тәрәққийләнгән яки начар тәрәққийләнгән дөләтләрдә төвән. 3,5 миллиардтин көп адәм яки дуния аһалисиниң йерими дуниявий саламәтликни сақлаш тәшкилати ховупсиз дәп һесаплайдиған дәрижидин төвән әлләрдә яшайду.

MyLibrary.kz

Соал вә тапшурмилар

1. Аләмдики әтрап муһит сүпитиниң кәңликлик аспекти немидә?
2. Ихтисадий тәрәққиятни экологияләндүрүшниң артуқчилиқлирини атаңлар.
3. Экологиялик бехәтәр аләм, шәһәр, ишләпчиқириш дәп немини чүшинимиз?
4. Қазақстандики экоурбанистика тәрәққиятиниң истиқбали қандақ? Экоурбанист мутәхәссислиги қанчилик муһим?

§ 25. Дунияйүзи аһалисиниң сани — геоэкологиялик амил сүпитидә

Бүгүнки дәристә:

— әтрап муһитниң антропогенлиқ өзгиришлиригә тәсир қилидиған амилларни тәһлилқилишни үгинисиләр.

Йетәкчи уқумлар:

✓ аһалиниң тез өсүши
✓ иҗтимаий-ихтисадий амиллар
✓ геоэкологиялик проблемилар

Йәр шари аһалисиниң тез өсүши. Инсанийәт пәйда болғандин бу ян аһалиниң изчил өсүши давамлашмақта вә бу тәбиий җәриян. Йеңи дәвирниң бешида дунияйүзи аһалиси 250—300 миллионға йәтти. Бу җәриян техиму давамлашти, бирақ һәрхил сәвәпләргә бағлиқ (урушлар, эпидемияләр, ачарчилиқ) өсүм астилиған вақитларму болди.

XIX әсирниң бешида планета аһалисиниң сани 1 миллиардқа йәтти. Бирақ кейин һәрбир миллиард адәмгә йетиш арилиғи пәйдин-пәй қисқирашқа башлиди. XX әсирниң ахирида кәлгүси миллиардқа йетиш арилиғи 12 жилға созулди.

Һазирқи вақитта аһали саниниң өсүши түрлүк иҗтимаий-ихтисадий, сәясий вә экологиялик сәвәп-ақивәтләргә бағлиқ, бир қәдәр астилиди. 2020-жилниң бешида дуния аһалисиниң сани 7,7 миллиардтин ашти. 2100-жилғичә Йәр шари аһалисиниң кәскин өсүш җәрияни йүз бериду дәп молҗаланмақта, шуниңдин кейин униң қисқириши башлиниду. БДТ молҗами бойичә, 2050-жилға қәдәр Йәр шари аһалисиниң сани 9,5—9,6 миллиард адәмдин ашиду, 2100-жилға қәдәр тәхминән 11 миллиардқа йетиду дәп молҗаланмақта. Бирақ, дунияйүзиниң һәрхил әллиридә аһали саниниң өсүш молҗами түрлүк мәнани көрситиду (4-диаграмма).

4-диаграммини тәһлил қилиңлар. Аһали саниниң умумий төвәнләш җәрияни немә билән мунасивәтлик болуши мүмкин дәп ойлайсиләр? У әтрап муһит үчүн қанчилик қолайлиқ болуши мүмкин? Қандақ төвәләрдә аһали сани хелә турақлиқ сақлиниду? У төвәләрдә геоэкологиялик проблемилар қанчилик кәскинлишиду?

MyLibrary.kz

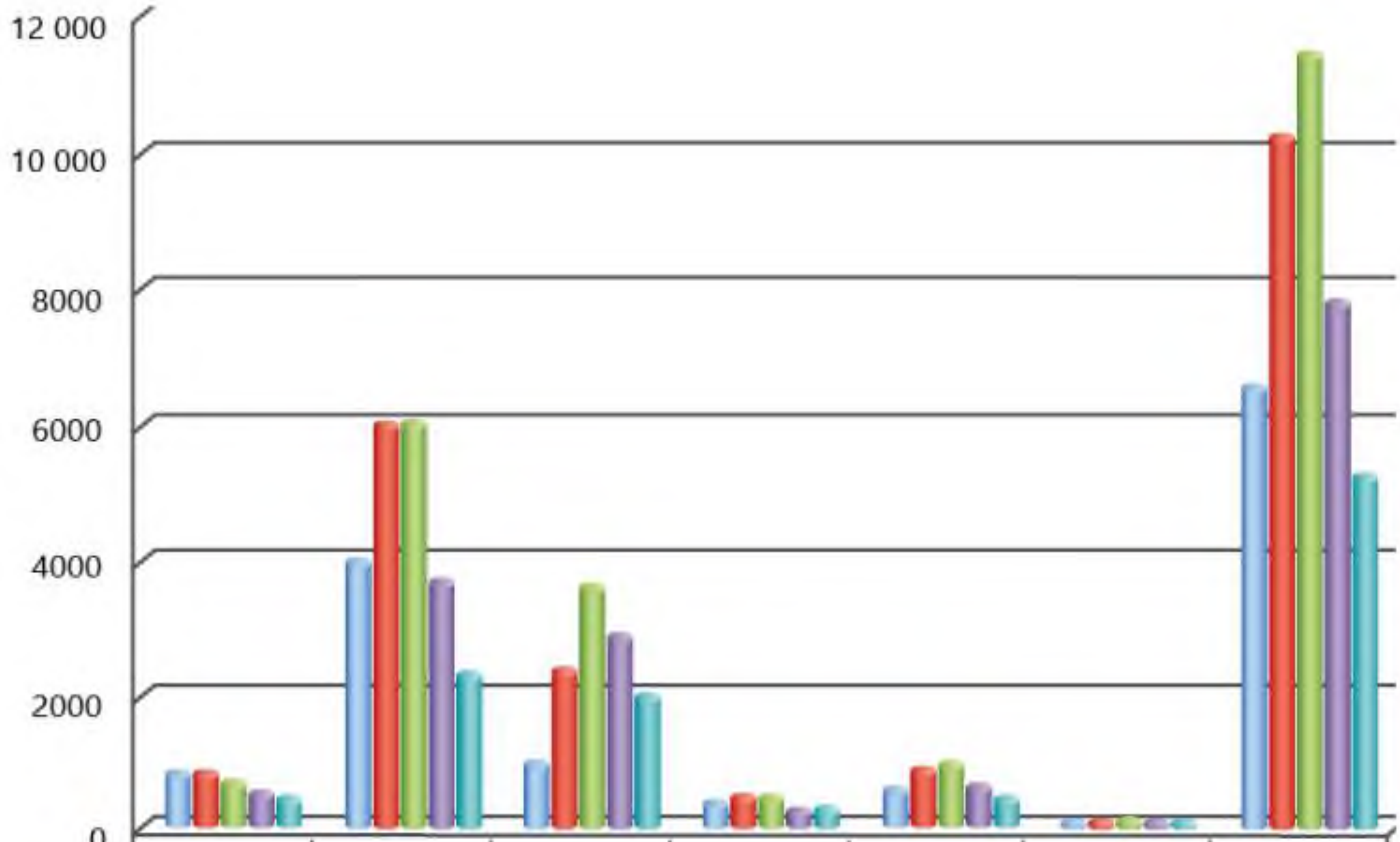

	Европа	Азия	Африка	Шималий Америка	Латин Америкиси	Австралия вә Океания	Пүткүл дуния
2005	728	3905	906	331	561	33	6464
2050	738	5867	2247	409	825	46	10 132
2100	651	5831	3502	419	909	52	11 364
2200	499	3615	2749	226	586	38	7713
2300	383	2190	1911	254	383	27	5148

4-диаграмма. Дунияйүзи тәвәлири аһалисиниң сани, молҗам бойичә

Тәвәләр бойичә бу көрсәткүчләрдики пәриқләр бәк жуқури. Дунияйүзи аһалисиниң өсүшигә изчил, асасий үлүш қошқучилар сүпитидә, бурунқидәкла, туғулуш дәрижиси (тәбиий өсүм) жуқури әлләр болмақчи: уларниң қатариға Латин Америкисиниң ихтисадий тәрәққият дәрижиси наһайити төвән әллири, Африка вә Азияниң иҗтимаий-ихтисадий тәрәққият җәһәттин йетарлиқ қалақ дөләтлири кириду дәп молҗаланмақта (5-диаграмма).

Өсүм болупму Сахаридин җәнупта орунлашқан вә Җәнубий-Шәриқ Азия әллиридә бирқәдәр ениқ байқилиду. Бу җәриян болупму аста әслигә келидиған тәбиий экосистемиларға (орманлар, саваннилар, көлләр, дәриялар, һайванатлар популяциялири) қошумчә жүклимә чүширип, көплигән йеңи муаммиларни пәйда қилиду.

MyLibrary.kz

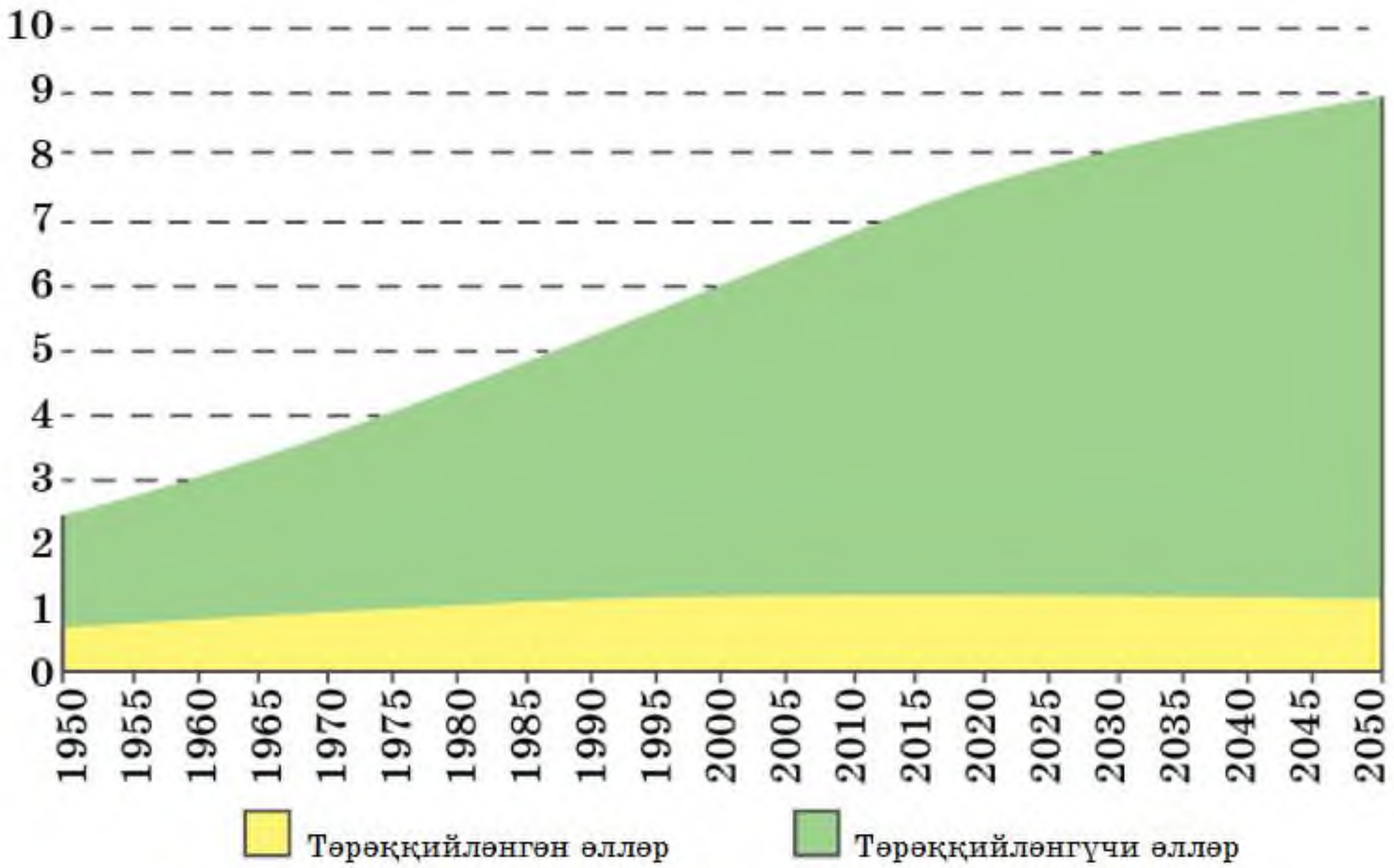

5-диаграмма. 1950-жилдин — 2050-жилғичә тәрәққийләнгән вә тәрәққийләнгүчи әлләр санининң динамикиси (млрд. адәм)

5-диаграммини тәһлил қилип, келәчәктә тәрәққийләнгүчи әлләрдә аһали сани динамикисиниң селиштурма һалда жуқури көрсәткүчи немишкә сақлинидиғанлиғи тоғрилиқ ойлиниңлар. Мошу җәриянни һесапқа елип, экологиялик вә ихтисадий турақлиқлиқни тәминләш үчүн мошу әлләрниң рәһбәрлири қандақ җиддий тәдбирләрни қобуллиши лазим?

Нигерия мисалида аһалиниң турақлиқ өсүши немигә әкелиши мүмкин? 1950-жили әл аһалисиниң сани 36 млн адәмни тәшкил қилди. 2000-жили 125 млн адәмгичә өсти. 2020-жилниң бешида аһали сани 205 млн. адәмдин ашти. 2100-жили аһали сани 1 млрд. адәмдин ешиши мүмкин.

Нигерия ачарчилиқ вә әтрап муһитниң вәйранчилиғидин зәрдап чекидиған көплигән әлләргә яриқин мисал болалайду. Ресурслири чәкләклик вә тәбиити тозған, чәкләнгән кәңликтики аһалиниң сүръәтлик өсүши дайим бир қелипта давамлишиши мүмкин әмәс.

Тәрәққийләнгән әлләрдә аһали сани турақлиқ болиду яки миграция һесавидин сәл-пәлла улғуйиши мүмкин. Һазирқи вақитта аһалиниң сани аста өсүши байқилидиған тәвәләрму бар, бирақ келәчәктә уларниң өсүминиң төвәнлишиши молҗаланмақта, бу — Кариб тәвәси, Россия, Япония вә Җәнубий Америка әллири. Мәсилән, молҗам бойичә, Японийәдә пәқәт 30 млн адәм яшайдиған болиду, Латвиядә аһали сани 30%-қа қисқирайду (ЮНФПА мәлуматлири). Мундақ җәриян, асасән, ихтисадий тәрәққият дәриҗиси жуқури 34 дөләттә байқилиду.

MyLibrary.kz

Дунияйүзи аһалисиниң сани геоэкологиялик амил сүпитидә. Аһали сани җәмийәтниң ғизалинишиға, кийим-кечәккә, турғун өйгә вә һаятлиқни тәминләшниң башқиму ресурслириға дегән жиғинда зөрүрийитини алдин-ала ениқлайду. Жил сайин тәбиий системиларға антропогенлиқ жүклимә артиду, уларниң тозуши байқилиду, тәбиий ресурсларни пайдилиниш өсмәктә вә шуниң ақиветидин ейтарлиқ вә көплигән геоихтисадий проблемилар пәйда болмақта. Шундақ қилип, аһали сани муһим геоэкологиялик амилға айлиниду.

Муһакимә мавзуси

Инсанийәт жилиға тәхминән 100 Гт. (гигатонна) хам әшияни пишшиқдап ишләйду, хам әшияни ишләпчиқириш җәриянида 100 Гт тағ җиниси қезилиду. Хам әшияни пишшиғдаш вақтида 1000 Гт-ғичә су вә қувити 10 ТВт-қичә энергия пайдилинилиду. Бу җәрияннниң барлиғи антропогенлиқ. Хам әшияни ишләпчиқириш җәриянлири әтрап муһитни паскинилаштуриду. Адәм өзи алидиған хам әшияниң 2% -нила пайдилиниду, қалғанлири уюндилар.

Немишкә ишләпчиқиридиған хам әшия массисиниң умумий көрсәткүчи бәк төвән дәп ойлайсиләр? Өзәңлар яшайдиған тәвәдә ишләп чиқирилидиған хам әшия массисиниң көрсәткүчи төвән санаәт саһалирини атаңлар. Улар билән қандақ геоэкологиялик проблемилар бағлинишлиқ? Аз қалдуқлуқ технологиягә мисал кәлтүрүңлар.

Тәрәққийләнгән әлләрдә дәсләпки вә қайта ишләнгән тәбиий ресурсларни пайдилинишниң көрсәткүчи жуқури екәнлиги мәлум. Швейцария аһалисиниң оттура истимал қилиш дәриҗиси Сомали аһалисиниң истимал дәриҗисидин тәхминән 40 һәссә артуқ. Тәррәққийләнгән әлләрдә, тәррәққийләнгүчи әлләргә қариғанда аһалиниң җан бешиға чаққандики һаваға вә суға паскинилаштурғучиларни әвәтиши бесимирақ, ресурсни көпирәк пайдилиниду.

Истимал қилиш дәриҗисиниң бирхил болмаслиғи — җәмийәтлик вә сәясий зиддийәт вә тоқунушларниң сәвәпчиси, шуңлашқиму дуниявий экологиялик бехәтәрлик амили болуп һесаплиниду.

Экосфериға (Ә) иҗтимаий-ихтисадий җәриянларниң тәсири үч асасий амилға тайиниду: аһали (А), истимал (И) вә техникилиқ прогресс (Т) (29-схема):

29-*схема*

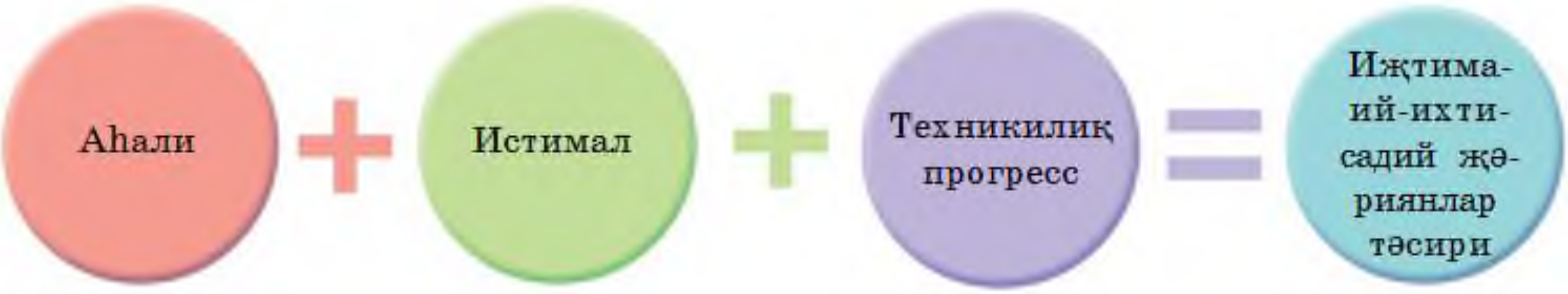

Мошу тәркивий қисимларниң һәркайсиси, өз новитидә, көплигән еник амилларниң жиғиндиси. Уларниң арисидики муһим иҗтимаий-ихтисадий амилларниң биригә демографиялик көрсәткүчләр ятиду, улар, новити кәлгәндә, геоэкологиялик ақивәтләргә елип келиду.

30-схемини тәһлил қилиңлар. Өзәңлар яшайдиған тәвәниң геоэкологиялик проблемилириниң иҗтимаий-ихтисадий амиллириға мисал кәлтүрүңлар.

30-*схема*

Геоэкологиялик проблемиларниң иҗтимаий-ихтисадий амиллири

Аһали сани муһим геоэкологиялик амилға ятиду. Бу әснада яхши яшашқа дегән нийәт ақивитидин адәмләрниң еһтияҗлиғи уларниң санениң өсүшини бесип озиду. Аһали саниниң өсүш сүръити қанчә көп болғансири, шунчә йәрниң экосистемисиға чүшидиған жүклимә күчлүк болиду, униң тәбиий ресурслири сүръәтлик пайдилинилиду вә улар тез түгәйду.

Соал вә тапшурмилар

1. Йәр шари аһалисиниң қоюқ топланған тәвәлириниң хәритисини тәһлил қилиш. Уларда аһалиниң зичлиғи қандақ? Уларниң һәркайсисиға қандақ геоэкологиялик проблемилар тән? Бу пәриқләр немигә бағлиқ пәйда болған?
2. Өзәңлар яшайдиған йәрниң тәбиийитигә антропогенлиқ жүклимини азайтиш йоллирини тәвсийә қилиңлар. Униң муһимлиғини испатлаңлар.

MyLibrary.kz

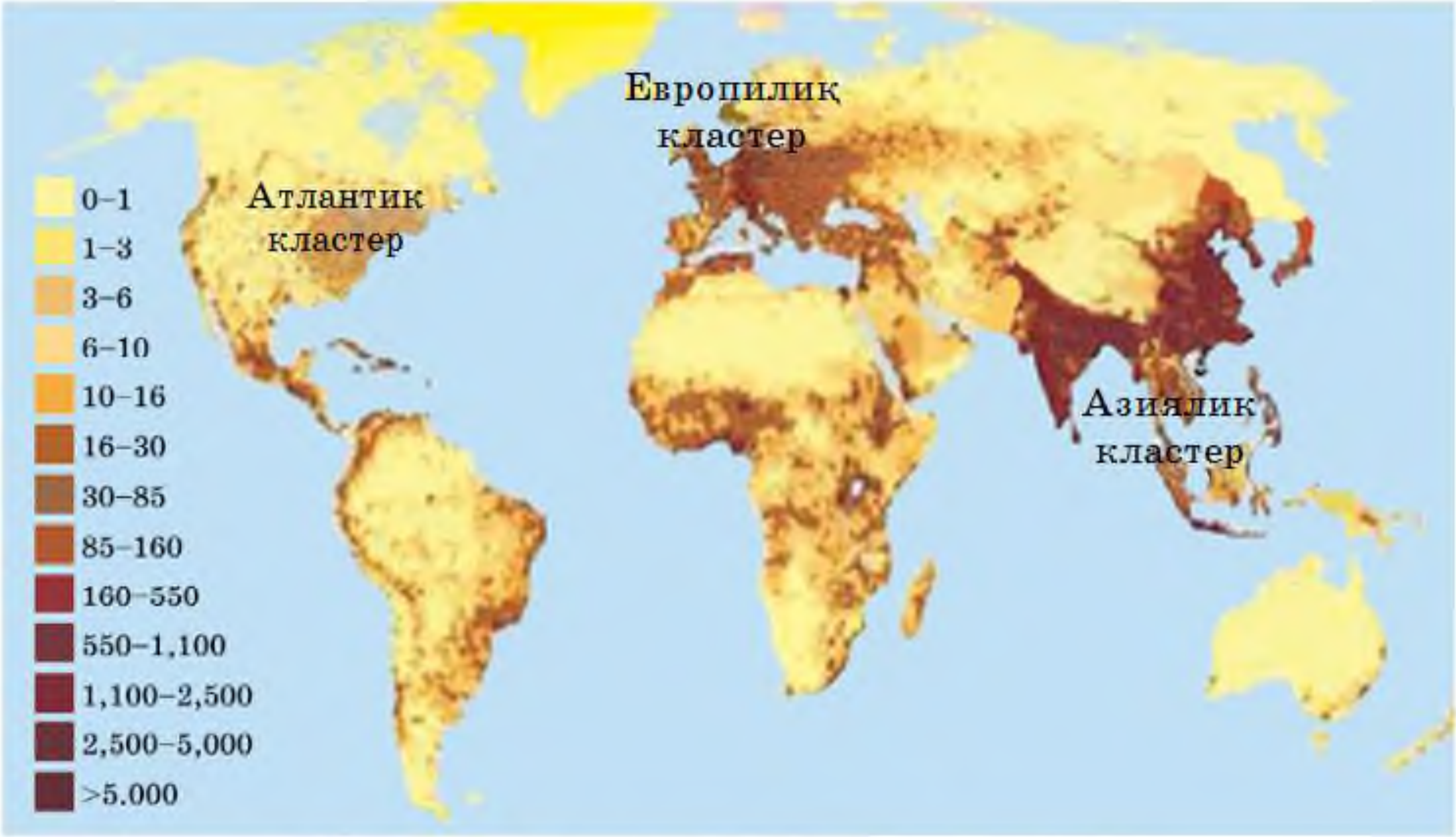

Йәр шари аһалисиниң зич топланған тәвәлири

3. Әтрап муһитниң паскинилишишиға бағлиқ аһали саламәтлигиниң начарлишиши җәһәттин йеза һаят тәрзиниң әвзәлликлирини атаңлар.

§ 26. Геоэкологиялик индикаторлар

Бүгүнки дәристә:
- геоэкологиялик индикаторларниң ролини билисиләр;
- ИһТТ,ЮНЭПсистемисиниң индикаторлирини ениқлайсиләр;
- турақлиқ тәрәққиятни баһалашни үгинисиләр.

Йетәкчи уқумлар:
- ✓ геоэкологиялик индикаторлар
- ✓ турақлиқ тәрәққият критерийлири

Геоэкологиялик индикаторлар. Елимиздә антропогенлиқ иш-паалийәтләрниң нәтижисидә йүз бериватқан өзгиришләрни ениқлаш вә баһалаш үчүн геоэкологиялик индикаторлар вә индексларни тәйярлаш зөрүрлиги пәйда болиду. Бу зөрүрийәт БДТниң Рио-де-Жанейродики Әтрап муһит вә униң тәрәққияти тоғрилиқ конференциядә (1992-ж.) ейтилған еди. Нәтиҗисидә геоэкологиялик әхбаратни топлайдиған, өз ара зич бағлинишлиқ үч индикаторға бөлүнгән концепция тәйярланди: әтрап муһитқа жүклимә индикатори, һалитини ениқлайдиған индикатор вә һалитиниң өзгиришигә реакция беридиған индикаторлар.

Бу усул селиштурма һалда аддий мәсилиләргә асасланған: *Әтрап муһит вә тәбиәт ресурслириниң һалити немә болмақта? Немишкә шундақ боливатиду? Җәмийәт бу өзгиришләргә қандақ җавап бәрмәктә?* Һалитини ениқлайдиған индикаторлар биринчи соалға, ик-

MyLibrary.kz

кинчи жүклимә индикаторлири иккинчи соалға, һалитиниң өзгиришигә реакция беридиған индикаторлар үчинчи соалға җавап бериду.

Дунияви банк — турақлиқ тәрәққият индикатори бойичә дунияви көчбашчи. Дунияви банкниң жиллиқ баянатида ейтилған “Дунияви турақлиқ тәрәққият индикатори” (“The World Development Indicators”) БДТ алға қойған мәхсәтләргә — ихтисадий өсүш вә намратлиқ билән күришишкә қаритилған интилишни баһалашқа мүмкинчилик бериду. Барлиқ көрсәткүчләр 6 бөлүмгә топлаштурулған: умумий, аһали, әтрап муһит, ихтисат, дөләт, базар.

Дунияви ресурслар институтида әмәлгә ашурулған коллективлиқ ишларниң муәллиплири (АҚШ, 1995-ж.) төрт асасий геоэкологиялик индексни тәйярлашни тәвсийә қилди (31-схема).

31-*схема*

АҚШ алимлири жуқурида берилгән индикаторларни таллишиға немә сәвәп болғанлиғини ойлаңлар. Индикаторлар бойичә әтрап муһитниң һалитини тәтқиқләш изчиллиғиниң мәнтиқий тизмисини түзүңлар.

17-җәдвәлдә Ихтисадий һәмкарлиқ вә тәрәққият тәшкилати (ИҺТТ) вә БДТниң әтрап муһит тоғрилиқ программиси (ЮНЕП) тәвсийә қилған еһтимал геоэкологиялик индикаторлар кәлтирилиду.

Геоэкологиялик индикаторлар (тәвәлик)

Проблема	Жүклимә/қисим индекси	Һалитиниң индекси	Реакция индекси
Эвтрофикация	N, P-ниң суға вә топраққа чүшиши	N, P-ниң топлиниши БПК тәхмини	Каналларни тазилаш, мурәккәп селим
Ацидификация	Чүшүмләр: SO_2, NO_2, NH_3	Жиғилиш, топлиниш	мурәккәп мәблән селими, хәлиқара келишимләр
Оғилиқ маддилар билән сүпити	Әтрап муһитқа чүшидиған жүклимиләр	Топлиниши	Мурәккәп селим
Шәһәрлик муһитниң сапаси	NO_2, SO_2, органикилиқ маддилар эмиссияси	NO_2, SO_2, органикилиқ маддиларниң топлиниши	Транспорт түрлирини йеңилаш, мурәккәп селим
Биологиялик хилмухиллиқ	Экосистемиларниң антропогенлиқ трансформацияси (тошулуши)	Түрләрниң селиштурма һалда моллиғи	Қоғдилинидиған территорияләр
Қалдуқлар	Қалдуқларниң пәйда болуши	Йәр асти сулири вә топрақниң сүпити	Пишшиқдашниң илдамлиғи, мурәккәп селим
Су ресурси	Су жиғиш көләми, пайдилиниш сүръити	Еһтияжниң истималға нисбити, сүпити	Суни тежәмләш, суға төләм ясаш
Орман ресурси	Пайдилиниш сүръити	Кесиш/өсүм нисбити, орманларниң йоқилиш көләми	Орман егилигиниң сүпитини ашуруш
Белиқ ресурси	Овлаш	Белиқ еһтиятиниң турақлиқлиғи	Белиқ овлаш квотиси
Топрақниң тозуши	Йәрни пайдилиништики өзгиришләр	Үнүмдар қәвәтниң йоқилиши	Қоғдаш вә әслигә кәлтүрүш

Муһакимә мавзуси

ИҺТТ индикаторлар системиси "қисим-һалити-реакция" қурулмисиниң асасида тәйярланди. Немишкә шундақ дәп ойлайсиләр?

18-җәдвәлдин өзәңлар яшайдиған наһийәдә биринчи новәттә баһалашқа йетидиған әтрап муһит проблемисини таллаңлар. Таллаш сәвәвини чүшәндүрүңлар.

Йәрлик жайниң тәрәққият көрсәткүчлири вә индикаторлири. Турақлиқ тәрәққиятни ениқлаш үчүн иҗтимаий-ихтисадий индикаторларниң көрсәткүчлириниму пайдилинишқа болиду.

MyLibrary.kz

Тураклиқ тәрәққият концепцияси капиталниң төрт түридин (тәбиий, маддий-малийәвий, адимий вә иҗтимаий) ибарәт әлниң яки туташ аләмниң умумий байлиғи азаймашқа тегиш дәп молҗалайду.

Тәтқиқатниң мошу саһасида геоэкологиялик индикаторларниңму, тураклик тәрәққият индикаторлириниңму чоң топлимиси тәвсийә қилиниду. Бирақ проблемиларниң мурәккәплигигә бағлиқ бир яки бирнәччә қолайлиқ аммибап индикаторлар вә көрсәткүчләрни, болупму тураклиқ тәрәққиятни һазирчә тапалмайватиду.

Мәсилән, С. Мураи Япония мисалида тәйярлиған әлниң һалити индикаторлириниң вә тураклик тәрәққият көрсәткүчлириниң системисини тәвсийә қилиду (18-җәдвәл).

18-*җәдвәл*

Тураклиқ тәрәққият критерийлири, С.Мураи (Япония)

Тәрәққият индикаторлири		Тураклиқ әһвал	Еғир әһвал	Вәйранчилиқ әһвал
1	Аһалиниң тәбиий өсүми	<0,5% жилиға	1,0—1,5% жилиға	>2,0% жилиға
2	Жиллиқ умумий миллий мәһсулат	3%<УММ<5%	8%<УММ<10%	УММ>10% УММ<0%
3	Ормансизлиниш	<0,1% жилиға	0,5—1,0% жилиға	>1% жилиға
4	Селиштурма һалда орманниң мәйдани	>30%	15—20%	<10%
5	Һайдилидиған йәр мәйдани	>0,3 га/адәм	0,15—0,2 га/адәм	<0,1 га/адәм
6	Өз ашлиғи билән тәминләш	>90%	60—70%	<50%
7	Шәһәр аһалисиниң зичлиғи	<50 га/адәм	100—150 га/адәм	>200 га/адәм
8	Шәһәр аһалисиниң сани	<0,5 млн адәм	>1 млн адәм	>10 млн адәм

У тураклиқ тәрәққиятниң асасий индикаторлириниң еһтимал жиғиндиси тоғрилиқ чүшәнчә бериду. Тураклик тәрәққият көрсәткүчлирини баһалаш вақтида башқа әлләр үчүн индикаторлар жиғиндисиниң толуқлиғи вә репрезентативлиғи, шундақла көрсәткүчләрниң бесим болуши тәләп қилиниду.

Бирнәччә топқа бөлүнүңлар, өзәңларниң тураклиқ тәрәққият индикаторлириңларни таллаңлар. Ениқлима мәнбәлиридин уларниң һәркайсиси бойичә мәлуматларни тепиңлар. Тәрәққият көрсәткүчлирини ениқлаңлар (тураклик әһвал, қийин әһвал, вәйранчилиқ әһвал). Қазақстан Җумһурийитиниң миқиясида (№1, 2, 3, 4, 5, 6 индикаторлири) шәһәр аһалисиниң зичлиғи санини өзәңлар яшайдиған шәһәрләрниң бири — Нур-Султан, Алмута, Чимкәнт яки вилайәт мәркизи, барлиқ елинған мәлуматларни җәдвәлгә толтуруңлар. Презентация тәйярлаңлар. Хуласә чиқириңлар.

MyLibrary.kz

Елинған тәтқиқат нәтиҗилириниң дуруслиғи қоллиништики норма вә стандартларға мувапиқ талланған репрезентативлиқ мәлуматларниң чоң көләмини пайдилиниш, дәсләпки материални пишшиғдаш вә тәһлил қилишниң заманивий статистикилиқ усуллирини қоллиниш, территорияләрниң геоэкологиялик көрсәткүчлирини интеграллиқ баһалаш усули билән тәйярлаш вақтида қобул қилинған тәхминләр вә чәклимиләрни ениқ испатлаш билән, шундақла башқа муәллипләр алған нәтиҗиләр билән уйғунлаштурушни тәминләшкә тегиш.

Соал вә тапшурмилар

1. Силәр қандақ ойлайсиләр, немишкә аһалиниң өсүши жилиға 2,0%-қа өссә, С. Мураиниң лайиһиси бойичә Япония үчүн бу вәйранчилиқ болуп һесаплиниду? Бу көрсәткүчни өзәңлар яшайдиған җайға нисбәтән елишқа боламду?
2. Ормансизлиниш индикаториниң вә шәһәр аһалиси саниниң муһимлиғини асаслаңлар.
3. Геоэколог қандақ илмий-әмәлий ишларни атқуриду?

MyLibrary.kz

10-*әмәлий иш.*
Төвәниң ховуплуқ химиялик мадда билән зәхимлиниши мүмкин наһийәсини ениқлаш

Мәхсити — әтрап муһит сүпитини әмәлий тәтқиқат арқилиқ ениқлаш.

Методикилиқ көрсәтмә

Әмәлий иш 2 саатқа беғишланған.

Тапшурмини орунлаш үчүн мисал. 2018-жили 12-апрельда саат 12.00 дә Ақжар шәһиридә азот оғутлирини ишләпчиқириш заводида АХХМ (сиқимланған (прессланған) аммиак) чиқиндиси билән апәт йүз бәрди. Цистерниниң сиғимчанлиғи — 5 т., шамалниң илдамлиғи — 1 м/с, аммивий булутлуқ.

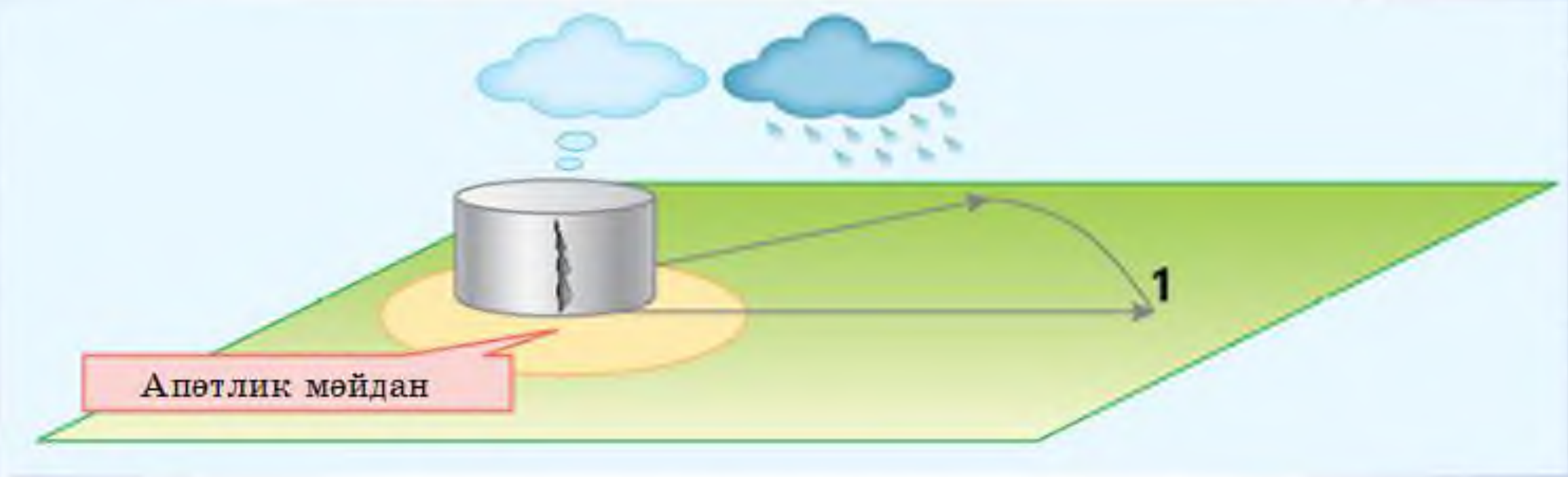

Дәсләпки булут пәйда болидиған ПҺниң биринчи түри

Глоссарий:
- **Апәтлик химиялик ховуплуқ мадда (АХХМ)** — санаәттә яки йеза егилигида қоллинилидиған апәтлик әһвалда тарқилишидин (төкүлүшидин) әтрап муһитни паскинилаштуруп, тирик организмға зиян кәлтүрүши мүмкин ховуплуқ химиялик мадда.
- **Ховуплуқ химиялик мадда (ХХМ)** — химиялик мадда. Униң адәмгә беваситә яки яндашма тәсири созулмилиқ кесәлгә яки һәтта өлүмгә әкелиши мүмкин.

Тапшурма. Дәсләпки булут (Qә1) бойичә АХХМ вә химиялик зәхимлиниши мүмкин төвәниң мәйданини һесаплаш.

Дәсләпки булут апәт вақтида АХХМ-ниң сүръәтлик һодишиш һесавидин пәйда болиду:

$$Q_{э1} = K_1 \times K_3 \times K_5 \times K_7 \times Q_0.$$

K_1 сиғимланған газ үчүн = 1;

K_3 қисим билән турған аммиак үчүн = 0,04;

K_5 изотермия үчүн = 0,23;

K_7 сиғимланған газ үчүн = 1;

Q_0 = 5.

Әскәртиш: K_1, K_3 ... (РД 52.04.253-90 химиялик ховуплуқ объектлар вә транспорттики апәтләр вақтида күчлүк тәсир қи-

MyLibrary.kz

лидиған оғилиқ маддилар билән зәхмилиниш мәйданини молҗалаш усули).

Йешими:

$Q_{э1}$ = 1 × 0,04 × 0,23 × 1 × 5= 0,046 т;

$Q_{э1}$ = 0,046 т (0,05 т).

Шамалниң илдамлиғи, м/с	АХХМниң зәхимлиниши мүмкин төвәгә тарқилиши, км АХХМниң эквивалентлиқ мөлчәри үчүн, т								
	0,05	0,1	0,5	1	3	5	10	20	50
1 м вә униңдин аз	0,85	1,25	3,16	4,75	9,18	12,53	19,20	29,56	52,67

Җавави. Шамалниң илдамлиғи 1 м/с болғанда зәхимлиниши мүмкин төвәниң наһийәси (Г) 850 метрға йетиду.

Зәхимлиниши мүмкин төвәниң мәйдани вә дәсләпки булутниң ХТСтин башлиғандики һәрикәт йөнилишиниң сизмиси. ХТС (химиялик тазиланған су).

Силәр қандақ ойлайсиләр, немишкә ХТС билән зәхимлиниш төвәси чәмбәр түридә көрүниду?

1-тапшурма. Дәсләпки булут ($Qэ_1$) бойичә химиялик зәхимлиниши мүмкин төвәниң наһийәсини һесаплаш. АХХМ (аммиак сиғимланған һалда). Цистерниниң сиғимчанлиғи — 10 т. Шамал илдамлиғи — 1 м/с, умумий булутлуқ.

2-тапшурма. Шәриқ вә Ғәрип шамаллири болуп турғанда ХТСтин башланған дәсләпки булутниң һәрикәт йөнилишиниң схемисини сизиңлар.

3-тапшурма. Қандақ санаәт вә мәишийәт саһалирида аммиак қоллинилиду? Аммиак немиси билән ховуплуқ?

4-тапшурма. Силәр яшайдиған наһийәдә ХТСни пайдилинидиған вә сақлинидиған химиялик ховуплуқ объектларниң бар-йоқлиғини билиңлар.

5-тапшурма. 30 т. хлор төкүлүши вақтида зәхимлиниш наһийәсини тәһлил қилиш. Атмосфериниң һәрхил әһвали қандақ вә немишкә (конвекция, изотермия, инверсия) ХТСниң территория бойичә тарқилишиға тәсир қилиду дәп ойлайсиләр?

MyLibrary.kz

6-тапшурма. Күчлүк тәсир қилидиған зәһәрлик маддиларни жуктуруш тәвәсидин адәм вә һайванатларни эвакуацияләш йөнилишини дәптәргә сизиңлар. Тәкливиңларни асаслаңлар.

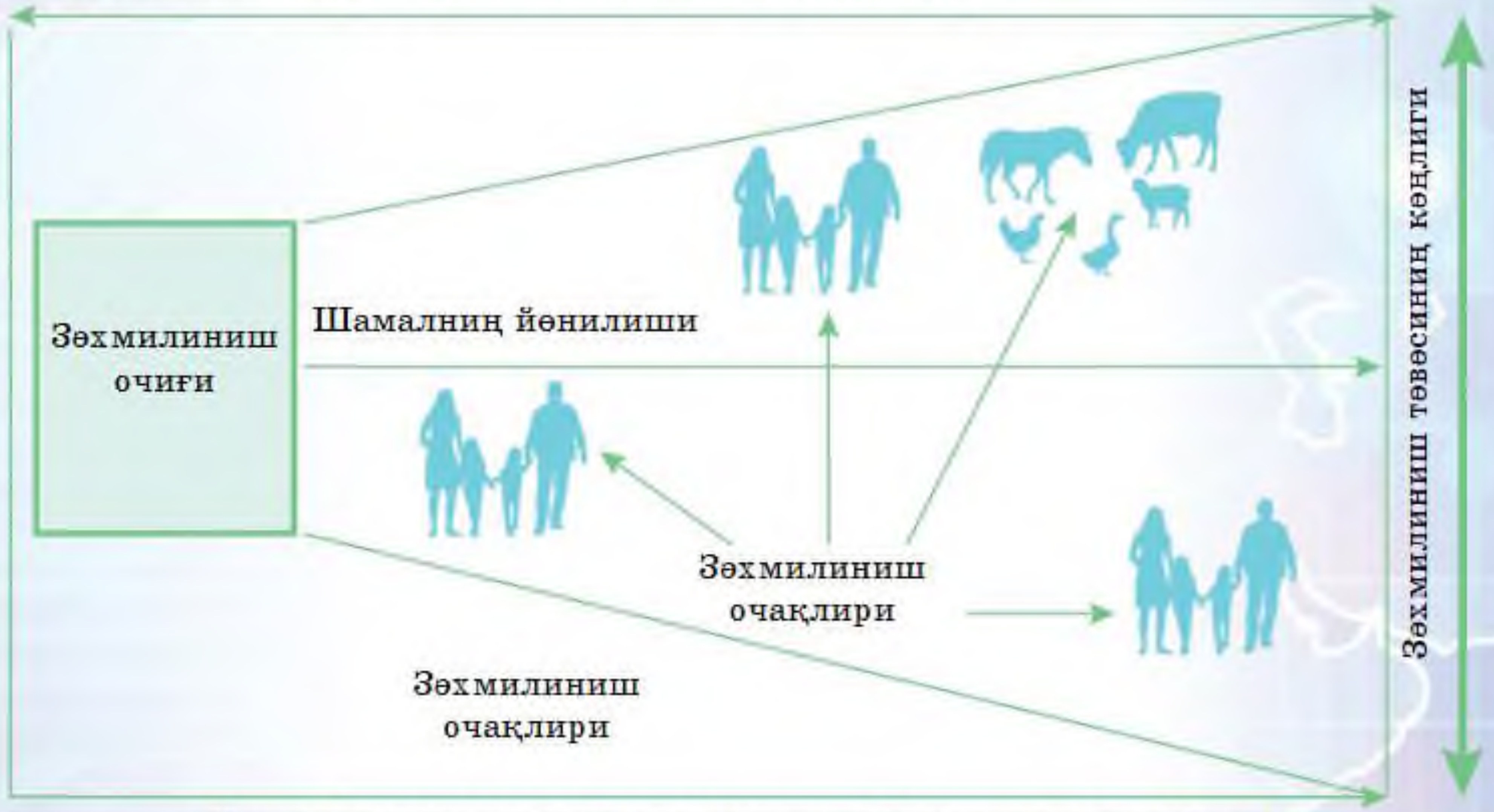

Химиялик мадда билән зәхмилиниш тәвәсиниң чоңқурлиғи

7-тапшурма. Күчлүк тәсир көрситидиған зәһәрлик маддилар билән зәхимлиниш территориясидики вә униңдин чиққандин кейинки биринчи новәттә орунлинидиған иш-һәрикәтләрни атаңлар.

§ 27. Экологиялик менеджмент

Экологиялик менеджментниң субъектлири вә объектлири. Экологиялик менеджментниң асасий мәхсити — тәвә вә вилайәтләр, шундақла наһийә, кәнт, башқарма вә карханилар арисида ихтисадий вә экологиялик мәнпийәтләр җәһәттин келишим ясаш (32-схема).

Бүгүнки дәристә:

— әтрап муһит сүпитини тәминләйдиған экологиялик менеджмент тоғрилиқ чүшәнчә алисиләр.

32-схема

Тәбиий муһитниң сүпитини ениқлаш вә уни қоғдаш хизмәтниң айрим түригә ятмайду, у экологиялик менеджменттики тәбиәтни пайдилиниш системисиниң тәркивий бөлиги болуп һесаплиниду.

Экологиялик менеджментниң асасий васитилири: *экологиялик экспертиза вә әтрап муһитқа тәсирини баһалаш; экологиялик аудит; экологиялик назарәт; экологиялик сертификацияләш; экологиялик һесават; экологиялик мониторинг; экологиялик тамғилаш вә реклама.*

Йетәкчи уқумлар:

- ✓ экологиялик менеджмент
- ✓ экологиялик менеджментниң субъект вә объектлири
- ✓ экологиялик аудит

Бирнәччә топқа бөлүнүңлар. Экологиялик менеджментниң мәнпийәтлири бойичә әхбарат тәйярлаңлар.

Экологиялик менеджментниң субъектлириға шуниң билән биллә әтрап муһитни қоғдаш ишиға ортақ салаһийити бар дөләтлик органлар, әтрап муһитни қоғдаш һәққидики мәхсус вакаләтлик органлар, шундақла йәрлик өзини-өзи башқуруш органлири ятиду.

Әтрап муһитниң сапа мәсилилири билән шуғуллинидиған идарә қилиш субъектлириға

Глоссарий:

- **Экологиялик менеджмент системиси** — экологиялик сәясәтни тәйярлаш, җарий қилдуруш, әмәлгә ашуруш, тәһлил қилиш вә қоллаш үчүн тегишлик тәшкилий қурулмини, режиләш, мәсъулийәтни тәхсимләш әмәлий усуллар, рәсмийәтләр, җәриян вә ресурсларни өз ичигә алидиған умумий менеджмент системисиниң бир бөлиги.

MyLibrary.kz

тәбиәтни қоғдаш вә уни пайдилинишни назарәт қилиш мәсилилири билән шуғуллинидиған органлар кириду.

Мәхсус салайиһәт органлириға, тәбиәтни қоғдаш хизмәтлирини бәҗиришкә лаяқити бар қурулмилар ятиду. Мәхсус салайиһәт органлири үч түргә бөлүниду (33-схема).

33-схема

Экологиялик менеджментниң мәхсус салайиһәт органлири

Глоссарий:

- **Ихтисатни экологияләндүрүш** — ишләпчиқириш мәхсәтлирини сақлиған һалда, карханиниң әтрап муһитқа тәсирини (униң сүпитини әслигә кәлтүрүш даирисидә) төвәнлитишкә қаритилған идарә қилиш, технологиялик, малийәвий-ихтисадий чарә-тәдбирләрниң жиғиндиси.

Идарә қилиш объектлириға барлиқ тәбиәтни пайдиланғучилар (истималчилар), хизмәт түри яки йөнилишигә қаримастин юридик вә йәккә шәхсләр кириду.

Тәбиәтни пайдилиниш вә тәбиий муһитни қоғдаш җәриянида субъектлар вә башқуруш объектлири арисидики мунасивәтләр нормативлиқ һоқуқий актлар вә уларниң арисидики шәртләр асасида қурулиду.

Ишләпчиқириштики менеджмент. Ишләпчиқириштики экологиялик менеджмент — әтрап муһитқа йәткүзүлидиған тәсири һесапқа елинған әһвалда ихтисадий тәрәққият беришини тәминләйдиған идарә қилиш системиси. Экологиялик менеджмент үч басқучқа бөлүниду (34-схема).

34-схема

Экологиялик менеджментниң басқучлири

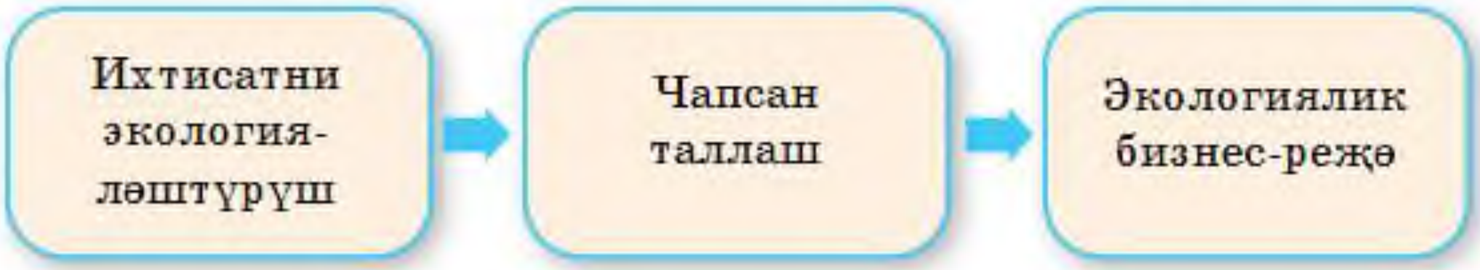

MyLibrary.kz

Йеңи карханиларни селиш, конисини қайта түзәш яки йеңилаш тоғрилиқ қарар қобул қилинған чағда ихтисатни экологияләндүрүш принциплириға жиддий әмәл қилиш лазим.

Чапсан таллашни әмәлгә ашуруш — мөжут лайиһиләрниң көплигән үлгилири ичидин таллавелинған ишләпчиқиришниң моделини тез арида тестлаш.

Экологиялик бизнес-режә (лайиһә). Лайиһигичә басқучтики чапсан таллашниң мәлуматлири экологиялик бизнес-режәни шәкилләндүрүш һәққидики программиға айлиниду. Бизнес-режә карханиниң күчлүк вә ажиз тәрәплирини, шундақла мумкүнчиликләр вә йүз бериши еһтимал ховупларни тәтқиқләйду.

Глоссарий:

- **Чапсан таллашни әмәлгә ашуруш** — бу жәдвәл яки тегишлик параметрлар жиғиндиси бар матрица, уларниң таллаш нәтижиси (балл билән) келәчәктә реконструкция яки модернизация ясашниң йөнилишини алдин-алаталлашқамумкинчилик бериду.

Бирнәччә топқа бөлүнүңлар. Өзәңлар яшайдиған наһийәниң ихтисадини тәрәққий әткүзүшкә қаритилған йәккә бизнес-режини тәйярлаңлар. Төвәндики схема бойичә өзәңларниң бизнес-лайиһиңларни асаслаш вақтидики ишһәрикитиңларни көрситиңлар. Башқа топларниң лайиһилирини баһалаңлар. Тәбиәтни қоғдаш нуқтәий нәзәридин әң яхши, утумлуқ лайиһини таллаңлар.

Қарар чиқириш	Қарарни қобул қилиш	Режиләш	Молжалаш	Һесаплаш	Мотивация	Тәшкилләш	Күзитиш
→	→	→	→	→	→	→	→

Экологиялик менеджментниң муһим вәзиписи — әтрап муһит үчүн ховупни болдурмаслиқ яки униң алдини елиш. Менеджер-экологниң принципи “Әтрап муһитниң чиқимлири өтүлүшкә тегиш!” дегән шиар билән ениқлиниду.

Соал вә тапшурмилар

1. Йәрлик жайда жүргүзүлүши лазим экологиялик аудитқа мисал кәлтүрүңлар. Тәвсийәлириңларни асаслаңлар.
2. Бирнәччә топқа бөлүнүңлар. Товарларниң (аләмниң йәккә әллири, органикилиқ йеза егилик мәһсулатлири, орап-жиғиш һәққидә әхбарат, экологиялик товарлар, тамақ мәһсулатлири, электр техникиси, экологиялик бехәтәрлик вә һаказа) экологиялик тамғилиниши бойичә презентация тәйярлаңлар.
3. Экологиялик менеджмент саһасида ишләватимән дәп тәсәввур қилиңлар. Агротуризм, экотуризм вә таллишиңлар бойичә этнотуризм мисалида йезилиқ жайлардики экологиялик әһвални яхшилаш йоллирини тәвсийә қилиңлар.

MyLibrary.kz

§ 28. Турақлиқ тәрәққиятқа көчүш

Бүгүнки дәристә:

— турақлиқ тәрәққиятқа көчүштики проблемилар тоғрилиқ билисиләр;
— турақлиқ тәрәққият жәриянлирини тәһлил қилишни үгинисиләр;
— Қазақстанниң тәрәққият концепциясини ениқлайсиләр.

Йетәкчи уқумлар:

✓ турақлиқ тәрәққиятқа көчүш
✓ өткүнчи басқуч
✓ турақлиқ тәрәққият концепцияси

Дунияйүзиниң тәрәққият амиллири вә турақлиқ тәрәққиятқа көчүш муаммиси. Йәр шари аһалисиниң өсүши, тәбиий ресурсларға зөрүрийәтниң ешиши вә санаәтлик ишләп чиқиришниң сүръити аләмни турақсиз тәрәққият жәриянига әкелиши мүмкин. Аһалиниң вә санаәтлик ишләпчиқириш сүръитиниң өсүш жәрияни Йәрниң сәйярилик экосистемисиниң һазирқи ишләпчиқириш иқтидариға, униң сиғимчанлиғиға, мүмкинчиликлиригә мувапиқ келивәрмәйду.

Пүткүл сәйярә аһалисиниң аддий еһтияжлирини қанаәтләндүрүш вә яшашқа қолайлиқ шараит яритиш — у биринчи новәттә һәл қилишни тәләп қилидиған муһим проблемиларниң бири. Экологиялик вә демографиялик апәтләрниң пәйда болушиниң муһим сәвәплириниң бири сүпитидә ачлиқ, намратлиқ, ағриқ вә ишсизлиқни атașқа болиду. Улар, бәхиткә қарши, бүгүнму аләмниң бирқатар әллиридә адәттики һадисигә айланған. Бу жәриянлар дунияйүзидики турақлиқ экологиялик вә ихтисадий тәрәққиятни тежимәктә.

Рим клубиниң даирисидә дуниявий тәрәққиятниң асасий амиллири һесапқа елинған дуниявий тәрәққият модели тәйярланди. У демографиялик, индустриялик, әтрап муһитниң пашкинилишишиниң өсүши (экологиялик), ачлиқ (ижтимаий) охшаш проблемиларни һәл қилип, турақлиқ тәрәққиятни ениқлайду дәп күтүлмәктә.

Бирнәччә топқа бөлүнүңлар. Топ үчүн турақлиқ тәрәққият амиллириниң бирини таллаңлар. Немишкә у әң муһим болуп һесаплиниду? Турақлиқ тәрәққиятниң қандақ амили силәр яшайдиған наһийә үчүн бәк муһим? Турақлиқ тәрәққиятниң булардин башқа қандақ амиллирини өзәңлар тәклип қилалайсиләр?

Муһакимә мавзуси

Геоэкология вә тәбиәтни пайдилиниш саһасидики көрнәклик алим Г. Н. Голубев заманивий дуниявий өзгиришләр интайин қисқа вақит ичидә тәхминән 100—200 жил арисида селиштурма һалда санақлиқ аһалилиқ маканлар вә әтрап муһити бәк көп өзгиришкә учримиған тәбиий муһиттин антропогенлиқ йол билән сүръәтлик өзгәргәнлигини, йәни аһали зич жайлашқан экосфериға көчкәнлигини тәкитлиди. Инсанийәт экосферини назарәтсиз вә намувапиқ пайдилиниш стратегиясини давамлаштуралмайду, чүнки униң турақлиқ тәрәққиятиниң чәк-даириси мәжут. Гәп адәмниң өткүнчи басқучтики жәмийитиниң мәжут болуши һәққидә болмақта яки у йеңичә мәжут болушни үгиниду, йәни инсанийәткә экосфера беридиған мүмкүнчиликләр даирисидә яки у толуқ вәйран болушқичә озуп-тозуйду.

MyLibrary.kz

Турақлиқ тәрәққиятқа көчүш басқучи. Турақлиқ тәрәққиятқа көчүш үчүн умумий дунияви әһмийәткә егә бирнәччә өз ара мунасивәтлик өткүнчи жәриянларни әмәлгә ашуруш тәвсийә қилиниду (35-схема).

35-*схема*

Дунияви өткүнчи жәриянниң тәркивий бөләклири

Қошумчә әхбарат мәнбәлиридин Г. Н. Голубевниң "Геоэкология, өткүнчи дәвирләрниң өзигә тән алаһидиликлири" намлиқ материали билән тонушуңлар. Синипта уларниң муһимлиғини тәһлил қилиңлар. Турақлиқ тәрәққиятқа көчүш вә униңға еришиш йоллириниң мәсилиси бойичә өз ара пикирлишиңлар.

Өткүнчи дәвир стратегиясиниң тәркивий бөләклири пәқәт өз ара бағлиништила әмәс, шундақла уларни әмәлгә ашуруш дунияви геоэкологиялик боһранни пәсәйтиш үчүн зөрүр шәрт болуп һесаплиниду.

Умумий дунияви, йәр шари характерлиқ өткүнчи жәриянларға дегән еһтияжлиқ экосфериниң антропогенлиқ трансформациясиниң улғийишиға қарап күчийидиған болиду. Шуниң билән биллә турақлиқ басқуч амиллириниң тәркивий бөләклири арисидики өз ара бекиндилиқму ашиду (6-диаграмма).

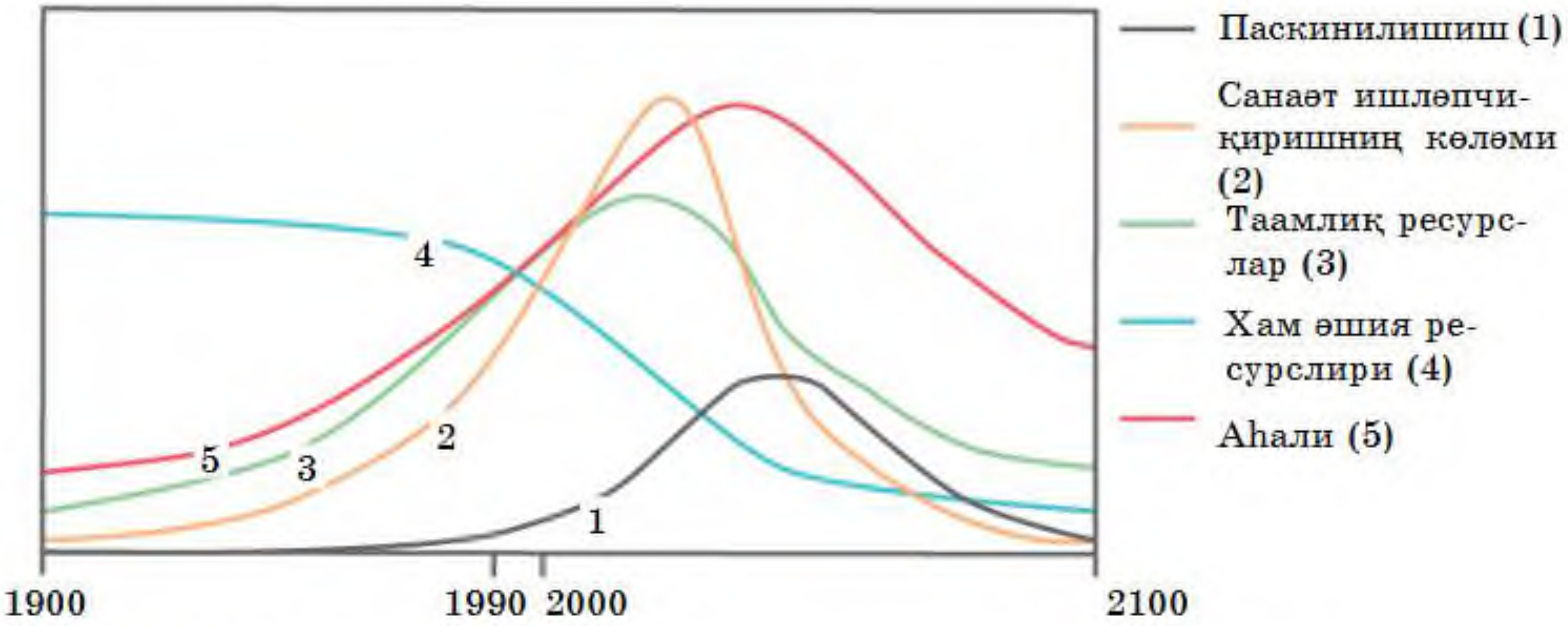

6-диаграмма. Турақлиқ тәрәққият амиллири динамикисиниң умумий дунияви жәриянлири

MyLibrary.kz

6-диаграммиға диққәт ағдуруңлар. Турақлиқ тәрәққият амиллириниң һәрбир динамикисиниң җәриянлирини тәрипләңлар. Өз ара зич бағлинишидиған тәркивий бөләкләрни тепиңлар. Турақлиқ тәрәққиятниң сәвәп-ақивәтлик мунасивәтлириниң мәнтиқий схемисини түзүңлар.

1	2	3	4	5

Заманивий җәмийәт тәбиий муһитни сақлаш қануниға мувапиқ һазирқи вә кәлгүси әвлатниң мәнпийәтлирини қоғдайдиғандәк тәрәққий етишкә турақлиқ вә узақ муддәтлик характер берәләйду.

Қазақстан Җумһурийитиниң турақлиқ тәрәққиятқа көчүш концепцияси. Милләт көчбашчиси Н. Ә. Назарбаев Қазақстан Җумһурийити үчүн турақлиқ тәрәққиятқа көчүш әң муһим мәсилиләрниң бири екәнлигини тәкитлиди. Тәбиәт ресурслирини пайдилиниш һесавидин ихтисатниң өсүши пәқәтла бир басқучта утумлуқ болуши мүмкин.

Турақлиқ тәрәққият Қазақстанниң 2030-жилғичә Тәрәққият стратегиясиниң мәхсәтлиригә қол йәткүзүш үчүн лазим. Турақлиқ тәрәққият принциплири Қазақстанниң дунниядики риқабәткә баричә қабилийәтлик 50 әлниң қатариға кириш стратегиясиниң асасиға елинған.

Қазақстан Җумһурийитиниң 2007—2024-жилларға беғишланған Турақлиқ тәрәққиятқа көчүш концепцияси риважлинишниң ихтисадий, экологиялик, иҗтимаий-сәясий амиллири интеграцияләнгән вә Қазақстан хәлқиниң өмүр сүрүш сүпитини ашурушқа қаритилған надир җәриян сүпитидә қараштурулған.

Қазақстан БДТ Турақлиқ тәрәққият бойичә комиссиясиниң, "Европа үчүн әтрап муһит" вә "Азия үчүн әтрап муһит вә турақлиқ тәрәққият" җәриянлириниң, дуниявий тиҗарәт кеңишиниң турақлиқ тәрәққият үчүн тәвәлик евразиялик линиясиниң паал әзаси болуп һесаплиниду.

Җумһурийәт тәвәлириниң ихтисадий вә иҗтимаий шараитлирида ейтарлиқ пәриқләр сақланмақта. Демографиялик әһвал вә әл аһалисиниң саламәтлиги өзәклик проблемиларниң биригә ятиду, бу турғуда аһали арисида һоқуқий, ихтисадий, экологиялик саватлиқниң селиштурма һалда төвән дәрижиси байқилиду. Бу тосалғуларни йеңиш Қазақстан Җумһурийитиниң Турақлиқ тәрәққиятқа көчүш йолидики муһим басқучлуқ вәзиписи болушқа тегиш.

Концепцияниң мәхсити — узақ муддәтлик тәрәққиятта өмүр сүрүш сүпитини ашуруш вә әлниң риқабәткә қабилийәтликлигини тәминләш, Қазақстан Җумһурийитини тәрәққиятниң ихтисадий, иҗтимаий, эко-

MyLibrary.kz

логиялик вә сәясий аспектлирининң тәңпуңлиғиға қол йәткүзүш, шундақла бир қатар башқиму муһим вәзипиләрни һәл қилиш (36-схема).

36-схема

ҚЖ турақлиқ тәрәққият саһасидики вәзипилири

Ихтисатни диверсификацияләш

Жуқури технологияни риважландуруш | Технологиялик жошқунлуқни қоллаш

↓

Тәбиий ресурсларни ишләпчиқириш вә экспортлаш арисидики нисбәтни сақлаш

Ишләпчиқириш вә истимал қилишниң турақлиқ үлгилирини жарий қилиш | Транспортниң турақлиқ системисини тәрәққий әткүзүш

↓

Әлниң утумлуқ инфрақурулмисини түзүш

Экологиялик билимни риважландуруш | Экологиялик мәдәнийәтни шәкилләндүрүш

Қазақстан Жумһурийити 2030-жили истимал қилиш вә ишләпчиқиришниң жуқури чекигә йәткәндә турақлиқ тәрәққиятқа көчиду дегән тәхмин мәжут (7-диаграмма).

7-диаграмма. Ишләпчиқириш вә истимал қилишниң тәхминән модели вә Қазақстанда ресурсларни пайдилинишниң утумлуқлиғи

MyLibrary.kz

7-диаграммиға диққәт қоюп өз йәкүниңларни чиқириңлар.

Экологиялик проблемиларни чүшиниш дөләтлик рәтләш дәрижисидиму, егиликни жүргүзүш субъектлири, йәккә шәхсләр дәрижисидиму әкис етилгән. Тәбиий капитални үнүмлүк пайдилиниш вә уни әслигә кәлтүрүш мәхситидә ишләпчиқириш жәриянлири вә бизнесни жүргүзүш усуллирини қайта қуруш зөрүрийитини барлиқ саһада қоллимақта. Турақлиқ тәрәққият принциплириға таянған ихтисатни жүргүзүшниң вә тәбиәткә мунасивәтниң йеңи модели пәйда болиду.

Соал вә тапшурмилар

1. Өзәңлар яшайдиған наһийәниң вә дунияниң турақлиқ тәрәққиятиға тәсир қилидиған амил вә жәриянларни дәптәргә йезиңлар.
2. Силәрниң тәвәлириңларниң турақлиқ тәрәққиятида қандақ қийинчилиқлар учришиду?
3. Турақлиқ тәрәққият саһасидики мутәхәссис егиси қандақ билимләргә егә болуши керәк? У мутәхәссислик қанчилик муһим?

MyLibrary.kz

11-*əməлий иш*.
“Қазақстан вə турақлиқ экологиялик тəрəққият” эссеси

Мəхсити — Қазақстанда əтрап муһит сүпитини яхшилаш.

Тапшурма. Бирнəччə топқа бөлүнүңлар. “Қазақстан вə турақлиқ экологиялик тəрəққият” мавзуси бойичə эссе тəйярлаш үчүн соалларниң бирини таллаңлар:

1. Қазақстанниң турақлиқ экологиялик тəрəққиятқа көчүш зөрүрийити.
2. Турақлиқ экологиялик тəрəққиятқа көчүшниң хəлиқара контексттики Қазақстанниң мəҗбурийəтлири вə бесимлиқлири.
3. Қазақстанниң турақлиқ тəрəққиятиниң ихтисадий аспектлири вə экологиялик бесимлиқлири.
4. “Əвлат алдидики мəҗбурийəт: иҗтимаий, ихтисадий, экологиялик”.
5. Қазақстанниң турақлиқ тəрəққият индикаторлирини тəһлил қилиш.
6. Қазақстанниң экологиялик асасий тəркивий бөлəклири: су вə углеводородниң һалити.
7. Қазақстанниң дуниявий экологиялик паравəнликлəрни сақлиши.
8. Дуниявий иссиниш: экологиялик, сəясий яки ихтисадий проблемилар. Проблемиларни һəл қилишниң қазақстанлиқ йоли.

Методикилиқ көрсəтмилəр

Əмəлий иш 2 саатқа беғишланған.

— Мошу мəсилə бойичə йезилған көрсəтмилəр фактлар, изаһлар, статистикилиқ мəлуматлар, дəрислик вə мəхсус əдəбиятлар арқилиқ испатлиниши керəк.

— Өз ой-пикриңларни вə талланған мавзу бойичə көзқаришиңларни синип алдида тəһлил қилиңлар. Достлириңларниң ишини баһалаңлар.

MyLibrary.kz

IV ГЕОИХТИСАТ

ГЕОИХТИСАТ АСАСЛИРИ

Қазақстан Жумһурийити тәвәлириниң геоихтисадий әһвали вә иқтидари

§ 29. Қазақстан ихтисадиниң саһалиқ қурулмиси

Бүгүнки дәристә:
— әл ихтисадиниң секторлирини билисиләр;
— Қазақстанниң УИМ қурулмисини чүшинисиләр;
— Қазақстан егилигиниң саһалиқ қурулмисини тәһлил қилишни үгинисиләр.

Йетәкчи уқумлар:
✓ ихтисат секторлири
✓ умумий ички мәһсулат
✓ умумий тәвәлик мәһсулат

Ихтисат қурулмиси. Ихтисат — бирнәччә басқучи (сектори) бар мурәккәп система. Барлиқ басқучлар бир-бири билән зич бағлинишлиқ вә өз ара бекинда болиду. Һәрбир дәриҗә әл ихтисадиниң функционаллиқ секторлирини тәшкилләп, өзиниң мәлум бир функциясини орунлайду (37-схема). Ихтисатниң қурулмилиқ сәясити миллий ихтисатниң заманивий прогрессивлиқ вә утумлуқ қурулмисини шәкилләндүрүшни көзләйду. Ихтисат қурулмиси саһаларниң, тәвәләрниң, ишләпчиқириш васитилири вә истимал буюмлири ишләпчиқиришиниң нисбитини көрситиду.

37-схема

Ихтисат саһалири	
Ихтисатниң төртинчи сектори	• Башқуруш вә илим-пән • Малийә
Ихтисатниң үчинчи сектори	• Хизмәт көрситиш, транспорт • Сода, алақә
Ихтисатниң иккинчи сектори	• Пишшиқдиғучи вә қайта ишләш санаити
Ихтисатниң биринчи сектори	• Тәбиәтни дәсләпки пайдилинидиған секторлар

Бирнәччә топқа бөлүнүңлар. Өзәңлар яшайдиған наһийәдики ишләпчиқарғучи вә ишләпчиқарғучи әмәс саһаларни атаңлар. Ойлиниңлар, өзәңлар яшайдиған наһийәдә немишкә мошу саһа риважланған? Келәчәктә қандақ саһада хизмәт қилғиңлар келиду? Немишкә? Өзәңлар яшайдиған наһийәдә қайси саһани

MyLibrary.kz

тәрәққий әткүзүшни халиған болар едиңлар? Буниң үчүн зөрүр шараитлар барму? Әгәр бар болса, улар қандақ? Йоқ болса униңға немә тосалғу болмақта?

Айрим тәвәләрдә егилик саһалирини риважландурушқа уларниң ихтисаслишишини ениқлайдиған бирқатар амиллар ейтарлиқ роль атқуриду.

Егилик саһалирини орунлаштуруш амиллирини ядиңларға елиңлар. Өзәңлар яшайдиған наһийәдә егилик саһалириниң тәрәққиятиға тәсир қилған асасий амилларни атаңлар.

Ташқи сода мүмкүнчиликлирини вә қолда бар ресурсларни үнүмлүк пайдилинишни һесапқа алған һалда, аһали вә карханиларниң еһтияжини баричә қанаәтләндүрүш шәрти орунланғандила ихтисатниң қурулмиси утумлуқ дәп һесаплиниду. Бирақ мошу әһвалларға мувапиқ келидиған саһалар вә ишләпчиқиришлар жиғиндисини дурус дәп биртәрәплимилик жавап бериш қийин. Ихтисатни қайта қуруш көплигән әлләр үчүн, жүмлидин Қазақстан үчүнму мурәккәп вәзипиләрниң бири болуп һесаплиниду.

Заманивий Қазақстан ихтисадиниң қурулмиси. Қазақстан — аграрлиқ-индустриялик әл, бу ихтисатниң өсүши, асасән, аграрлиқ сектор вә мувапиқ келидиған санаәтни тәрәққий әткүзүш һесавидин болмақта. Қазақстанниң умумий ички мәһсулатиниң (УИМ) қурулмисида товар ишләп чиқиришниң үлүши 37,5%-ни, хизмәт көрситиш 55,5%-ни тәшкил қилиду (8-диаграмма).

8-диаграмма. Қазақстанниң УИМ қурулмиси (2019-ж.)

Жумһурийәтниң һәрбир жирик шәһири вә айрим вилайити өзиниң ихтисадий қурулмиси билән алаһидилинип, әлниң умумий ички мәһсулатиға өз үлүшини қошмақта. Уларниң һәркайсисиниң үлүши умумий тәвәлик мәһсулат билән (УТМ) ениқлиниду. 2019-жили УТМниң көрсәткүчлирини Нур-Султан вә Алмута шәһәрлири, Атырав вилайити

MyLibrary.kz

көрсәтти. Җумһурийәтлик әһмийәткә егә шәһәрләр вә вилайәтләрниң һәрқайсисида ихтисатниң өзигә хас қурулмиси шәкилләнгән.

Ениқлимилиқ материалларни пайдилинип, җумһурийәтлик әһмийәткә егә шәһәрләр, силәр яшайдиған вилайәт яки шәһәрниң УТМ қурулмисиниң тик диаграммисини түзүңлар. Өзәңлар яшайдиған җайдики ихтисатниң йетәкчи саһалирини атаңлар. Уларниң тәрәққият сәвәплирини атаңлар.

Қазақстан дуниядики риқабәткә баричә қабил 30 әлниң қатариға кириши үчүн ишләпчиқиришни технологиялик җәһәттин йеңилаш, қануний базини йүксәлдүрүш, ихтисат қурулмисида сапалиқ илгириләш, шундақла адимий капитални риваҗландуруш лазим.
Мошуниң барлиғи миллий ихтисатниң алаһидиликлирини һесапқа алған һалда, йеңилашниң айрим үлгисини шәкилләндүрүшни һәм ишқа қошушни көзләйду. Бу Қазақстанға җаһанлишиш әһвалида дуниявий базарда паал вә тәң һоқуқлуқ иштиракчи болушқа мумкинчилик бериду.

Соал вә тапшурмилар

1. Өзәңлар яшайдиған наһийәниң Қазақстанниң индустриялик-инновациялик тәрәққият хәритисигә киргүзүлгән егилик саһалирини атаңлар.
2. Қазақстанниң УИМ қурулмисини Европиниң тәрәққий әткән әллириниң бириниң УИМи билән селиштуруңлар.

§ 30—31. Қазақстан тәвәлириниң ихтисади

Бүгүнки дәристә:

— ихтисатни тәвәләштүрүш стратегиясини билисиләр;
— тәвәниң ихтисадий тәрәққиятини чүшинисиләр;
— Қазақстан тәвәлири егилигиниң саһалиққурулмиси вә ихтисадий тәрәққият көрсәткүчлирини селиштуруп тәһлилқилишни үгинисиләр.

Йетәкчи уқумлар:

✓ ихтисатни тәвәләштүрүш
✓ умумий ички мәһсулат
✓ умумий тәвәлик мәһсулат

Қазақстан ихтисадини тәвәләндүрүш. Тәвәниң иҗтимаий-ихтисадий тәрәққий етиши үчүн қобул қилиниватқан тәвәлик сәясәт асаси мәлум бир модельдин ибарәт. Ихтисадий тәрәққиятни утумлуқ әмәлгә ашуруш, тәбиәт ресурслирини үнүмлүк пайдилиниш, умум алғанда, аһалиниң һаят кәчүрүш сүпитини ашурушқа әкелидиған тәвәниң иҗтимаий-ихтисадий тәрәққият дәриҗисини тәңләштүрүш мумкинчилиги тәвәлик сәясәт моделини таллашқа бағлиқ. Тәвәләрниң оңушлуқ тәрәққий етиши — әлниң ихтисадий өсүшиниң муһим васитиси.

Қазақстанниң тәвәлик сәясити узақ вақит мабайнида дөләтлик бюджеттин дотация елиш йоли билән тәвәләрдики намувапиқлиқларни баравәрләштүрүшкә интилди, һәр жиллиқ намувапиқсизлиқлар турақлиқ һалда өсмәктә. Җумһурийәт тәвәлирини дотациялик тәрәққий әттүрүш стратегияси көплигән иҗтимаий-ихтисадий көрсәткүчләрни сүнъий рәвиштә баравәрләш-

MyLibrary.kz

түрүшкә елип кәлди, бу, туташ алғанда, базар ихтисадиниң тәләп-өлчәмлири вә принциплириға мувапиқ кәлмиди. Һазирқи таңда Қазақстан Жумһурийитиниң территориялик тәрәққиятиниң дөләтлик стратегиясини қобул қилиш билән әмәлгә ашурулған хелә жошқун тәвәлик сәясәтни тәйярлаш зөрүрийити пәйда болмақта.

Қазақстан Жумһурийити Тунжа Президентиниң “Қазақстан-2050” Стратегияси, Қазақстан хәлқигә Мәктүбини әмәлгә ашуруш даирисидә тәйярланған “Тәвәләрни тәрәққий әттүрүшниң 2020–2025-жилларға беғишланған дөләтлик программисиниң” асасий йөнилишлири билән тонушуңлар.

Тәвәлик сәясәтниң базилиқ идеологияси сүпитидә ихтисадий өсүш мәркәзлирини тәрәққий әткүзүшниң утумлуқ уйғунлуғи, территориялик топлишиши вә башқурилидиған урбанизация, шундақла хаб вә шолилиқ (мәркәздин тәрәп-тәрәпкә қаритилған тәрәққият) принципи бойичә макротәвәлик тәрәққийлинишкә асасланған уйғунлуқниң тәрәққият стратегияси тәвсийә қилинди. Программида айрим тәвәләр даирисидиму, туташ әл даирисидиму ихтисадий тәрәққият мәркәзлирини шәкилләндүрүш, алаһидиликлиригә мувапиқ тәвәләрни риважландурушта дөләтлик қоллаш көрситиш қараштурулған.

Һәрбир тәвә өзигә хас тәбиәт шараитлири вә тәбиий ресурслири билән пәриқлиниду, уларниң һәрқайсисида тәвәниң егилик қурулмиси вә ихтисаслишишини ениқлайдиған өзиниң ихтисадий вә ижтимаий әһваллири мәжут. Ихтисатни тәвәләндүрүш вә товар һәм хизмәтләрниң дунияви базирини жаһанлаштуруш шараитида тәвәләр риқабәтчиликниң мустәқил субъектлириға айланди.

38-схемиға диққәт ағдуруңлар. Силәр яшайдиған тәвә үчүн макротәвәлик тәрәққият принципиниң қайсиси утумлуқ? Тәклививиңларни асаслаңлар. Өзәңлар яшаватқан йәрниң ихтисадини риважландуруш йоллирини тәвсийә қилиңлар.

Қазақстанниң ихтисадий тәрәққият көрсәткүчлири. Ижтимаий-ихтисадий иқтидар — ихтисатниң асасий уқумлириниң бири. У әл ихтисадиниң һәрхил саһалириниң муқум һалити вә тәрәққият перспективлирини ишләпчиқарғучи күчләрниң тәрәққият дәрижисини көрситиду, шундақ қилип, жумһурийәтниң туташ риқабәткә қабилийәтлигини ениқлайду. Ихтисадий тәрәққияти вә ихтисадий иқтидариниң муқум көрсәткүчини умумий ички мәһсулат (УИМ) көрситиду. Қазақстанниң УИМ өсүми 2019-жили 4,5%-ни тәшкил қилди; ихтисадий тәрәққиятниң асасий амиллириға жуқури инвестициялик

Глоссарий:

- **Тәвәләндүрүш** — һакимийәт салаһийитини қайта бөлүш, функцияләрни дөләтлик органлардин елип, тәвәлик дәрижигә бериш, миллий дәрижидә қарар қобул қилиш жәриянида тәвәләрниң йеңи ролиға жавап беридиған йеңи институционаллиқ объектларниң пәйда болуши вә риважлиниши.

MyLibrary.kz

38-схема

Қазақстанниң макротәвәлик тәрәққиятиниң хаб вә шолилиқ принципи

вә истималчилиқ төләп, шундақла ихтисатниң базилиқ саһалиридики ишләпчиқириш паалийәтчанлиғи хас (9-диаграмма). Жиллиқ инфляция 5,4-% ни тәшкил қилди. Ихтисадий тәрәққиятта асасий роль асасий капиталға селинған инвестицияләргә тегишлик болди.

9-диаграмма. Қазақстанниң УИМ вә ихтисат саһалириниң өсүш сүръити

9-диаграммиға тәһлил ясаңлар. 2019-жилқи УИМ өсүмидики хам әшиялиқ әмәс секторниң үлиши қандақ өзгәрди? Униң өсүшигә немә сәвәп болди? Силәр яшайдиған наһийәдә ихтисатниң қандақ сектори бесим?

10-диаграммида Дунияви банкниң 2020-жилғичә Қазақстан ихтисадиниң өсүш көрсәткүчлири берилгән. Шундақла УИМниң өсүши вә Қазақстан ихтисадиниң өсүшини төвәнлитидиған һәм болуши еһтимал тәвәккәлликләр үчүн тәклипләр берилди.

10-диаграмма. Дунияви банкниң мәлуматлири бойичә Қазақстан ихтисадиниң өсүши

Дунияви Банкниң мәлуматлири бойичә Қазақстанниң УИМиниң молжамлиқ өсүшини тәһлил қилиңлар.

Умумий ички муһсулат. 2019-жили Қазақстанниң УИМи 68956,4 млрд тәңгини тәшкил қилди. 2018-жил билән селиштурғанда

MyLibrary.kz

у 4,5%-қа өскән. УТМ ишләпчиқиришида Алмута шәһириниң үлүшидә (әң жуқарқи көрсәткүч) — 20,9%, үлүши ази — Шималий Қазақстан вилайити — 2,0% (19-җәдвәл).

19-җәдвәл

Умумий тәвәлик мәһсулат (2019-ж.)

Вилайәтләр вә җумһурийәтлик әһмийәткә егә шәһәрләр	Умумий тәвәлик мәһсулат (УТМ)				
	млрд тәңгә	УИМ үлүши, % һесавида	2017-жил билән селиштурғандики физикилиқ индекс көләми	Җан бешиға чаққанда, миң тәңгә	Җан бешиға чаққандики УТМ рәтлилиги
Қазақстан Җумһурийити	68 956,4	100,0	104,5	3 724,6	—
Ақмола	1 927,4	2,8	104,0	2 613,0	11
Ақтөбә	3 039,8	4,4	105,3	3 471,4	8
Алмута	3 230,5	4,7	104,7	1 577,9	15
Атырав	9 143,9	13,3	110,9	14 296,7	1
Ғәрбий Қазақстан	2 963,8	4,3	99,1	4 527,3	5
Җамбул	1 690,5	2,4	104,7	1 498,9	16
Қарағанда	5 346,9	7,7	107,6	3 881,1	6
Қостанай	2 414,5	3,5	103,7	2 773,2	10
Қизилорда	1 831,8	2,7	101,0	2 292,8	13
Маңғыстав	3 624,7	5,3	99,9	5 264,3	4
Павлодар	2 805,9	4,1	102,7	3 726,1	7
Шималий Қазақстан	1 358,7	2,0	105,0	2 463,2	12
Түркстан	1 820,1	2,6	107,0	909,6	17
Шәрқий Қазақстан	4 088,8	5,9	105,3	2 975,7	9
Нур-Султан шәһири	7 008,3	10,2	101,3	6 329,8	3
Алмута шәһири	14 429,0	20,9	105,8	7 651,8	2
Чимкәнт шәһири	2 231,4	3,2	103,2	2 182,1	14

УТМ өсүминиң жуқури сүръити Атырав (10,9%-қа) вә Қарағанда (7,6%қа) вилайәтлиридә байқалди. УТМ өсүш сүръитиниң төвәнлишиши Маңғыстав вилайитидә (99,9%), Ғәрбий Қазақстан вилайитидә (99,1%) байқалди. Җумһурийәт бойичә җан бешиға чаққандики УТМ 3724,6 миң тәңгини тәшкил қилди. Тәвәләр бойичә 1-орунни — Атырав вилайити (14296,7 миң тәңгә), ахирқи орунни — Түркстан вилайити (909,6 миң тәңгә).

Қазақстанни тәвәлири вә җумһурийәтлик әһмийәткә егә шәһәрлири бойичә топларға бөлүңлар. Тәвәләрниң вә УИМдики УТМниң үлүши һәм җан бешиға чаққандики көрсәткүчлири бойичә айрим топларға бөлүңлар. Мәлуматларни

MyLibrary.kz

пишшиқдаш нәтиҗилири бойичә диаграмма түзүңлар (22-җәдвәл). Уларни башқа топларниң нәтиҗилири билән селиштуруңлар. Мувапиқ йәкүн чиқириңлар. Презентация тәйярлаңлар.

Төвәләрниң тәрәққияти тоғрилиқ җиддий әхбарат билән тәминләш үчүн қисқа муддәтлик ихтисадий индикаторму (МИИ) лазим. Бу индикатор УИМниң 60%дин көпини тәшкил қилидиған йеза егилиги, санаәт, қурулуш, сода, транспорт вә алақә базилиқ саһалири бойичә чиқирилим индекслириниң өзгиришигә асаслиниду вә илдамлиқни тәминләйду дәп һесаплиниду.

2019-жили сүръәтлик тәрәққият Нур-Султан шәһири (8,9%), Атырав (8,8%) вилайитидә байқалди. Төвән көрсәткүчләр Ғәрбий Қазақстан (97,4%) вә Қизилорда (99,3%) вилайәтлиридә ениқланди.

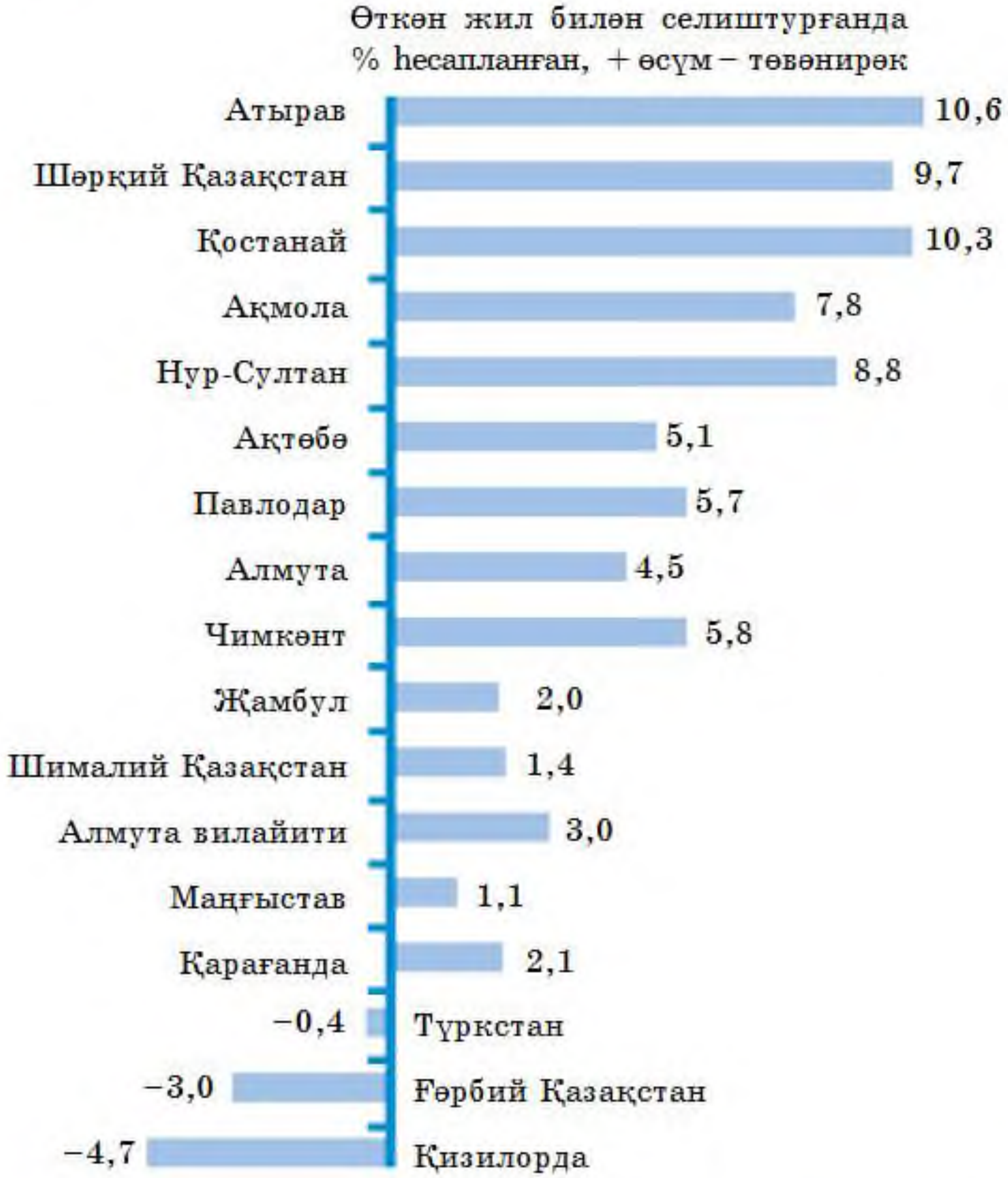

11-диаграмма. Вилайәтләр вә җумһурийәтлик әһмийәткә егә шәһәрләр бойичә санаәт мәһсулати көләминиң өзгириши

Санаәт мәһсулатини ишләпчиқириш көләми 2018-жили 17,4 трлн болди, физикилиқ индекс көләми 2017-жил билән селиштурғанда —

MyLibrary.kz

104,1%. Санаәт мәһсулатини ишләпчиқириш көләминиң хелә өсүши Атырав (110,6%), Шәрқий Қазақстан (109,7%) вә Костанай (110,3%) вилайәтлиридә байқалди.

11-диаграммини тәһлил қилиңлар. Немишкә Атырав, Шәрқий Қазақстан вә Қостанай вилайәтлиридә санаәт мәһсулатлирини ишләпчиқириш көләми жуқури? Алмута вә Нур-Султан шәһәрлириниң көчбашчилардин халис келиш сәвәвини чүшәндүрүңлар.

Айрим вилайәтләрдә санаәт мәһсулатини ишләпчиқириш көләминиң төвәнлиши байқалди. Нефть скважинисиниң соғулушиға бағлиқ нефть ишләпчиқириш Қизилорда вилайитидә 95,3%-қа төвәнлиди. Ахирқи 6 жилда нефть ишләпчиқириш 5 млн т-ға йеқин қисқарди (2013-жили — 11 млн т, 2018-жили — 6,3 млн т).

Ғәрбий Қазақстан вилайитидә 97%-кичә төвәнлиди. Тағ-кан санаитидә хам нефть ишләпчиқириш көләминиң 3,5%-қа төвәнлиди.

Төвәлик тәрәққият ихтисадий мунасивәтләрниң шәкилләнгән системисини билдүриду, у арқилиқ миллий дарамәт территорияләрниң ихтисадий вә иҗтимаий тәрәққиятиға бөлүниду. Һазирқи шараитта төвәләрниң роли барғансири күчәймәктә, бу ихтисадий вә иҗтимаий җәриянларни төвәләштүрүш билән бағлинишлиқ. Мошу ислаһатларниң нәтиҗисидә территорияләрниң ихтисадий вә иҗтимаий тәрәққият дәриҗиси баравәрләштүрилиду. Бу җәриянларниң асасий тәркивий қисимлири — төвәлик сәясәт, төвәлик бюджетләр вә инвестицияләр.

Соал вә тапшурмилар

1. Қазақстан ихтисадини төвәләштүрүш сәясити немә билән мунасивәтлик?
2. Ихтисатни төвәләндүрүш дайим иҗабий нәтиҗиләргә әкеләмду?
3. Ахирқи жиллири силәр яшаватқан наһийәниң ихтисадида қандақ өзгиришләр байқалди?
4. Җумһурийәтниң УТМдики айрим вилайәтләрниң арқида келиши немә билән мунасивәтлик?

§ 32. Ихтисадий-географиялик наһийәләштүрүшниң нәзәрийәси вә әмәлияти

Бүгүнки дәристә:
- наһийәләштүрүшниң нәзәрийәси вә тәҗрибисини билисиләр;
- ихтисадий наһийәләрниң шәкиллиниш әһваллири билән тонушисиләр;
- ихтисадий наһийәләрниң ихтисаслинишини тәрипләшни үгинисиләр.

Наһийәләштүрүшниң нәзәрийәси вә әмәлияти. Ихтисадий наһийәләштүрүш егиликни территориялик тәшкилләшни қолайлаштуруш үчүн пайдилинилидиған илмий тәтқиқат усули сүпитидә қараштурилиду.

Ихтисадий наһийәләштүрүшниң маһийити — әмгәкниң территориялик бөлүнүшиниң объективлик қанунийитигә, егиликниң комплекслиқ тәрәққиятиға вә ишләпчиқарғучи

MyLibrary.kz

күчләрниң тәңпуң орунлишишиға көңүл бөлүп, әмгәк тәхсиматини айрим таксонларға (бирликләргә), илмий асасларға тайинип наһийәләштүрүш.

Наһийәләштүрүш әмәлиятида *туташ* вә *түгүнлүк* ; *умумий* вә *йәккә* территорияләргә бөлүш қолинилиду. Туташ (бирхил) наһийәләштүрүш барлиқ территорияни өз ичигә алиду, бөлүнгән тәвәләр арисида бош кәңлик болмайду. Мәсилән, мәмурий-территориялик бөлүнүш, физикилиқ-географиялик наһийәләштүрүш вә һаказа. Түгүнлүк наһийәләштүрүш вақтида мәлум бир тәбиий яки ихтисадий һадисиләр еник көрситилгән мәркәзләр (түгүнләр) вә уларға тутушқан кәңликләр бөлүниду. Бу әһвалда территорияләрниң ихтисадий, иҗтимаий, экологиялик вә башқиму алаһидиликлири еник көрситилиду.

Йетәкчи уқумлар:
- ✓ наһийәләштүрүш
- ✓ ихтисаслишиш
- ✓ ихтисадий наһийә

Глоссарий:
- **Наһийәләштүрүш** — дөләтни бир-биридин ихтисадий-географиялик әһвали, тәбиий ресурслири, ихтисаслиниши, ишләп чиқиришниң өз ара мунасивити вә һаказа алаһидиликлири билән пәриқлинидиған наһийәләргә бөлүш.

Территорияни наһийәләштүрүшниң умумий вә йәккә усуллири билән тонушуңлар. Улар қандақ мәхсәттә жүргүзүлиду? Уларға мисал кәлтүрүңлар.

Наһийәләштүрүшниң асасий функциялири: территория тоғрилиқ әхбаратни рәткә селиш, уни чоңқур чүшиниш вә наһийәләр тоғрилиқ туташ чүшәнчә шәкилләндүрүш үчүн әхбаратни синтезлаш, “наһийә тәсвирини” әкис әттүрүш.

Ихтисадий наһийәләштүрүш — наһийәлик режиләшниң, дөләтлик тәвәлик ихтисадий сәясәтни тәйярлашниң, тәвәләрниң егилигини ихтисаслаштурушниң вә комплекслиқ тәрәққиятни йетилдүрүшниң, келәчәктә тәвәләрниң тәрәққиятини тәхминләшниң асаси болуп һесаплиниду.

Ихтисадий наһийәләштүрүшниң асасий түрлири — *саһалиқ* вә *интеграллиқ* . Интеграллиқ наһийәләштүрүш саһалиқ наһийәләштүрүшкә қариғанда барлиқ егиликни биртуташ өз ичигә алиду. Саһалиқ наһийәләштүрүш пәқәт бир яки бирнәччә саһаниң (нефть-газ яки металлургия, агросанаәт комплекси, транспорт түгүни вә һаказа) мәнпийәтлирини һесапқа елишни көзләйду. Саһалиқ наһийәләштүрүшниң арисида йәккә амиллар яки башқиму көрсәткүчләр бойичиму наһийәләргә бөлүниду (39-схема).

Ихтисадий наһийәниң муһим бәлгүлири — егиликниң ихтисаслишиши вә комплекслиқлиғи вә интеграллиқ наһийәләрни шәкилләндүрүштә топлаштурғучи роль атқуридиған жирик мәркәзниң болуши. Мундақ мәркәз көплигән илмий тәтқиқатларда *ядро* дәп атилиду. Наһийәләштүрүш, асасән, төрт бирликкә бөлүниду (40-схема).

MyLibrary.kz

39-*схема*

Саһалиқ наһийәләштүрүш амиллири

Ихтисадий наһийәләрниң ихтисаслинишини шәкилләндүрүш шәртлири. Ихтисадий наһийәләштүрүшниң нәтижиси — территориялик әмгәк тәхсиматиға асасланған ихтисадий наһийәләргә бөлүш вә айрим территорияләрни мәһсулатниң мәлум бир түрини ишләп чиқиришқа, хизмәтләрниң мәлум бир түрини көрситишкә ихтисаслаштуруш. Ихтисадий наһийәләрни қурушта тәбиий шараитлар вә ресурслар асасий роль атқуриду, бирақ һәрқачан ениқлиғучи болалмайду.

Наһийәниң артуқчилиқлири дәл шу чағда ишләпчиқиришқа лазим әһвалда (географиялик шараит, тәбиий ресурслар, әмгәк ресурслири, малийә ресурслири, инфрақурулма вә һаказа) мәһсулатқа яки хизмәтләргә еһтияж-муһтажлиқни һис қилидиған наһийәләр (әлләр, тәвәләр, вилайәтләр) болуши тегиш. Мәһсулатни ишләпчиқиришқа вә истималчиға йәткүзүшкә беғишланған чиқимлар башқа наһийәләрдин төвән болуши тегиш. Униң үчүн наһийә мошу мәһсулатни ички истималдин артуқ йәтиштүрүшкә тегиш.

40-*схема*

Бөлүш рети вә наһийәләштүрүш бирликлири

Әмәлий зөрүрийәтләр үчүн һәрхил иерархиялик дәрижидә территориялик системиларни тәтқиқләш қанчә өзәклик болмақта: макро-, мезо-, микро наһийәләштүрүш (41-схема).

Өзәңлар яшайдиған ихтисадий наһийәниң (җумһурийәтлик бекиндиликтики шәһәр) микро наһийәләштүрүш қурулмиси билән тонушуңлар. Уларниң ихтисаслишиш саһасини атаңлар. Силәр яшайдиған наһийәниң ихтисаслишиш амиллирини атаңлар.

41-*схема*

Наһийәләштүрүшниң иерархиялик дәрижилири

Макронаһийәләштүрүш

Дөләт даирисидә егиликниң ихтисаслишиши билән алаһадилинидиған жирик ихтисадий наһийәләрни бөлүш, йәни умумий дөләтлик әмгәк тәхсиматида бесим роль атқуриду

Мезонаһийәләштүрүш

Дөләт даирисидә егиликниң ихтисаслишиши билән алаһидилинидиған жирик ихтисадий наһийәләрни бөлүш, йәни умумдөләтлик әмгәк тәхсиматида бесим роль атқуриду

Микронаһийәләштүрүш

Мәмурий вилайәтләрниң айрим төвәнки мәмурий наһийәләргә бөлүнүши. Айрим әһвалларда ихчам наһийәләргә мәлум бир яки өзгә бәлгүләр бойичә (тағ, дәм елиш орни, чегара вә һаказа) бирнәччә төвәндики мәмурий наһийәләр бирләштүрүлүши мүмкин

Қазақстанниң ихтисадий наһийәлири. Ихтисадий наһийәләштүрүшниң асаси СССР тәркивидә болған дәвирдә селинған. Қазақстан территориясини бәш ихтисадий наһийәгә бөлүшни кеңәшлик эконом-географ Н.Н.Баранский тәвсийә қилған.

Бәш топқа бөлүнүңлар. Қазақстанниң ихтисадий наһийәлири бойичә презентация тәйярлаңлар.

Һазирқи шараитта ишләпчиқарғучи күчләрни утумлуқ территориялик тәшкилләшниң асасида территориялик җәриянлар ятиду. Ахирқилириниң арисида, әң алди билән, территориялик (тәвәлик) дифференцияләш вә территориялик (тәвәлик) интеграция җәриянлирини тәкитләш орунлуқ. Ихтисадий наһийәләр егиликниң территориялик қурулмисини йетилдүрүшниң асаси болуп һесаплиниду. Бу җумһурийәт ихтисадидики трансформациялик җәриянлар әһвалида муһим роль атқуриду. Бирақ бәзи проблемиларму йоқ әмәс. Барлиқ ихтисадий

MyLibrary.kz

наһийәләрдә ишләватқан карханиларни техникилиқ җәһәттин қайта җабдуш вә әмгәк үнүмдарлиғини ашуруш проблемилири сақланмақта. Ахирқи жилларда тәвәлик тәрәққиятниң дөләтлик программилири тәвәләрниң ихтисадий тәрәққиятини баравәрләштүрүшкә сәвәпчи болди.

Соал вә тапшурмилар

1. Силәр яшайдиған ихтисадий наһийәниң жирақ вә йеқин чәт әлләр билән интеграциялик җәриянлириға мисал кәлтүрүңлар.
2. Йәрлик аһалини иш билән тәминләштә интеграциялик җәриянларниң әһмийити қандақ дәп ойлайсиләр?
3. Қазақстан территориясиниң ихтисадий бөлүнүшиниң қурулмисини техиму өзгәртиш мүмкинму? Буниңға немиләр сәвәп болуши мүмкин?

§ 33. Инвестициялик җәлипкарлиқ — Қазақстан ихтисадиниң тәрәққият механизми

Бүгүнки дәристә:
— Қазақстан ихтисадидики инвестицияләрниң ролини чүшүнисиләр;
— Қазақстан тәвәлири егилигини инвестиция арқилиқ тәрәққий әткүзүш мүмкинчиликлирини тәһлил қилисиләр.

Йетәкчи уқумлар:
✓ инвестиция
✓ инвестициялик климат
✓ инвестор

Қазақстанниң инвестициялик җәлипкарлиғи. 2020-жили "Doing Business" рейтингиға мувапиқ, Қазақстан инвестициялик җәлипкарлиқ өлчими бойичә 190 әлниң ичидә 25-орунда болди.

22-сүрәттә 2005—2019-жиллардики Қазақстан ихтисадиға йетәкчи инвесторларниң инвестицияләр еқини көрситилгән.

Тәһлил қилиниватқан дәвирдә жирик инвестор Нидерланд корольлуғи Қазақстан ихтисадиға 77,9 млрд доллар инвестиция салған, 2-орунда — АҚШ, 3-орунда — Швейцария. Чәт әллик инвестицияләр вә Қазақстан ихтисадини қайта программилашниң нәтиҗисидә җан бешиға чаққандики УИМ көрсәткүчи 1994-жили 735,9 доллардин — 2019-жили 9,68 миң долларғичә, йәни — 13 һәссигә көпәйди.

Дунияниң асасий тәвәлиригә мувапиқ бирнәччә топқа бөлүнүңлар. Өзәңлар таллиған тәвәдин бир яки икки инвесторни таллаңлар. Ихтисатниң қандақ саһалириға инвестицияләр җәлип қилинған?

Чәт әллик инвестицияләрниң әң көп көләми кәспий, илмий вә техникилиқ хизмәткә, санаәтниң тағ-кан ишләпчиқириш вә пиширикдаш секториға қаритилди. Малийә институтлириға, суғурта хизмитигә, қурулушқа аз мөлчәрдә бөлүнди (20-җәдвәл).

MyLibrary.kz

Жиллар бойичә чәт әллик инвестициялик еқин (млрд АҚШ доллари)

22-сүрәт. 2005—2019-жиллардики Қазақстан ихтисадиға йетәкчи инвесторларниң инвестицияләр еқини (млрд АҚШ доллари)

20-жәдвәл

Қазақстан Жумһурийитигә беваситә чәт әллик инвестицияләр көләми. (млрд АҚШ доллари) (ҚЖ Миллий Банкиниң мәлуматлири бойичә)

Саһа	2018-ж.	2019-ж.
Тағ-кан санаити вә канларни өзләштүрүш	9865,1	10716,6
Пишшиқдаш санаити	2726,2	2594,3
Дүң вә парчә сода, автомобильлар вә мотоцикларни жөндәш	2616,0	2189,5
Малийә вә суғурта хизмити	491,5	879,7
Транспорт вә амбарларға қоюш	663,4	755,8
Башқа саһалар	1231,7	1305,2

MyLibrary.kz

Муһакимә мавзуси

Силәр қандақ ойлайсиләр, немишкә чәт әллик инвесторлар ишләпчиқарғучи секторларға капитал селишни тоғра һесаплайду? Қошумчә нәрқи жуқури мәһсулатларни ишләпчиқиришқа инвестиция җәлип қилиш йоллирини тәвсийә қилиңлар.

2005—2019-жиллири Қазақстандин беваситә чәт әлгә әвәтилгән инвестиция еқини 66 млрд АҚШ долларини тәшкил қилди. Интернет ресурслирини пайдилинип, аләмниң қайси әллиригә Қазақстан Җумһурийити көпирәк инвестиция салғанлиғини тепиңлар.

Чәт әллик капитални җәлип қилиш Қазақстан ихтисадини риваҗландурушниң стратегиялик вәзипилиригә ятиду. Бу җәриянда малийә ресурслириға, заманивий технологияләргә, башқуруш маһарәтлиригә, инновациялик товарлар вә хизмәтләргә еришишни тәминләйдиған, шундақла вәтәнлик вә тәвәлик ихтисатниң риқабәткә қабилийәтликлигини ашурушқа беваситә тәсир қилидиған беваситә инвестицияләр алаһидә роль атқуриду. Бу әснада Пишшиқдаш секторини риваҗландурушқа, хизмәт вә йеңи технологияләр секториға чәт әллик инвесторлар мәблиғиниң қуюлишини рәғбәтләндүрүш лазим.

Соал вә тапшурмилар

1. Чәт әллик капитал селинған Қазақстанниң жирик карханилирини атаңлар. Улар кимгә тәәллуқ? У йәрдики Қазақстанниң үлүши қандақ? Силәр яшайдиған тәвәдә қандақ бирләшкән ширкәтләр бар?
2. Бирләшкән компаниянәрниң силәр туридиған тәвәниң иҗтимаий-ихтисадий әһваллирини яхшилаштики ролини баһалаңлар.

MyLibrary.kz

12-*әмәлий иш.*
Төвәниң ихтисадий вә инвестициялик иқтидарини баһалаш

Мәхсити — баһалаш усуллирини пайдилинип, Қазақстан төвәлириниң ихтисадий вә инвестициялик иқтидарини баһалашни үгиниш.

Методикилиқ көрсәтмә

Әмәлий иш 2 саатқа беғишланған.

1-тапшурма. Интеграллиқ усулда 5 баллиқ система бойичә өз төвәлириңларниң ихтисадий иқтидарини башқа төвәләр билән селиштуруш арқилиқ баһалаңлар. Жиғинда җәдвәлни толтуруңлар. Мувапиқ хуласиләрни чиқириңлар.

Төвәниң нами	Төвәниң ихтисадий иқтидари										
	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]

2-тапшурма. Өз төвәриңларниң инвестициялик иқтидариға таһлил ясаңлар. Еницклима мәнбәлиридин төвәниң асасий капиталиға чүшкән инвестицияләр бойичә мәлуматларни тепиңлар. Схемини дәптириңларға сизип, толтуруңлар.

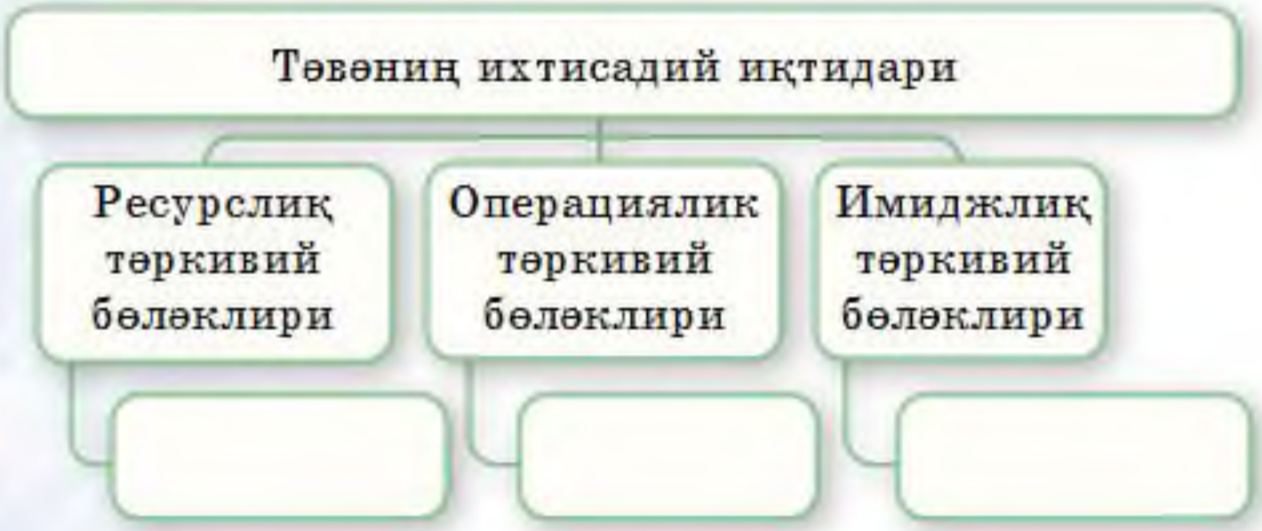

- *Ресурслиқ тәркивий бөләклири* — географиялик вә геоихтисадий әһвал, ресурслиқ база, ихтисадий иқтидар.
- *Операциялик тәркивий бөләклири* — инвестицияләрни җәлип қилиш усуллири, инвестицияләрни башқуруш системиси.
- *Имиджлиқ тәркивий бөләклири* — иқтидарлиқ инвесторларниң төвә тоғрилиқ көзқариши, уларниң төвәдики инвестициялик лайиһилириниң утумлуқ болушиға аит тәдбирлири.

3-тапшурма. “Мениң төвәримниң инновациялик иқтидари” мавзусиға постер қураштуруңлар.

MyLibrary.kz

"Мениң тәвәримниң инновациялик иқтидари" постериниң макети

MyLibrary.kz

§ 34. Қазақстан тәвәлириниң ихтисадий тәрәққиятини тәңләштүрүш

Бүгүнки дәристә:

- тәвәлик тәңләштүрүш шәртлири тоғрилиқ билисиләр;
- тәвәләрни тәңләштүрүш йоллирини чүшинисиләр;
- Қазақстан тәвәлирини тәңләштүрүш бойичә өз идеялириңларни тәвсийә қилишни үгинисиләр.

Йетәкчи уқумлар:

- ✓ тәвәлик тәрәққиятниң тәкши әмәслиги
- ✓ баравәрләштүрүш сәясити
- ✓ адимий тәрәққиятниң индекси

Территориялик тәрәққиятниң һәрхиллиғи. Территорияниң ихтисадий тәрәққият тәңсизлигигә, дәсләп, иҗтимаий-ихтисадий тәрәққият сүръитидики тәвәлик тәңсизлик, һаят кәчүрүш дәриҗиси, иш билән тәминләштики, ишсизлиқ дәриҗисидики пәриқләр, әтрап муһитни сағламлаштуруш, кичик вә оттура бизнесни риваҗландуруш шараитидики мүмкинчиликләр баравәрлиги вә һаказилар ятиду.

Тәвәләрниң һәрхил тәрәққиятиниң бәзи сәвәплирини тәкитләп өтүшкә болиду, улар тәвәлик сәясәтни жүргүзүштә һесапқа елиниши лазим: тәбиий-климатлиқ әһваллардики пәриқләр; ресурсларниң хам әшия базиси; ихтисадий вә физикилиқ-географиялик әһвал; транспорт қатниши; демографиялик амиллар; ишләпчиқириш иқтидари вә һаказа.

Тәвәлик сәясәтниң муһим вәзипилириниң бири — иҗтимаий тоқунушларниң пәйда болушиға асас болидиған тәңсизликләрни баричә азайтиш, у, туташ алғанда, әлниң вә униң йәккә бөләклириниң тәрәққият сүръитини төвәнлитиду.

Территорияни тәңләштүрүш элементлири

Тәвәлик адаләтлик ихтисадий хизмәтниң нәтиҗилирини бөлүшни молҗалайду, бу әснада барлиқ чәт яқиларниң аһалиси өз еһтияҗлирини қанаәтләндүрүш үчүн азду-көп тәң мүмкинчиликләргә егә болиду. Тәвәлик утумлуқ билән өсүш нуқтилирини (полюсларни) рәғбәтләндүрүшни вә елинған нәтиҗиләрни муқум шу тәвәгә мунасивәтлик бөлүшни тәхминләйду (42-схема).

42-схема билән тонушуп, униң асасида өзәңлар яшайдиған тәвә үчүн иҗтимаий-ихтисадий тәңләштүрүш объектлирини тәвсийә қилиңлар. Тәвсийәңларни асаслаңлар.

MyLibrary.kz

Тәвәләрни тәңләштүрүштики иҗтимаий-ихтисадий сәясәт

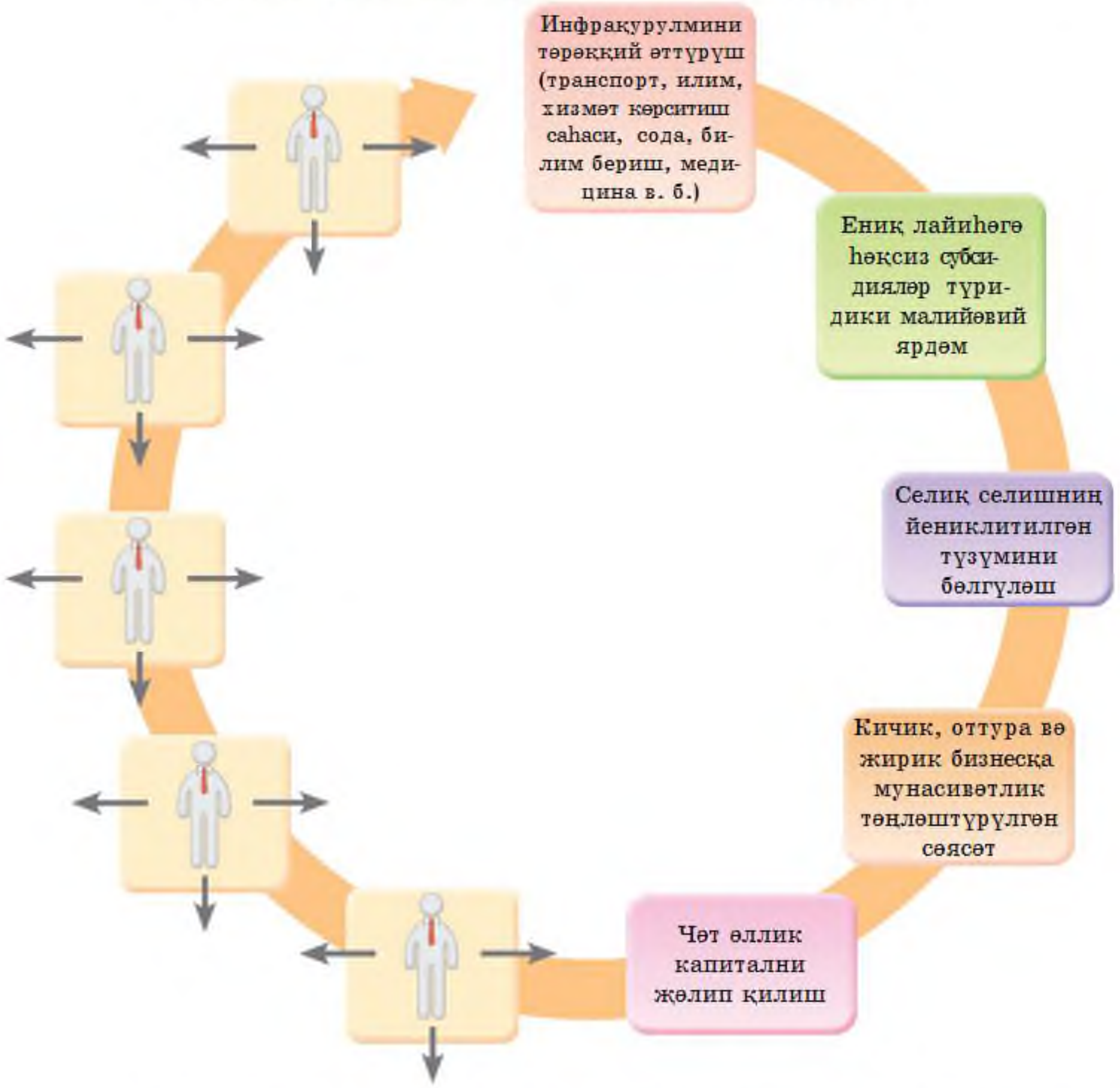

Тәвәниң иҗтимаий-ихтисадий тәрәққиятиниң бесим мәхсәтлири сүпитидә тәвәлик сәясәтни жүргүзүшниң утумлуқлиғи, ихтисадий өсүш җәриянини, аһалиниң иш билән тәминлиниши, мааш көрсәткүчи, адәмләрниң һаят кәчүрүш дәриҗиси, өмүр сүрүш узақлиғи, саламәтлиги, билим бериш сүпити, мәдәний һаятни бейитиш, тиҗарәт-бизнесниң йеңи түрлирини тарқитиш, можут бизнесни кәңәйтиш, ихчам бизнесни риваҗландуруш, санаәтни шәкилләндүрүш, ишләпчиқириш вә дарамәтниң өсүши, хизмәт көрситиш саһасини қолға елиш, тәвә аһалисиниң иш билән тәминлиниш дәриҗисини ашуруш охшаш көрсәткүчләр пайдилинилиду. Бу әснадики асасий вәзипә — муһим көрсәткүчләр бойичә бесип озуш әмәс, ихтисадий-иҗтимаий тәрәққият дәриҗисидики мувапиқсизлиқни йеңиш.

Кластерларни тәрәққий әткүзүшниң тәвсийә қилинған келәчиги зор йөнилишлириниң ичидин 2020-жилға қәдәр 5-тин ашмайдиған миллий кластер еницқлинидиған болиду.

Баравәрләштүрүш (тәңләштүрүш) сәясити. Қазақстанлиқларниң һаят кәчүрүш дәрижисини тәңләштүрүшниң әң қолайлиқ үлгиси пухраларниң яшаш жайидин қәтъий нәзәр, дөләтлик ижтимаий стандартларни қануний турғудин тәстиқләш болар еди. Франция вә Германия мисалида дөләтлик тәвәлик сәясәтни қурушқа асас болидиған икки усулни караштурайли (43-схема).

43-схема

Германиядики “барвәрләштүрүш сәясити” — башқа тәвәләр һесавидин айрим тәвәләрни тез тәрәққий әттүрүш мәхситидә мәлум бир дәвиргә жумһурийәтлик бюджет мәблиғини уларниң пайдисиға қайта тәхсимләш. Уни қайта бөлүшниң объективлиқ асасиға экологиялик апәтләр, ихтисадий депрессия, қолайсиз тәбиий-климатлиқ әһваллар вә һаказа ятиду.

Французлуқ “Өсүш қутуплири нәзәрийәсиниң” маһийити — ишләпчиқиришниң асасий амиллири — капитал вә ишчи күчигә тәсир қилалайдиған “өсүш қутуплирини” қуруш. “Тәвәлик өсүш қутуби” — бу мәлум бир территориядә орунлашқан вә өзиниң тәсири билән барлиқ тәвәсидә ихтисадий хизмәтни жанландурушқа қабилийәтлик тәрәққийләнгүчи вә кәңәйтилидиған саһаларниң жиғиндиси. “Өсүш полюслириниң” қурулуши илмий-техникилиқ прогрессни сүръәтлик жарий қилиш үчүн қолайлиқ шараитлар вақтида баричә жошқун саһаларға ятидиған йетәкчи санаәт яки хизмәт көрситиш саһаси болған чағдила йүз бериду.

Тәвәлик тәрәққиятни йәрлик башқуруш усуллири. Аһалиниң һаят кәчүрүш дәрижиси вә сүпитидики мувапиқсизлиқларни һәл қилиш үчүн баравәрләштүрүшниң дөләтлик тәвәлик сәяситини жүргүзүш — вақит тәливи. Дөләт тәвәлик сәясәткә арилашқанда ижтимаий вә сәясий мәсилиләрни һәл қилишқа (ижтимаий, адаләтлик, елимизниң интеграцияси вә һаказа) қаритилишқа тегиш. Ихтисадий проблемиларни һәл қилишта базарниң роли жуқури, бирақ у мувапиқсизлиқни күчәйтиду. Шуниң билән биллә тәвәлик сәясәт, ижтимаий-сәясий мәхсәтләрниң бесимлиғиға қаримастин, пәқәт ихтисат арқилиқла һәрикәт қилалайду.

MyLibrary.kz

Баравәрләштүргүчи тәвәлик сәясәт, мәбләғни хелә риважланған тәвәдин начар риважланған тәвәләргә қарита қайта тәхсимлимәй туруп баравәрләштүрүшни әмәлгә ашуруш мүмкин әмәс. Қайта тәхсимләнгән мәбләғ начар риважланған тәвәниң риважлинишиға мүмкинчилик беридиғандәк болушқа тегиш, шуниң билән биллә донор тәвәниң техиму илгири тәрәққийлинишигә тосалғу болмайдиған һалда болуши керәк.

Муһакимә мавзуси

Тәвәләрни баравәрләштүрүш стратегиясини тәһлил қилиңлар: проблемилиқ тәвәләр, вилайәт, наһийә вә йезилиқ округларни тәвәлик адаләтлик вә сәясий турақлиқлиқ үчүн вә тәвәләр билән умумий җумһурийәтниң ихтисадий утумлуқлиғи үчүн қоллаш.

Һәрқандақ дәрижидики йәрлик һакимийәт органлири вилайәт, шәһәр, наһийә, йезилиқ округларниң икки асасий хизмитини бәҗиришкә тегиш: аһалиға вә карханиларға хизмәт көрситиш (йолларни мувапиқ дәрижидә тутуш, су, иссиқлиқ, энергия билән җабдуш, әхләт жиғиш, парк, дәм елиш орунлирини тазилаш вә һаказа) һәм башқармилиқ бекиңда тәвәниң иҗтимаий-ихтисадий тәрәққиятини башқуруш.

Иҗтимаий-ихтисадий тәрәққият көрсәткүчлири адәм тәрәққиятиниң индексиға (АТИ) тәсир қилиду. 2019-жили АТИ бойичә Қазақстан аләм әллири арисида 50-орунни егилиди.

12-диаграммиға тәһлил ясаңлар. АТИ көрсәткүчини қандақ ениқлайду? Иҗтимаий-ихтисадий тәрәққиятниң қандақ амиллири Қазақстанда АТИ көрсәткүчиниң өсүшигә тәсир қилди? Өзәңлар яшайдиған вилайәт, шәһәрниң АТИ көрсәткүчи қандақ? Көрсәткүчләрни башқа тәвәләр билән селиштуруңлар. Мувапиқ хуласә чиқириңлар. Өзәңлар яшайдиған тәвәниң АТИ көрсәткүчини ашуруш йоллирини тәвсийә қилиңлар.

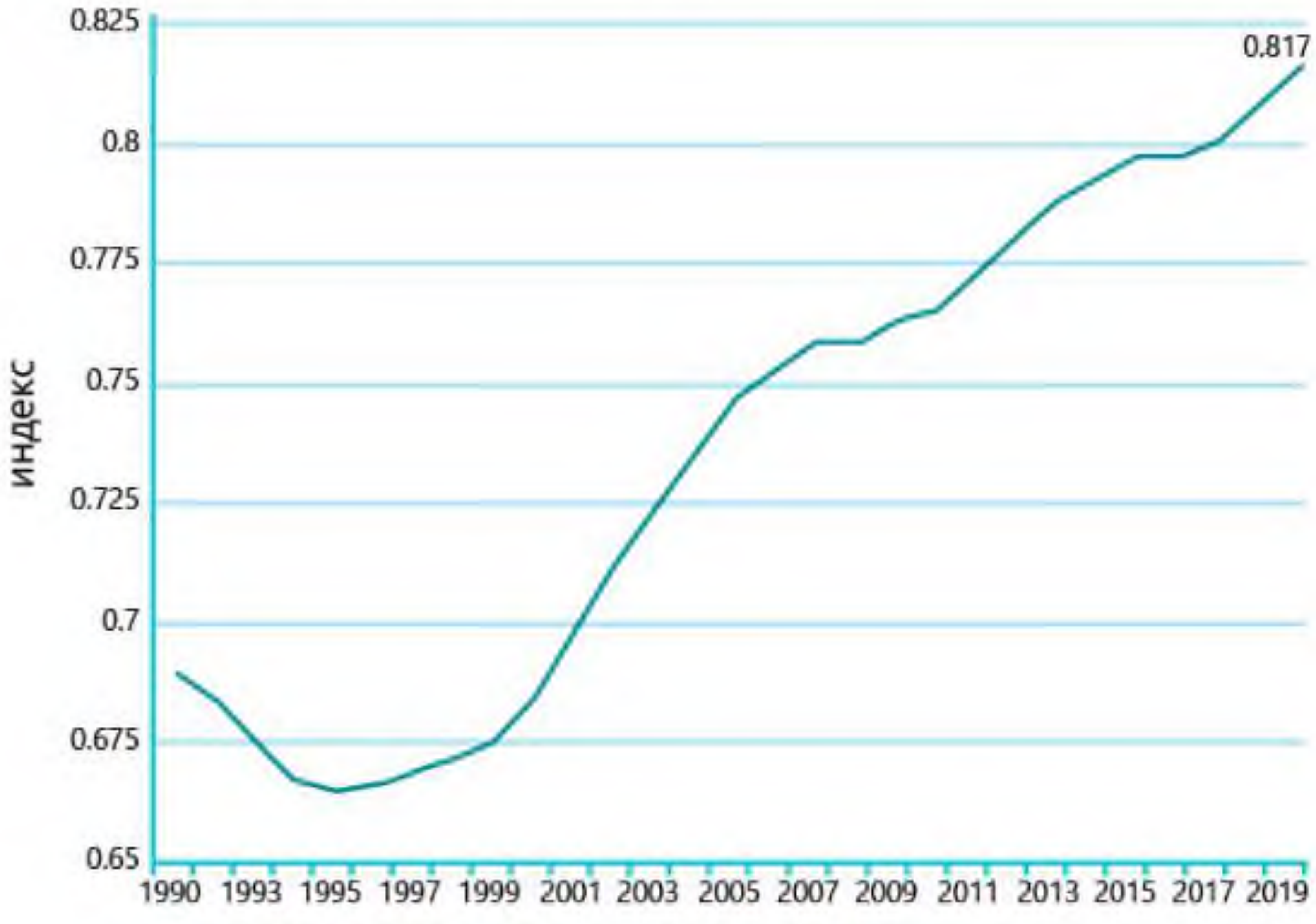

12-диаграмма. Қазақстанниң АТИ динамикиси

MyLibrary.kz

Тәрәққиятни башқуруш стратегиялири, программилири, муқум иш-паалийәтләр вә бир қетимлиқ башқуруш қарарлириниң һәрхил спектриниң ярдими билән әмәлгә ашурулуши мүмкин. Улар арқилиқ йәрлик мәмурийәт тәвә ихтисадиниң тәрәққиятини рәғбәтләндүрүшкә, йеңи иш орунлирини қурушқа, селиқ базисини улғайтишқа, ихтисадий паалийәтчанлиқниң мәлум бир түрлири үчүн мүмкинчиликләрни кәңәйтишкә интилиду: йәрлик мәмурийәтни рәғбәтләндүрүш, қоллаш вә ихтисадий тәрәққият беришиға тәсир қилиш усуллири тәвәлик тиҗарий паалийәтчанлиқни риваҗландуруш үчүн қолайлиқ шараитларни яритиш тәвә мәмурийити вә бизнесниң кооперациясидин әкис тапиду.

Өткән материални йәкүнләп, презентация тәйярлаңлар.

Соал вә тапшурмилар

1. Адәмләрниң өмүр сүрүши үчүн турақлиқ тәрәққиятни вә қолайлиқ муһитни тәминләш вә тәвәләрниң баравәрләштүрүлүшини қандақ мувапиқлаштуруш керәк?
2. Өмгәк вә тәбиий хам әшия ресурслирини үнүмлүк пайдилиниш тәвәләрни баравәрләштүрүштә қандақ роль атқуриду?

§ 35. Ихтисаслишиш вә диверсификация — тәвәлик ихтисатниң иқтидари

Бүгүнки дәристә:
- ихтисаслишиш вә диверсификацияниң түрлирини билисиләр;
- диверсификацияниң бесимлиғини чүшинисиләр;
- Қазақстан тәвәлириниң ихтисадий тәрәққият иқтидарини ениқлашни үгинисиләр.

Йетәкчи уқумлар:
- ✓ тәвәлик ихтисаслишиш
- ✓ диверсификация
- ✓ тәвәлик ихтисатниң иқтидари

Тәвәлик ихтисаслишиш вә диверсификация. Тәвәниң ихтисадий тәрәққияти ейтарлиқ дәриҗидә ихтисадий хизмәт түрлириниң жиғиндисиға бағлиқ. Һәрбир тәвә — әлниң ихтисадий кәңлиги даирисидә өз территориясидә өз мәһсулати билән пәқәт өз еһтияҗлиринила әмәс, шундақла әлниң башқа тәвәлириниң еһтияҗлирини һәм қанаәтләндүридиған вә бәзи әһвалларда мәһсулатни башқа әлләргә экспортлайдиған ишләпчиқиришларниң муқум түрлириниң топлишишини билдириду.

Тәвәлик ихтисатта муқум бир саһаға ихтисаслашқан территорияләр яки диверсификацияләнгән (һәрхиллиниш) наһийәләр шәкиллиниду. Демәк, тәвә хизмитиниң көрсәткүчлириниң өсүши, хизмәтлик ихтисаслишиш яки диверсификацияләш һесавиға тәминлиниши мүмкин. Ихтисаслишиш вә һәртәрәплиниш, адәттә, төрт түргә бөлүниду (21-җәдвәл).

MyLibrary.kz

Диверсификация вә ихтисаслишиш түрлири

Диверсификация	Ихтисаслишиш
Товарлиқ	
Базарға һәрхил мәһсулат вә хизмәтләрни сетиш яки көрситиш	Базарға бесим түрдә бир мәһсулат яки хизмәтләрни сетиш яки көрситиш
Базарға нишанланған	
Бирнәччә базарда ишләш	Базарниң бир түридила ишләш
Ишләп чиқириш	
Ишләпчиқиришлиқ хизмәт вә хизмәтләрниң бирнәччә түрини бир мәзгилдә жүргүзүш	Бесим түрдә ишләпчиқиришлиқ хизмәтниң яки хизмәтниң бир түрини жүргүзүш
Башқуруш (функционаллиқ)	
Башқуруш хизмитиниң бирнәччә түрини бир мәзгилдә әмәлгә ашуруш	Башқарғучилиқ хизмәтниң ихтисаслашқан түрлирини әмәлгә ашуруш

Силәр яшайдиған тәвә үчүн ихтисатни һәрхиллаштурушниң вә ихтисаслишишниң қандақ түрлири тән?

Тәвәни ихтисаслаштуруш умумдөләтлик баланста ейтарлиқ үлүшкә егә болидиған мәһсулатни яки хизмәтни утумлуқ ишләпчиқиришқа мүмкинчилик бериду вә мувапиқ һалда, мәһсулатму әрзән болиду. Мәһсулатни яки хизмәтни әрзәнлитиш территорияниң қолайлиқ ихтисадий вә тәбиәт шараитлири һесавиға әмәлгә ашурулиду. Бу әснада жуқури ихтисадий нәтижигә қол йәткүзүш үчүн тәвәлик ихтисатниң иқтидарини тәшкил қилидиған ихтисаслишишниң муһим саһалири наһайити муһим наһийә қураштурғучи ролини атқуриду.

Тәвәниң ихтисаслишиши ички вә ташқи болуп иккигә бөлүниду. Ички функция тәвәниң егилик комплексида жуқури әһмийәткә егә тәвәлик ихтисатниң қандақту бир яки бирнәччә саһалириниң бесим тәрәққиятидин әкис етилиду.

Тәвәниң ихтисаслишишиниң ташқи функцияси пәқәт тәвәлик еһтияжларни қанаәтләндүрүшкила әмәс, шундақла уларни башқа тәвәләрдә әмәлгә ашурушқа қаритилған товар вә хизмәтләр ишләпчиқиришиниң көләми вә қурулмиси билән ениқлиниду.

Диверсификация (һәртәрәплиниш) дегинимиз — чиқирилидиған мәһсулат вә хизмәтләрниң ассортиментини кәңәйтишни вә мәһсулатни өткүзүштә базарниң һалитини ениқлаш вә униңға маслишиш, ишләпчиқиришниң утумлуқлиғини ашуруш, ихтисадий пайда елиш мәхситидә ишләпчиқиришниң йеңи түрлирини өзләштүрүшни билдүриду (44-схема).

MyLibrary.kz

Ишләпчиқириш вә хизмәтләрни (ихтисатни) диверсификацияләш шәкиллири

Диверсификация түрини ениқлашниң асасий өлчими — бирлишиш (интеграция) принципи.

Тоғра йөнилиштики һәртәрәпләндүрүшниң асасий принципи — йеңи мәһсулатни ишләпчиқиришни өзләштүрүш. Йеңи мәһсулат чиқириш үчүн ишләпчиқиришта хам әшия яки йерим фабрикатларни ишләпчиқиришни мәхсәт қилиду. Бу *беваситә* вә *әкси* болуши мүмкин.

Беваситә интеграция вақтида кархана бурун дистрибьюторлар орунлайдиған (шу фирминиң асасий иши болуп һесаплинидиған транспорт, сервислиқ хизмәт түрлири, сетиш нуқтилири в.б. функционаллиқ хизмәт түрлири) ишларни қошувалди.

Әкси интеграцияләш вақтида кархана бурун йәткүзгүчиләр орунлиған функцияләрни қошувалиду, йәни йерим фабрикатларни ишләпчиқириштики топлиғучи буюмларға, хам әшия мәнбәлиригә назарәт қилиду яки өз функциясигә алиду.

Тоғрисиға диверсификацияләшниң әһмийити компанияниң асасий профили даирисидә қоллиништики яки йеңи технологияләр базисида йеңи мәһсулат түрини чиқириш, мәһсулатни өткүзүш йоллири кәңәйтилиду. Нәтиҗисидә мәһсулат түрлирини көпәйтиш вақтида — буюм намлириниң сани көпийиду, базарни кәңәйтиш вақтида — мәһсулатни өткүзүш яки хизмәт көрситиш.

Бағлинишлиқ әмәс (конгломератлиқ) һәртәрәпләндүрүш карханиниң асасий паалийити билән беваситә мунасивити йоқ паалийәт йөнилишлирини өз ичигә алиду. Бу шараитта компанияниң өсүши әнъәнивий мәһсулатлар билән мунасивәтлик әмәс мәһсулатларни ишләпчиқириш һесавиға әмәлгә ашурулиду.

MyLibrary.kz

Төвәлик ихтисаслишишниң функцияси. Төвәлик ихтисаслишишниң функцияси төвәлик егилик комплексида жуқури әһмийәткә егә ихтисат саһалириниң бесим тәрәққий етишидин әкис етилиду. Тарихий қелиплашқан қурулма вә динамикилиқ индустриялик-инновациялик тәрәққият тоғрилиқ дөләтлик программини (ДИИТДП) әмәлгә ашуруш асасида ениқланған қайта ишләш санаитиниң төвәлик ихтисаслинишини (вилайәт вә жумһурийәтлик беқиндилиқтики шәһәрләр дәрижисидә) қараштурайли.

Ақмола вилайити — йемәк-ичмәк, қурулуш материаллири ишләпчиқириши, рәңлик металлургия, төмүр йол вә йеза егилиги машинилирини ясаш.

Ақтөбә вилайити — рәңлик вә қара металлургия, нефть-газни қайта ишләш, санаәт үчүн химикатлар, қурулуш материаллири, тамақ мәһсулатлирини ишләп чиқириши.

Алмута вилайити — тамақ мәһсулатлирини, электр әсваплирини, асасий фармацевтикилиқ мәһсулатларни, қурулуш материаллирини, кийим-кечәк вә жиһазларни ишләпчиқириш.

Атырав вилайити — нефть-газ химияси, санаәткә беғишланған химикатлар ишләпчиқириши, нефтьни қайта ишләш вә нефть ишләпчиқириш санаитигә беғишланған машина вә үскүниләр ишләпчиқириши, қурулуш материаллири ишләпчиқириш, тамақ мәһсулатлирини ишләпчиқириш.

Ғәрбий Қазақстан вилайити — машина вә үскиниләрни, қурулуш материаллири, тамақ мәһсулатлирини ишләпчиқириш.

Жамбул вилайити — санаәткә беғишланған химикатлар ишләпчиқириши, агрохимия, қара металлургия, қурулуш материаллири, тамақ мәһсулатлири, терә вә униңға мунасивәтлик мәһсулатлар ишләпчиқириши.

Қарағанда вилайити — рәңлик вә қара металлургия, санаәткә беғишланған химикатлар ишләпчиқириши, тағ-кан санаитигә беғишланған машинилар вә үскүниләр, электр жабдуқлири, қурулуш материаллири, тамақ мәһсулатлирини ишләпчиқириш.

Қостанай вилайити — қара металлургия, тамақ мәһсулатлири, автотранспорт васитилири, йеза егилиги техникилирини ишләпчиқириш.

Қизилорда вилайити — қурулуш материаллирини ишләпчиқириш, тамақ мәһсулатлирини ишләпчиқириш, нефть ишләпчиқириш санаити, уран ишләпчиқириш.

Маңғыстав вилайити — нефтьни қайта ишләш, нефть химияси, газни қайта ишләш, нефтьни қайта ишләш вә нефть ишләпчиқириш санаитигә беғишланған машина вә үскүниләр ишләпчиқириши, тамақ мәһсулатлирини ишләпчиқириш.

MyLibrary.kz

Түркстан вилайити — тамақ мәһсулатлирини ишләпчиқириш, йеник санаәт, қурулуш материаллирини ишләпчиқириш, қара металлургия, электр үскүнилири.

Павлодар вилайити — рәңлик вә қара металлургия, нефтьни ишләпчиқириш, төмүр йол техникиси, санаәткә беғишланған химикатлар, йемәк-ичмәк мәһсулатлирини ишләпчиқириш.

Шималий Қазақстан вилайити — машинисазлиқ (нефть ишләпчиқириши вә нефть ишләпчиқириш санаитигә, төмүр йол транспортиға, энергетикиға беғишланған үскүниләр) тамақ мәһсулатлирини ишләпчиқириш.

Шәрқий Қазақстан вилайити — рәңлик металлургия, автотранспорт васитилири, йеза егилик техникиси, электр үскүнилири, бәкитиш арматуриси, қурулуш материаллири вә йемәк-ичмәк мәһсулатлирини ишләпчиқириш.

Нур-Султан шәһири — йемәк-ичмәк, төмүр йол техникиси, электр үскүнилирини ишләпчиқириш, қурулуш материаллирини ишләпчиқириш.

Алмута шәһири — тамақ мәһсулатлири, электр үскүнилири, нефтьни қайта ишләш вә нефть ишләпчиқириш санаитигә беғишланған машина вә үскүниләр, тағ-кан ишләпчиқириш санаитигә беғишланған машина вә үскүниләрни ишләпчиқириш, қурулуш материаллири, асасий фармацевтикилиқ мәһсулатлар вә җиһазларни ишләпчиқириш.

Чимкәнт шәһири — тамақ мәһсулатлири, электр үскүнилирини ишләпчиқириш, нефтьни қайта ишләш, қурулуш материаллирини ишләпчиқириш, фармацевтикилиқ мәһсулатлар чиқириш, пахта-қәғәз ишләпчиқириши.

Базар ихтисадий шараитида төвәләрниң иқтидарини ашуруш шәртлириниң бири — уни товар базириға чиқириш стратегияси сүпитидә һәрхиллландуруш, шу арқилиқ йеңи базарларға чиқиришни ашуруш. Һәрхиллландуруш стратегияси башқа ширкәт билән бирлишиш яки йеңи кархана қуруш йоли билән әмәлгә ашурулиду.

Соал вә тапшурмилар

1. Өзәңлар яшайдиған төвәниң ихтисадини диверсификация зөрүрийити қанчилик муһим?
2. Җумһурийәтниң хошна вилайәтләр билән селиштурғанда өз вилайитиңларниң иқтидари қандақ әвзәлликлиригә егә?
3. Ишләпчиқириш вә хизмәт көрситишни диверсификацияләш өзәңләр яшайдиған төвәниң иҗтимаий муаммилирини һәл қилишқа ярдәмлишәмду?

MyLibrary.kz

13-*әмәлий иш.*
Тәвәниң тәрәққият иқтидариға SWOT арқилиқ анализ-тәһлил ясаш

Мәхсити — тәһлил қилиш асасида Қазақстан вилайәтлириниң ихтисадий тәрәққиятидики тосалғуларни йоқитиш тоғрилиқ тәклипләрни тәйярлаш.

Методикилиқ көрсәтмә

Әмәлий иш 2 саатқа беғишланған.

SWOT-анализ (Strength, Weakness, Opportunities, Threats) — тәһлил-анализниң кәң таралған вә аддий түрлириниң бири. Униң ярдими арқилиқ тәвәниң тәрәққиятиға тәсир қилидиған ички вә ташқи амилларни ениқлашқа болиду.

Дайим йетилдүрүлүп, өзгирип туридиған базар шараитлириға маслишип туруш зөрүр екәнлиги муһим. Шуңлашқа тәвәни тәрәққий әткүзүш тоғрилиқ тәклипләрни җарий қилдуруштин авал күчлүк вә аҗиз тәрәплирини, тәрәққият үчүн ховуп-хәтәрликләр вә мүмкинчиликләрни ениқлаш лазим. Тоғра жүргүзүлгән SWOT-анализниң нәтижисидә алдимиздики вақитта тәвәниң тәрәқият стратегиясини шәкилләндүрүшкә мүмкинчилик беридиған мәлуматларни елишқа болиду. Тәвәниң SWOT-анализи барлиқ әһвалларни төрт амил бойичә баһалашқа мүмкинчилик бериду:

S — strength (күчлүк тәрәплири). Силәр яшайдиған тәвәниң риқабәт қабилийити.

W — weakness (аҗиз тәрәплири). Тәвәниң тәрәққиятини қийинлаштуридиған ички амиллар вә проблемилар униң келәчигигә тәсир қилиши вә риқабәт қабилийитини төвәнлитиши мүмкин.

O — opportunities (мүмкинчиликлири). Тәвәниң тәрәққиятиға иҗабий тәсир қилидиған ташқи амиллар пайдилинилиши тегиш.

T — threats (ховуп-хәтәрликләр). Тәвәниң техиму тәрәққий етишигә әкси тәсир қилиши мүмкин келәчәктики ташқи вә ички йеқимсиз амиллар, вақиәләр яки өзгиришләр.

1-тапшурма. Җәдвәлгә мувапиқ өз тәвәриңларниң тәрәққият иқтидариға SWOT-анализ ясаңлар. Анализниң барлиқ амиллирини испатлаңлар вә асаслаңлар.

MyLibrary.kz

S — strength (күчлүк тәрәплири)	W — weakness (аҗиз тәрәплири)
—	—
—	—
—	—
—	—
—	—
—	—
O — opportunities (мүмкинчиликлири)	**T — threats (ховуп-хәтәрликләр)**
—	—
—	—
—	—
—	—
—	—
—	—

2-тапшурма. Жүргүзүлгән SWOT-анализ нәтиҗилири бойичә тәрәққият стратегиясини вә өзәңлар яшайдиған тәвәниң ихтисадий тәрәққият тосалғулирини йоқитиш бойичә қарарларни тәйярлаңлар.

Стратегияләр	
Тәрәққият стратегияси	Тосалғуларни йоқитиш стратегияси

3-тапшурма. Тәвәниң ихтисадий тәрәққият тосалғулирини йоқитиш бойичә тәрәққият стратегиялири вә қарарлириға постер тәйярлаңлар вә тонуштуруңлар. Уларни синипта тәһлил қилиңлар. Уларниң арисидин келәчиги әң зор ишни таллаңлар.

MyLibrary.kz

§ 36. Қошулған нәрқи жуқури товарлар вә хизмәтләр ишләпчиқириши

Бүгүнки дәристә:
- қошулған нәрқи жуқури товарлар ишләпчиқиришиниң әвзәлликлирини тәһлил қилисиләр;
- бизнесниң ишләпчиқириш вәзипилирини һәл қилишни үгүнисиләр.

Йетәкчи уқумлар:
- ✓ нәрқи вә баһаси
- ✓ пайда (дарамәт)
- ✓ жуқури қошулған нәриқ

Қошулған нәрқи жуқури товарлар ишләпчиқириши. Ихтисадий жәриянларниң замаанивий системисида илим-пән, инновацияләр вә технологияләрниң үлүши — ижтимаий-ихтисадий тәрәққиятниң һәл қилғучи амили. Инновациялик хизмәт йөнилишлириниң бири — қошулған нәриқниң үлүши бар мәһсулат ишләпчиқиридиған жуқури технологиялик саһаларни тәрәққий әткүзүш.

Жуқури технологиялик мәһсулат ишләпчиқириши әлләрниң илмий-техникилиқ иқтидарини тәрәққийләндүрүш билән беваситә бағлиқ, бу уларниң риқабәткә қабилийәтликлигини ашурушқа мүмкинчилик бериду вә турақлиқ өсүшни тәминләйду (45-схема). Ишләпчиқиришниң фрагментацияси вә ихтисаслишиш охшаш жәриянларниң тәрәққиятқа бағлиқ дуниявий ихтисатниң асасий элементи — нәриқни тәшкилләшниң дуниявий тизмилири пәйда болди.

Силәр яшайдиған төвәдә ихтисат вә қошулған нәриқниң қандақ модели мәжут?

45-схема

Ихтисат моделиниң вә қошулған нәриқниң нисбити

22-жәдвәлдә айрим товарлар бойичә дуниявий содиниң умумий көләминиң 30%-тин көп жиғиндиси тегишлик қошулған нәрқи жуқури товар ишләпчиқарғучилар вә дуниявий көчбашчилар көрситилгән.

MyLibrary.kz

Дуниявий содиниң умумий көләмидики қошулған нәрқи жуқури йетәкчи мәһсулат ишләпчиқарғучиларниң үлүши

Дөләтләр	Пиширилған вә макарон мәһсулатлири	Қайта ишләнгән көктатлар вә йәл-йемишләр	Башқиму тәйяр мәһсулатлар
Германия	10%	5%	9%
Италия	8%	6%	3%
Голландия	7%	8%	8%
Хитай	2%	13%	5%
АҚШ	7%	10%	13%
Барлиғи	34%	42%	38%

22-жәдвәлни тәһлил қилиңлар. Силәр қандақ ойлайсиләр, бәзи Европа әллири, АҚШ вә Хитай қошулған нәрқи жуқури товарлар ишләпчиқириши бойичә көчбашчи болуп һесаплинидиғанлиғиға немә сәвәп болди?

Наһайити қизиқ! Үстлимә баһаси жуқури товарлар топлимиси

Ичимликләр. Ичимликләрниң әң жуқури маржиналлиқ товарларниң бири болуп һесаплинидиғанлиғи тоғрилиқ тәҗрибилик ритейлар вә җәмийәтлик ғизалиниш орунлириниң егилири билиду. Мәсилән, сүпәтлик адәттики ичимлик суниң 1 литриниң нәрқи 15 тг-дин ашмайду, һазир базарда униң оттура баһаси 150 тг. Җәмийәтлик ғизалиниш орунлиридики сетилидиған ичимликләрму дәл шундақ. Ичимликләрниң баһаси бирнәччә һәссә ешиши мумкин. Йемәк-ичмәк дукининиң ассортиментиға иссиқ чай яки кофе, коктейллар яки сәгитидиған ичимликләрни җарий қилип, яхши пайда тепишқа болиду.

Иссиқ кофе — бу буфет вә ресторанлар мәзиридики әң жуқури маржиналлиқ позицияләрниң бири. 300-400% үстлимә баһа билән сетишқа болиду. Униңға қошумчә

Глоссарий:

- **Фрагментация** — бир нәрсини көплигән ушшақ бөлчәкләргә бөлүш җәрияни.
- **Тик йөнилиштики ихтисаслишиш** — товарни бирнәччә басқучлар бойичә ишләп чиқириш. Бирнәччә әлләр мәлум товарни ишләп чиқиришниң толуқ циклиға әмәс, униң пәқәт айрим басқучлириғила ихтисаслишиши мумкин. Буниңда бир дөләт товар ишләп чиқириш беришида зөрүр бөлчәкни башқа әлдин сетивелип, андин экспорт қилиду.

MyLibrary.kz

төвсийә қилинидиған таамлар вә дессертлар һесавидин (һәрхил пончиклар, маффинлар, топпинглири бар вафли) топлап, баһа 600% қичә өсиду. Бизнес һәрқандақ бюджетқа форматларниң көплиги билән җәлипкар (ихчам сода орни, мобильлиқ кофеханилар, вендинглиқ сода вә башқилар билән шуғуллинишқа болиду), шундақла кофени истимал қилишниң өсүватқанлиғиғиму бағлинишлиқ.

Попкорн. Һазир әң чоң үстлимә баһаси бар он товарға попкорн охшаш мәшһур мәһсулатлар кириду. Мәсилән, попкорн қурғақ көмүқонақ данлири үчүн хам әшия нәрқи тәйяр иссиқ попкорн нәрқидин он һәссә төвән. Пәқәт икки қошуқ "хам әшия" силәргә тәйяр мәһсулатниң литр көләмини берәләйду. Попкорнниң үстлимә баһаси оттура һесап билән 600—700%-ни тәшкил қилиду вә 1500%-қичә йетиду. Бу әснада чиқим наһайити аз. Бу бизнесни попкорн аппарати бар ихчам сода орнидин башлашқа болиду.

Татлиқ пахта. Татлиқ пахтини сетиш һәддидин ташқири күч яки маһарәтни тәләп қилмайду. Шуниң билән биллә пахтиниң 4000%-тин ашидиған наһайити аддий үстлимә баһаси мәҗут. Әгәр йеңи сиқилған ширнилар вә таамлар билән биллә пахтини сатса, бирнәччә һәссә артуқ пайда тепишқа болиду.

Қошулған нәрқи жуқури мәһсулат ишләпчиқириш вә хизмәт түрлирини сунуш, карханиниң саһалиқ тәвәккәллигини төвәнлитиши мүмкин. Бу дарамәт билән ишләпчиқиришниң турақлиқ чиқимлириниң үлүши қошулған нәрқи аз мәһсулат/хизмәт түриниң нәқ шу көрсәткүчләргә қариғанда ошуқ болғандила әмәлгә ашиду. Қошулған нәрқи жуқури мәһсулат ишләпчиқиришни турақлиқ риваҗландуруш амиллириниң бири сүпитидә қараштурулуши мүмкин.

Соал вә тапшурмилар

1. Қазақстанниң инновациялик-индустриялик тәрәққият программисида қошулған нәрқи жуқури товарлар ишләпчиқиришиниң стратегияси қандақ көрситилгән (3, 4-қошумчә)?
2. Силәр яшайдиған төвәдики қошулған нәрқи товарлар ишләпчиқиришини теҗәйдиған тосалғу вә қийинчилиқларни атаңлар.
3. Силәр қандақ ойлайсиләр, маркетолог мутәхәссиси қошулған нәрқи жуқури товарлар вә хизмәтләрни силҗитишқа қанчилик ярдәм қилалайду?

§ 37. Қазақстанниң мәхсус ихтисадий төвәлири вә технопарклири

Мәхсус ихтисадий төвәләр (МИТ) вә технопарклар. Инновациялик идеяләрниң тәрәққиятини рәғбәтләндүрүш — әлниң ихтисадий тәрәққиятиниң асасий амиллириниң бири. Вәтәнлик ихтисатниң риқабәтчилигини шәкилләндүрүш вә ашуруш үчүн имтияз берил-

MyLibrary.kz

гән ихтисадий тәвәләрни қуруш лазим. Бу тәвәләрниң алаһидилиги: йеникләтилгән селиқ селиш, аддий баж (таможня) рәсмийәтлири вә чәт әллик һәм вәтәнлик тижарәтчиләрниң бизнес жүргүзүши үчүн әң қолайлиқ шараитларни яритиш, ички ихтисат вә ташқи содини риважландурушқа ярдәмлишиш.

Рәсмий бөлүнгән ихтисадий тәвәләр 1973-жили Киотода (Япония) баж рәсмийәтлирини оңайлаштуруш вә уйғунлаштуруш тоғрилиқ хәлиқара конвенциядә тәстиқләнди.

Бүгүнки дәристә:
- МИТ вә технопаркларниң ихтисатни тәрәққийләштүрүштики ролини билисиләр;
- Қазақстанлиқ МИТ вә технопаркларниң хизмитини чүшинисиләр;
- қошумчә нәрқи жуқури мәһсулат вә хизмәтләрни ишләпчиқириш мәхситидә технопаркларни тәрәққийләндүрүш зөрүрлигини оқуп-үгинисиләр.

МИТ қуруш үчүн уларға мәлум бир шараитлар лазим (46-схема).

46-схема

МИТ қурушқа лазим шараитлар

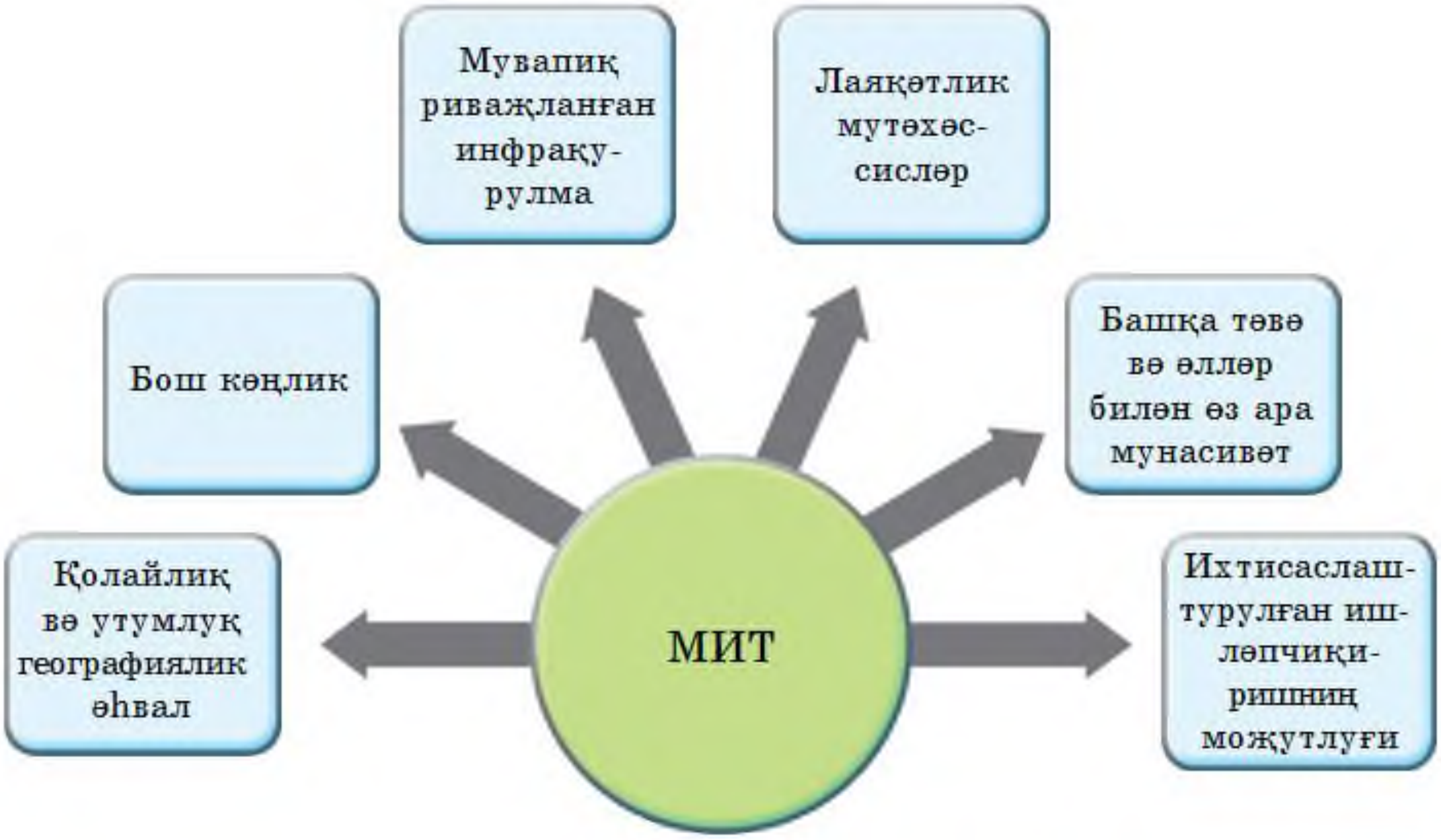

МИТ қурушниң дунияви тәжрибисидә хелә кәң таралған территорияләрниң бирнәччә түри бар (47-схема).

МИТ хизмити бойичә оғуллар вә қизлар болуп икки топқа бөлүнүңлар. Қизлар ишләпчиқиришниң хизмәт көрситиш саһаси, оғуллар болса хизмәт түрлири тоғрилиқ әхбарат тәйярлаңлар.

Йетәкчи уқумлар:
- ✓ мәхсус ихтисадий тәвә (МИТ)
- ✓ технопарк
- ✓ бизнес-инкубатор

MyLibrary.kz

Мәхсус ихтисадий тәвәләрниң хизмити

Көп әһвалларда МИТ оттура вә кичик бизнесни қоллаш, тәвәлик ихтисат вә һаят кәчүрүш дәрижисини баравәрләштүрүш, тәвәдики ресурсларни үнүмлүк пайдилиниш, чәт әллик инвестицияләрни җәлип қилиш, товар вә хизмәтләр ишләпчиқириш үчүн инновациялик технологияләрни елиш, йеңи иш орунлирини қуруш, болупму жуқури лаяқәтлик кадрлар үчүн, импортни алмаштуруш, экспортлуқ базини шәкилләндүрүш, менеджментниң йеңи усул вә йоллирини, қануний вә селиқ модельлирини синақтин өткүзүш, йеңи системиларни башқуруш маһарәтлирини пухтилаш, жуқури маһарәтлик кадрларни тәйярлаш үчүн қурулиду.

МИТ бәзи принциплар асасида қурулиду. Улар: болғуси мәһсулатни топлашқа зөрүр материалларни әкелишкә вә ишләпчиқирилған товарларни әвәтишкә baж селиқлириниң болмаслиғи; селиқ имтиязлири; чәтәллик инвесторларға тегишлик мүлүкни мусадирә қилишниң вә егиләвелишниң һәрқандақ түригә дөләтлик капаләтликләр; МИТ территориясидә хизмитини әмәлгә ашуридиған компанияләр үчүн һәрхил характердики рәғбәт вә әвзәлликләр топлимиси; транзакцияләрниң барлиқ түрлири үчүн конвертациялик валютини әркин пайдилиниш.

Технопарклар — инновациялик лайиһиләр әмәлгә ашурулидиған илмий, технологиялик вә техникилиқ базиларниң жиғиндиси. Бу йәрдә илмий-тәтқиқат институтлириниң мувәппәқийәтлири вә тәшәббуслири, индустрия объектлири, ишкарлиқ мәркәзләр, көргәзмә мәйданлири, оқуш-орунлири, шундақла объектларға хизмәт көрситидиған мәһкимиләр бирлишип иш ишләйду. Бәзи әлләрдә технопарклар МИТ территориясидә орунлаштурулиду.

MyLibrary.kz

Қазақстанниң мәхсус ихтисадий тәвәлири вә технопарклири. Қазақстанда 13 мәхсус ихтисадий тәвә вә 23 индустриялик тәвә (ИТ) ишләйду. Улар ихтисатниң һәрхил саһалирида: химия вә нефть-газ химияси, металлургия санаити, әхбаратлиқ-коммуникациялик технологияләр, тоқума, логистика, туризм саһалирида қоллинилиду. МИТ вә ИТ даирисидә индустрияләштүрүш субъектлирини дөләт тәрипидин қоллаш әмәлгә ашурулиду (23-сүрәт).

Қазақстанлиқ технопарклар жумһурийәттә мәжут илмий-техникилиқ иқтидарни, малийәвий вә әмгәк ресурслирини пайдилинип, әл ихтисадини кәлгүси риқабәткә қабилийәтликлигини тәминләшкә тәсир қилиши тегиш йеңи саһаларни қурушқа қаритилған. Шуниң билән биллә бу ижтимаий-ихтисадий проблемиларни һәл қилишқа, шундақла умумий дөләтниң ихтисадий өсүшиниң турақлиқ сүръитигә қол йәткүзүшкә тәсир қилиду.

Глоссарий:

- **Мәхсус (әркин) ихтисадий тәвә** — баж назаритиниң болмаслиғи мүмкин яки аддий тәкшүрилидиған вә хелә селиқ имтиязлири алаһидә шәртләр бәлгүлинидиған әл территориясиниң бир бөлиги.
- **Технопарк** — инновациялик лайиһиләрни әмәлгә ашурушқа беғишланған территориялик, илмий, технологиялик вә техникилиқ база.
- **Бизнес-инкубатор** — идеяни тәйярлаштин башлап уни коммерцияләндүрүшкичә болған барлиқ тәрәққият басқучлирида яш тижарәтчиләрниң лайиһилирини қоллаш билән шуғуллинидиған тәшкилат.

Қазақстанниң көплигән технопарклири илмий мәһкимиләр вә лаяқәтлик кадрлири мәжут жирик шәһәр вә санаәт мәркәзлиридә топланған.

23-сүрәт. Қазақстан Жумһурийитиниң МИТи

MyLibrary.kz

Өзәңлар яшайдиған тәвәдики МИТ вә технопаркларниң хизмити бойичә өхбарат тәйярлаңлар. Контурлуқ хәритигә Қазақстанниң МИТини (мәхсус ихтисадий тәвәлирини) чүшириңлар. Уларниң ихтисаслинишини бәлгүләңлар.

Қазақстанлиқ технопаркларниң көпи бизнес-инкубаторлар. Уларниң асасий хизмити — санаәтлик ишләпчиқириш (тамақ мәһсулатлири, кийим тикиш, җиһаз ясаш, қолһүнәр вә сувенир ясаш) вә хизмәт көрситиш саһаси (оқутуш, консалтинг вә қурулуш-җөндәш ишлири). Пәқәт кичик бөлигила (2%-тин көпи) технологиялик бизнес билән шуғуллиниду.

Муһакимә мавзуси

Бизнес-инкубаторниң асасий вәзиписи — жуқури технологиялик компанияләрни идея пәйда болған басқучтин башлап қоллаш көрситип, тәрәққий етишигә ярдәмлишиш. Бирақ, Қазақстанлиқ технопарклар тәвсийә қилидиған асасий хизмәтләр монулар: ишләпчиқириш вә мәмурий мәйданларни иҗаригә бериш; технологиялик ускинилә рни иҗаригә беришни тәшкилләш; умумий коммуналлиқ вә коммуникациялик хизмәтләрни көрситиш. Қазақстанлиқ бизнес-инкубаторларниң функционаллиқ ролини түп-асасидин ашуруш үчүн немиләр лазим? Өз оюңларни эссе түридә ипадиләңлар.

Мәхсус ихтисадий тәвәләр вә технопаркларни қурушниң муқум асасланған мәхсәтлири болған чағда тәвәниң ихтисадий көрсәткүчлириниң хелә өсүши, инвестициялик җәлипкарлиқниң ешиши, йеңи иш орунлириниң ечилиши мүмкин. Уларниң менеджментини йеңилашни жүргүзүш, нормативлиқ һоқуқий базини яхшилаш, һоқуқий механизмларни йетилдүрүш лазим.

Соал вә тапшурмилар

1. Қазақстанниң мәхсус ихтисадий тәвәлири вә технопарклириниң Ғәрбий Европа, АҚШ вә Япония әллириниң мәхсус территориялиридин пәрқи немидә?
2. Бизнес лайиһиләрни коммерцияләштүрүш дегәнни қандақ чүшинисиләр? Силәр яшайдиған тәвәниң ихтисади үчүн униң өзәкликлиги қандақ?
3. Ениқлимилиқлар вә тәһлил қилиш мәлуматлиридин МИТ вә өз тәвәриңларниң технопарклири ишиниң утумлуғи билән тонушуңлар.
4. Қазақстанниң МИТиға қандақ ишләпчиқириш вә хизмәт көрситиш саһасиниң мутәхәссислири һаҗәт дәп ойлайсиләр?

MyLibrary.kz

14-*әмәлий иш.*
"Тәвә" стартап-лайиһиси

Мәхсити — тәвәләрни ихтисадий турғуда тәрәққий әткүзүш бойичә стратегиялик лайиһини тәвсийә қилиш.

Стартап — тамамән йеңи идеягә асасланған, илгири һечким қолланмиған инновациялик лайиһә. Лайиһә һаятниң һәрқандақ саһасида ясилиши мүмкин: медицина, сода, транспорт, хизмәт көрситиш вә башқиму саһаларда.

Тапшурмилар

1. Бирнәччә топқа бөлүнүңлар.
2. Стартап қуруш технологияси билән тонушуңлар.
3. Тәвәлик технопаркқа яки безнес инкубаторға беғишланған стартап тәвсийә қилиңлар, уни коммерцияләштүрүш мүмкинчилигини ениқлаңлар.
4. Стартапниң мәхситини асаслаңлар.
5. Өз стартаплириңларға нам бериңлар.
6. Стартап шиарини таллаңлар.
7. Стартап эмблемисини сизиңлар.
8. Стартапни тонуштуруңлар.
9. Башқа топларниң стартаплирини баһалаңлар.
10. Илғар стартапни таллаңлар.

Методикилиқ көрсәтмә

Әмәлий иш 2 саатқа беғишланған. 1-дәристә топ бойичә синипта тапшурмилар орунлиниду. 2-дәристә иш нәтиҗилири йәкүнлинип, презентация өткүзүлиду.

Оғуллар топи ишләпчиқиришлиқ стартапларни тәрәққий әткүзүш бойичә, қизлар топи хизмәт көрситиш саһаси бойичә стартап лайиһиләрни тәвсийә қилишқа тегиш.

MyLibrary.kz

§ 38. Қазақстанниң кластерлиқ тәшәббуслири

Бүгүнки дәристә:
— кластерлиқ тәрәққият концепциясини билисиләр;
— Қазақстан тәвәлирини ихтисадий турғуда тәрәққий әттүрүш тоғрилиқ кластерлиқ стратегиялик тәшәббусларни оқуп үгүнисиләр.

Йетәкчи уқумлар:
✓ класстер
✓ кластерлиқ тәшәббус
✓ кластерлиқ модель

Кластерлиқ тәрәққият концепцияси. Кластерлиқ тәрәққият нәзәрийәсиниң асасини салғучи — америкалиқ ихтисатчи Майкл Юджин Портер. Бу проблемини дунияниң һәрхил әллиридики 100 дин көп саһаниң риқабәтчилик принциплирини тәтқиқләш арқилиқ асаслиған. М. Портер хәлиқара миқиясла бир саһадики риқабәткә қабил ширкәтләр, адәттә, һәрхил дөләт вә тәвәләр бойичә системисиз чечилаңғу әмәс, бир тәвәдә топлишидиғанлиғиға диққәт ағдурди.

Кластерда территориялик топлишишқа мунасивәтлик турақлиқ ширкәт арилиқ һәмкарлиқлар риважланмақта. Шуниң нәтижисидә "илғар тәҗирибиләр" — йеңи технологияләр, башқуруш әмәлиятлири вә утуқлири һәрхил каналлар бойичә тез тарқитилиду. Кластерлиқ территориялик қурулминиң элементлири кластерниң ядроси, кластерлиқ тәвә, инфрақурулма, тәшкилләш-башқуруш тәшкилати болуп бөлүниду (24-сүрәт).

4 топқа бөлүнүңлар. Кластерниң территориялик қурулмиси вә уни башқурушниң функционаллиқ алаһидиликлирини ениқлаңлар.

Глоссарий:
- **Кластер** — мәлум бир саһада ишләйдиған вә тәвәлик риқабәткә қабилийәтлик бирлишип тәминләйдиған географиялик җәһәттин хошна өз ара мунасивәтлик компанияләр (йәткүзгүчиләр, ишләпчиқарғучилар, яндашма мәдикарлар) вә улар билән мунасивәтлик тәшкилатлар (билим бериш орунлири, башқуруш органлири, инфрақурулмилиқ компанияләр) топи.

24-сүрәт. Кластерниң қурулмиси

Кластерниң әвзәллиги — униң миқиясиниң утумлуқлиғида. Мәсилән, "кластер ядросини" тәшкил қилидиған бирнәччә жирик

MyLibrary.kz

компаниялəр биртуташ топлиғучиларға, хизмəт көрситиш түрлиригə тегишлик маһарəттики иш күчигə, мəлум бир йөнилиштə территориялик топлинишиға еһтияж пəйда қилиду. Уларму, өз новитидə, өз əтрапиға территориялик топлашқан “кластерлиқ ядроларни” шəкиллəндүрүшкə тиришиду. Сүръəтлик ишлəйдиған кластерлар тəвəниң риқабəткə қабилийəтликлигини жуқурилитиду. Əмəлиятта түрлүк кластерлиқ модельлар мошут (48-схема).

48-*схема*

Кластерлиқ модельлар

Тəвəлик кластерларниң түрлири

↓

Машинисазлиқ, қурулуш, кемисазлиқ вə һаказиларни қураштуруш кластерлири

↓

Туристлиқ

↓

Инновациялик вə “ижадий” кластерлар, əхбаратлиқ (IT), биотехнологиялик, билим бериш

↓

Транспортлуқ-логистикилиқ

↓

Процессорлуқ кластерлар: тағ-кан металлургиялик, тоқума, агросанаəт

↓

Медицинилиқ

↓

Мəдəний-тонуп-билиш

↓

Арилаш

Силəр яшайдиған тəвəдə кластерниң қандақ модели мошут? Уни қурушниң шəрт-шараитлири вə зөрүрийитини атаңлар.

49-схемида кластерниң кəңликлик, асасий, ишлəпчиқиришлиқ вə бесим алаһидиликлири көрситилгəн төртлүк жиғиндиси берилгəн.

MyLibrary.kz

Кластер төртлигиниң жиғиндиси

Кластерниң топлишиши, рикабәтликлиги, кооперацияси, рикабәткә қабилийәтликлиги уқумлириға ениқлима бериңлар.

Қазақстанниң кластерлири. Қазақстанниң кластерлиқ тәшәббуси дунияви базарда рикабәтчиликни ашуридиған қошулған нәрқи вә илимни һажәт қилиши жуқури дәрижидики йеңи ишләпчиқириш вә хизмәтләрниң қурулуши билән мунасивәтлик. Кластерлиқ усулниң әвзәллиги жумһурийәттә жуқури технологиялик вә инновациялик бизнесни тәрәққийләндүрүшкә, башқарма вә саһаара өз ара ишһәрикәтләрни мустәһкәмләшкә қаритилишида (25-сүрәт).

Қазақстанда кластерларни қуруш ихтисатниң бесим секторлирида: туризм, тамақ санаити, нефть-газ машинилирини ясаш, тоқумичилиқ санаити, транспорт логистикиси, металлургия, қурулуш материаллири охшаш 7 пилотлуқ кластерни қуруш, тәрәққийләндүрүш тоғрилиқ режиләр шәкилләнгән вә у 2005-жилдин башлап тәстиқләнгән.

Қазақстанниң заманивий тәвәлик кластерлири 25-сүрәттә көрситилгән. Уларниң бир бөлиги кластерлиқ тәшәббус асасида, башқилири тәвәлик һакиматлар вә бизнес бирләшмилириниң тәшәббуси сүпитидә қурулған.

Қазақстан кластерлириниң хәритисини тәһлил қилиңлар. Уларниң орунлишишиниң алаһидиликлирини ениқлаңлар. Өз тәвәриңларниң кластерлирини атаңлар.

Өз тәвәриңлар үчүн йеңи кластерлиқ тәшәббусни тәвсийә қилиңлар.

MyLibrary.kz

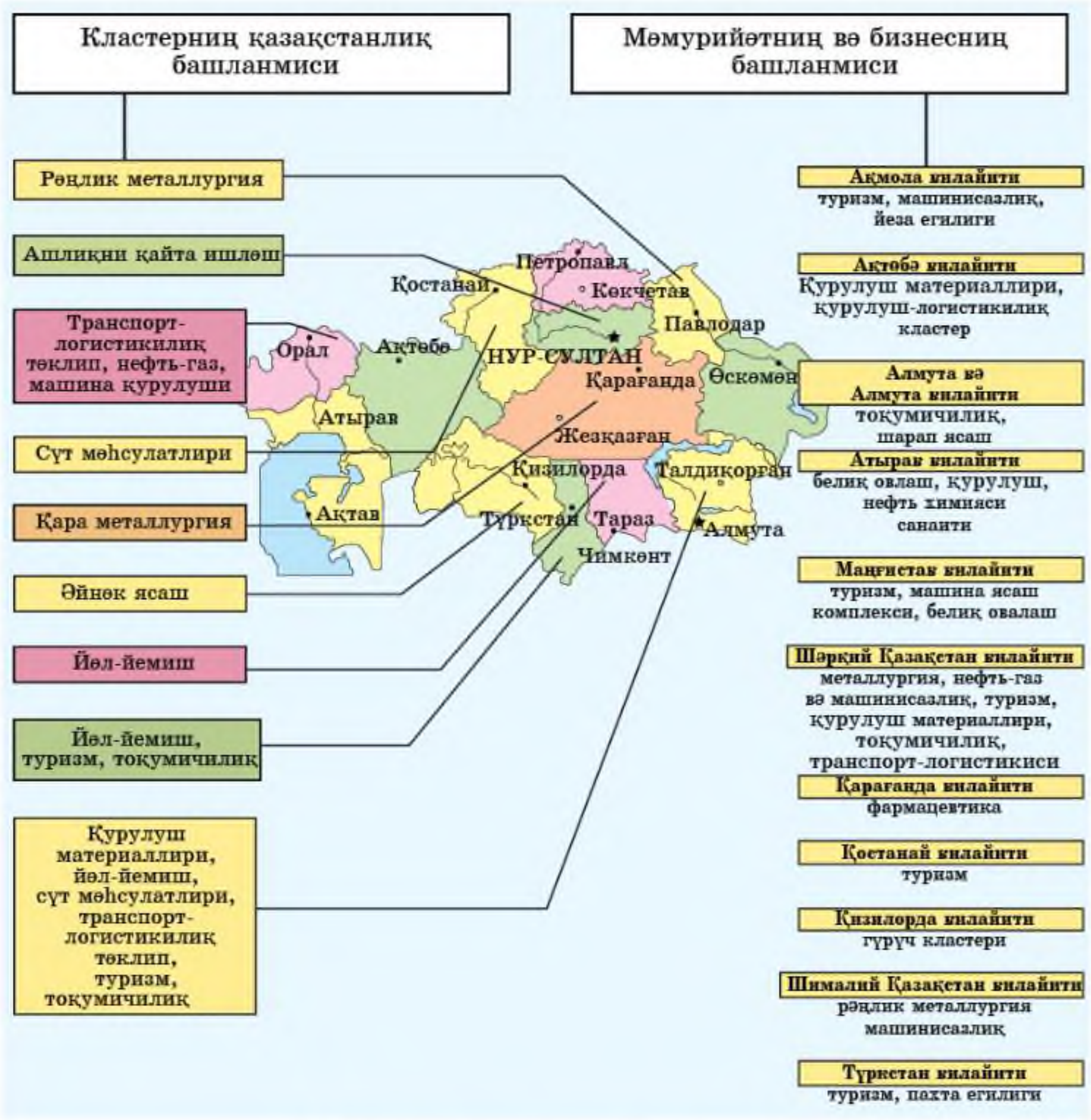

25-сүрәт. Қазақстанниң кластерлири

2013-жили Қазақстан Җумһурийитиниң 2020-жилғичә перспективилиқ миллий кластерлирини шәкилләндүрүш концепцияси тәстиқләнди, униңда "келәчәк ихтисади" секторида иқтидарлиқ миллий кластерлар ениқланди.

Иқтидарлиқ кластерлар:

1. Нефть вә газни ишләпчиқириш вә уларни қайтаишләш технологиялириниң кластери ("Миллий индустриялик нефть-химия технопарки" МИТ).

2. Металлургия кластери ("Сарыарқа" МИТ).

3. Машинисазлиқ кластери ("Сарыарқа" МИТ).

MyLibrary.kz

4. Химия санаити кластери (“Тараз, Павлодар” МИТ).
5. Туристлиқ кластер (“Бурабай” МИТ, Алмута ш.).
6. Йеник санаәт кластери (“Җәнуп” МИТ).
7. Агросанаәтлик комплекс кластери (Шималий Қазақстан).
8. Транспорт-логистикилиқ кластер (“Қорғас” МИТ, “Ақтав деңиз порти”, “Астана-йеңи шәһәр”).
9. Альтернативлиқ энергетика кластери (“Астана-йеңи шәһәр” МИТ).

“Келәчәк ихтисади” секторидики кластерлар. “Келәчәк ихтисади” класстерлириниң мәхсити — әлдә илгири болмиған илимни көп һаҗәт қилидиған ишләпчиқиришлар вә ихтисат секторини, йеңи технологиялик салайиһәтләрни қуруш, инновациялик җошқунлуқни тәминләш асасида әлниң дуниявий базарда йеңи риқабәтчилик әвзәлликлирини (билим кластери, дуниявий технологиялик аутсорсинг) шәкилләндүрүш.

Бу йөнилиштә “Келәчәк ихтисади” секторини шәкилләндүрүш вә ихтисатниң әң әнъәнивий секторлирида инновацияләрни җарий қилдуруш йоли билән йеңи надир билимләр вә базарларни риваҗландуруш тәминлиниду.

1. “Назарбаев Университети” МТБ (Мәмурий тәшкилләш бөлүми) (һаят тоғрилиқ илимләр, медицина, йеңи материаллар ишләпчиқиришида ихтисаслашқан материалшунаслиқ, перспективилиқ технологияләр вә дизайн, 3D принтинг, энергия теҗәмләйдиған технологияләр, биотехнология), орунлаштуруш тәвәси — Нур-Султан шәһири.

2. “Инновациялик технологияләр парки” (әхбаратлиқ-коммуникациялик технологияләр, перпективилиқ технологияләр вә дизайн). “Алатав технопарки” МИТ, орунлаштуруш территорияси — Алмута шәһири.

Йеңи кластерлиқ сәясәтни әмәлгә ашуруш тәрәққиятниң инновациялик моделиниң вә миллий ихтисатниң йеңи риқабәтчилик әвзәлликлириниң асасини қурушқа, ихтисатниң, кичик вә оттура тиҗарәтчиликниң базилиқ вә йеңи секторлириниң риқабәткә қабилийәтликлигини ашурушқа, тәвәләрниң турақлиқ тәрәққиятини тәминләшкә мүмкинчилик бериду.

Соал вә тапшурмилар

1. Силәр яшайдиған тәвәдә кластерлиқ тәшәббусниң роли немидә?
2. Мәнивий йеңилиниш идеясини әмәлгә ашурушта туғулған өлкәңларниң туристлиқ кластериниң ролини тәрипләңлар.
3. Қазақстанниң йемәк-ичмәк (озуқ-түлүк) бехәтәрлигини тәминләштики йеза егилик кластерлириниң ролини баһалаңлар.

MyLibrary.kz

15-*әмәлий иш*.
“Тəвəарилиқ вə тəвəлик кластер” алгоритми

Мəхсити — Қазақстан тəвəлирини ихтисадий тəрəққийлəндүрүштики кластерлиқ стратегиялəрниң идеялирини тəвсийə қилиш.

Методикилиқ көрсəтмə

Әмəлий иш 2 саатқа беғишланған.

“Тəвəлик кластер” алгоритми — кластер идеясиниң маһийəтлик бирликлирини бөлүвелишни, өз ара мунасивəтни вə өз ара шəртлəндүрүлгəн җəриянларниң дурус қурулған логикилиқ тизмиси түридə уларни мəлум бир тəртип бойичə графикилиқ рəсмийлəштүрүшни билдүриду.

1-тапшурма. Кичик топ қуруп, йеңи тəвəарилиқ вə тəвəлик кластер қуруш тоғрилиқ идеяни тəһлил қилиш яки қоллиништики кластерларниң утумлуқлиғини яхшилаш бойичə тəклиплəрни бериш.

2-тапшурма. Кластерға инновациялик нам бериш.

3-тапшурма. SmartArt графикилиқ элементи асасида кластер алгоритминиң моделини қуруш.

Кластер моделини қуруш вақтида уни əмəлгə ашуруш җəриянининиң муһим блоклирини һесапқа елиш лазим, бу — мəһсулат бəргүчидин истималчиғичə болған барлиқ қатинашқучиларниң товар вə хизмəтлирини ишлəп чиқиришниң өз ара утумлуқ җəриянининиң бирхил туюқ системиси.

1-блок	2-блок	3-блок	
Башлиниши/ кластерниң башлиниши	Ишлəпчиқириш/ Кластер җəрияни	Кластерни əмəлгə ашуруш вə тамамлаш	
Йəткүзгүчи	Ишлəпчиқириш	Логистика	Истималчилар
→	→	→	→
↓	←	←	←

4-тапшурма. Қурулған кластерниң моделини тонуштуруш. Кластерниң йетəкчи идеялирини атап өтүш.

5-тапшурма. Башқа топлар кластерлириниң модельлирини баһалаш вə уларниң арисидин əң илғарлирини таллаш.

Кластерлар билəн ишлəш беришида төвəндики қаидилəргə риайə қилиш лазим:

— оюңға кəлгəнлəрни йезиштин қорқмаслиқ, хиял вə фантазиягə əрик бериш;

— вақит яки идеялəр тамамлашқичə ишни давамлаштуруш;

— мүмкин болушичə көп алақилəр қурушқа тиришиш.

Һəрхил мавзуларни тəтқиқлəп, һəрхил кластер қурушқа болиду.

MyLibrary.kz

§ 39. Импортни алмаштуруш вәтәнлик ишләпчиқарғучиларни қоллаш

Бүгүнки дәристә:
— импортни алмаштуруш стратегиясини билисиләр;
— Қазақстан мәһсулатлириниң базардики мәшһурлиғини кәлиплаштуридиған импортни алмаштуруш стратегияси билән тонушисиләр.

Йетәкчи уқумлар:
- ✓ импортни алмаштуруш
- ✓ товар айлиними
- ✓ вәтәнлик мәһсулат

Глоссарий:
- **Импортни алмаштуруш** — миллий ихтисаттики җәриян, ишләш беришида әлдәмошу дөләт ишләпчиқарғучилириниң күчи билән һаҗәтлик мәһсулатчиқирилиду.

Импортни алмаштуруш. Импортни алмаштуруш — миллий ихтисатни қоллаш вә тәрәққий әткүзүшниң, йеңи ишләпчиқиришлар вә иш орунлирини қурушниң муһим ихтисадий механизми, аһалиниң һаят кәчүрүш сүпитини яхшилаш усули (50-схема).

50-*схема*

Дунияви тәҗрибә көрсәткәндәк, малийә вә күч-қувәтни йәрлик перспективилиқ ишләпчиқириш йөнилишлиригә селиш арқилиқ, барлиқ қатинашқучи тәрәпләрниң мәнпийәтлирини һесапқа алған һалда, пайда тепишқа болиду.

Импортни алмаштуруш сәяситиниң һәмдә дөләтниң вәтәнлик ишләпчиқарғучиларни қоллиши асасида несийәләр бойичә төвәнлитилгән пайизлиқ мөлчәрләр түридә һәрхил имтиязлар, субсидияләр вә башқиму тәдбирләр җарий қилиниду (26-сүрәт).

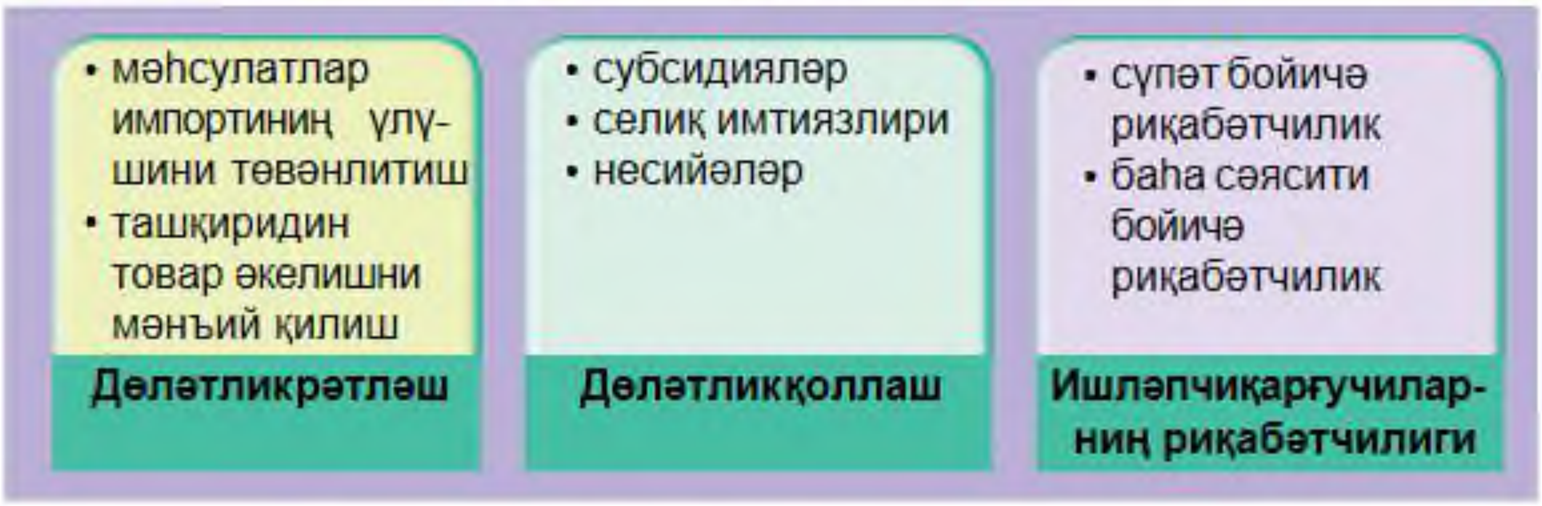

26-сүрәт. Импортни алмаштуруш механизми

Һәртүрлүк әхбарат мәнбәлирини пайдилинип, өз елимиздә вә униңдин ташқири йәрләрдә зор еһтияҗға егә мәшһур мәһсулат яки хизмәт түрлиригә бирнәччә мисал кәлтүрүңлар.

MyLibrary.kz

“Импортни мәнъий қилиш” миллий бехәтәрликни қоғдаш үчүн қоллинилидиған васитә сүпитидә бурундинла аян. XVIII әсирләрдә (меркантилизм дәври) дөләтләр өз ишләпчиқиришини йолға қоюшқа тиришти, шуңлашқиму бәзи товарларни ташқиридин әкелиш мәнъий қилинди. Мәсилән, XVIII әсирдә Англиядә ипәк рәхт, лента вә боққучлар, қурал-ярақ, аяқ кийим, қача-қомуч вә башқиму буюмларни әкелиш мәнъий қилинди. Буниң өзидиму контрабанда яки коррупция җәмийитидә шәхсий лицензия елиш һесавиға қанунсиз иш йүзидә һәр дайим айлинип өтүш мумкин болди.

Импортни алмаштуруш стратегиясини әмәлгә ашуруш вақтида көплигән әһвалларда оттура вә кичик тиҗарәт карханилириға ишәнчә шәрти түзүлиду.

Силәр қандақ ойлайсиләр, силәр яшайдиған тәвәниң қандақ кичик вә оттура тиҗарәт орунлири йәрлик товар вә хизмәтләрни ишләпчиқириш үчүн дөләт тәрипидин ярдәмгә муһтаж?

Ядиңда сақла! Импортни алмаштуруш яхши ишләпчиқиришлиқ қувәткә егә вә баһасиға мувапиқ сүпәтлик мәһсулат чиқиришқа қабилийәтлик, риқабәткә қабилийити бар карханилар қурған әһвалдила мумкин болиду. Мабада йеңи технологияләрниң тәрәққиятиға мумкинчилик берилип вә қошумчә ишләпчиқириш орунлири ечилған әһвалда, келәчәктә импортниң төвәнлиши мумкин.

Қазақстанниң товар айлиними. 2013—2018-жиллар арилиғида Қазақстанниң товар айлиними 2 һәссигә төвәнлиди. 2016-жили Қазақстанниң товар айлинимиминиң көрсәткүчи әң төвәнки дәриҗигә йәтти вә 61 млрд АҚШ долларини тәшкил қилди, 2013-жили у 128 млрд еди. 2016-жилдин башлап өсүм наһайити аста болди (13-диаграмма). Товарларни чиқиришниң еғишишиға биринчи новәттә мошу дәвирдә йүз бәргән миллий валютиниң девальвацияси тәсир қилди.

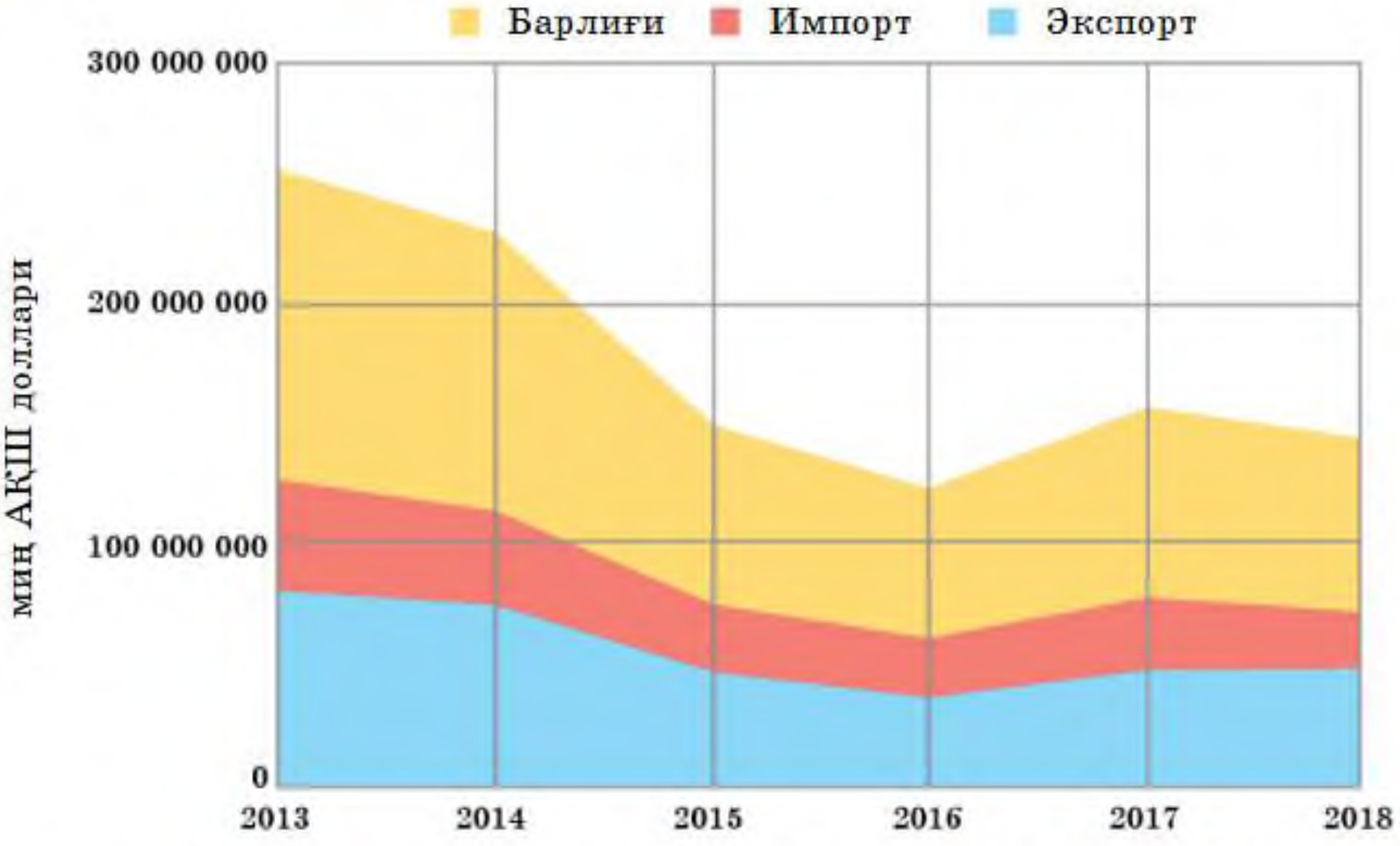

13-диаграмма. Қазақстанниң товар айлиними (2013—2018-жж., АҚШ доллари)

MyLibrary.kz

2017-жилдин башлап та мошу күнгичә ахчилиқ түрдә импортниң өсүши байқилиду. Қазақстанниң умумий товар айлинимидики импортниң үлүши 2019-жили тәхминән 40%-ни яки 38,4 млрд АҚШ долларини тәшкил қилиду. Қалған 60% — экспорт. Ташқи ихтисадий хизмәтниң товарлар номенклатурисида (ТИХ ТН) дөләтниң классификаториға мувапиқ импорт вә экспорт товарлириниң 21 категорияси мәвжут. Бу категорияләрдә Қазақстанға әкелинидиған яки әкетилидиған барлиқ товарлар киргүзүлгән. Товарларниң 7 категориясигә тәхминән барлиқ импортниң 80%-и тегишлик (14-диаграмма). Қалған башқа товарлар 20%-ни тәшкил қилиду.

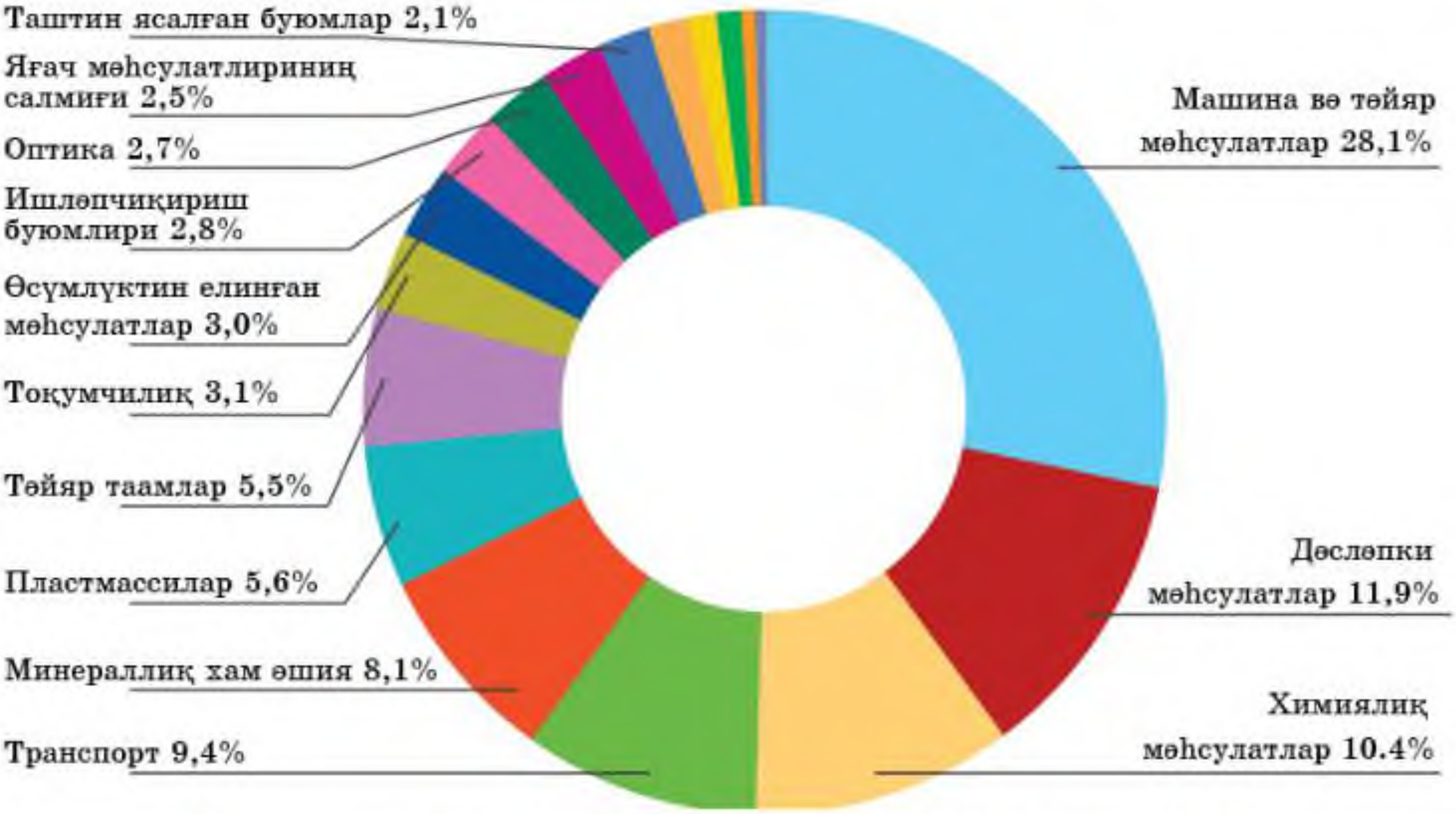

14-диаграмма. Товарларниң категориялири бойичә импортлиқ товарларниң қурулмиси (2018-ж.)

Муһакимә мавзуси

Қазақстанға келидиған импортлиқ товарларниң арисидики бесими — яғач буюмлири вә яғач — 56%, транспорт — 50%, машинилар вә әсвап-үскинiләр — 22%, тоқумичилиқ товарлар — 18%, дәсләпки мәһсулатлар — 13%, пластмассилар — 11%. Аталған тизимдин қандақ импортлиқ товарларниң үлүшини импортни алмаштуруш һесавидин төвәнлитишкә болиду? Қандақ товарлар импортниң бесимлиғини сақлайду? Немишкә?

Вәтәнлик мәһсулат чиқарғучилар үлүшиниң төвән болуш сәвәви ишләпчиқириш карханилириниң саниға беваситә бағлинишлиқ. 2018-жилниң ахирида Қазақстанда һәрхил профильдики 426 миңдин көп мәһкимә тиркәлди. Униң ичидә ишләпчиқарғучи мәһкимиләр сани 21 миңдин сәл көпирәк. Бу Қазақстандики барлиқ мәһкимиләрниң 5%-ила. Уларниң 17%-и тамақ мәһсулатлирини, 14%-и башқиму металл әмәс мәһсулатларни ишләпчиқириш билән шуғуллиниду. 11,6%-и — машиниларни җөндәш вә орнитиш карханилири.

MyLibrary.kz

Вәтәнлик ихтисатниң товар қурулмисида тәрәққиятниң һәрхил элементлири болушқа тегиш. Бу әснада вәтәнлик ишләпчиқарғучиларни баричә қоллаш лазим. Гәп һәрхил: ноу-хау патентлар, технологиялик үскүниләр тоғрилиқ. "Қазақстанда ясалған" маркиси билән чиқирилған товарлар ички вә ташқи базарда риқабәткә чидамлиқ болуши үчүн униң алға силҗишиға қолайлиқ шараитлар яритилиши керәк.

Соал вә тапшурмилар

1. Импортни алмаштурушни қоллашниң муһим сәясити вә идеясини бәлгүләңлар.
2. Қазақстанниң бәзи шәһәрлиридә чиқирилидиған йеник автомобильлар, электр-поездлири вә йолувчилар вагони импортни алмаштуруш стратегиясигә мувапиқ келиду дәп һесаплашқа боламду?
3. Өзәңлар яшайдиған тәвәдики ишләпчиқириш саһалирида Қазақстанлиқ мәһсулатлар үлүшини ашуруш йоллирини тәклип қилиңлар.
4. Йәрлик ихтисатни җанландурушгики импортни алмаштурушниң ролини тәрипләңлар.

§ 40. Бренд-менеджмент — товар вә хизмәтләрни мәшһур қилиш шәрти

Бүгүнки дәристә:
— бренд-менеджмент идеясини билисиләр;
— Қазақстан мәһсулатлириниң мәшһурлиғини ашуруш мәхситидәбренд-менеджментни қоллиниш әһвали билән тонушисиләр;
— өзәңларниң мәһсулат вә хизмәтлириңларниң келәчәк брендини қурушни үгинисиләр.

Бренд-менеджмент. Брендинг яки бренд-менеджмент — компанияниң сода маркиси (бренд), истималчиға тәсир қилидиғанлиғини күзитишкә ярдәмлишидиған, базардики маркиниң қобул қилинишини, имиджини башқурушқа ярдәмлишидиған җәриян. Бренд-менеджментниң асасий мәхсити — сода маркисиниң қиммитини ашуруш (brand value), күчлүк вә турақлиқ бренд бәрпа қилиш (27-сүрәт).

"Бренд-менеджмент" аталғуси дәсләп 1931-жили пәйда болди. У чағда Procter&Gamble хадими Нейл Мак Элрой өзиниң хизмәтлик язмисида йеңи лавазимларни қурушни тәклип қилди.

Йетәкчи уқумлар:
✓ бренд-менеджмент
✓ брендни башқуруш
✓ пиар-компания

27-сүрәт. Күчлүк дараметлик бренд амиллири

Бренд-менеджмент муһим стратегиялик активларни — маркиларни башқуриду, улар пүткүл компанияниң таза активлириға қариғанда баһаси жуқури болуши мүмкин.

Брендинг мәһсулат тоғрилиқ турақлиқ яхши көзқарашни шәкилләндүрүш — херидарларни өзигә җәлип қилишни билиш вә базарда у товарни пәриқ қилишни билишигә шараит яритиш. Яхши ойлаштурулған бренд сәясити — товар вә хизмәтни силҗитишниң вә дарамәтниң турақлиқ мәнбәси. Хусусий (шәхсий) бренд, өз новитидә, ишләпчиқарғучиниң даңлиқ болушиға тәсир қилиду (28-сүрәт).

28-сүрәт. Шәхсий брендниң мүмкинчилиги

Глоссарий:

- **Бренд-менеджмент (brand management)** — товар маркисини қуруш беришида асасланған, тәкшүрүлгән, көп қурулмилиқ вә назарәтқилинидиған иш-чариләр комплекси. Әмәлгә ашуруш үчүн қаплиминиң дизайнини тәйярлаш, реклама қилиш, өткүзүшни рәғбәтләндүрүш йөнилишидә акцияләр өткүзүш керәк. Йәни, базардики барлиқ усулларни қоллиниш. Яхши ойлаштурулған бренд сәясити товар вә хизмәт түрлириниң базарда аммибап болушини тәминдәйду.
- **Брендни башқуруш** — сәрип қилинған ресурслар турғусидин алғанда, товарниң, маркиниң сетивалғучиниң ядида қалғидәк вә сетиш вақтида пайда чүширишниң хелә утумлуқ усулини тепиш.

Бренд компания, хизмәт, мәһсулат яки шәхс сүпитидә тәриплиниши мүмкин. Брендинг компаниядин башлиниши керәк. Дарамәт бренд стратегиясигә мунасивәтлик: компанияниң асасий қәдрийәтлири қандақ? Униң үчүн немиләр қилинди? Мәһсулатниң надир вә алаһидә болуши үчүн қандақ ишлар атқурулди? Сетишниң алаһидә тәклиплири қандақ? Херидарлар кимләр, товар кимгә нишанланған?

Брендингниң әң дарамәтлик йөнилишлириниң бири — товарлиқ брендинг. Бу әһвалда компания әмәс, товарниң бир түри алға силҗийду. Компанияниң һәрхил мәһсулатлири үчүн бирнәччә бренд қоллинилиши мүмкин. Дурус брендингниң нәтиҗисидә компания алаһидә мәшһурлуққа егә болиду.

Хизмәт көрситиш брендингиға мәлум бир хизмәт яки хизмәтләр комплекси алға силҗитилиду.

Брендинг — бу адәмләрниң сениң компанияң һәққидики көзқариши. Бу немә, қандақ вә немишкә?

Брендингқа аләмдики әң жирик компания — Apple мисал болалайду (29-сүрәт).

MyLibrary.kz

29-сүрәт. Apple брендинги — карамәт брендинг үлгиси

Apple ясиған барлиқ нәрсиләр компанияни бренд сүпитидә тәрипләйду. Улар һәрхил вә қизиқарлиқ мәһсулатларни ишләп чиқириду.

Apple — аләмдики әң жирик технологиялик компанияләрниң бири, у электроникини ишләп чиқириду вә сатиду: ноутбуклар, телефонлар, телевизорлар вә һаказа. Apple компаниясини Стив Джобс вә Стив Возняк 1976-жили апрель ейида тәшкиллиди. Һазирқи таңда у аләмдики әң мәшһур трансмиллий корпорацияләрниң бири.

Әгәр сениң көзиңни бағлап, Apple идарисигә апирип, бағламни еливәтсә, көз алдиңда очуқ дисплейлар, аппақ вал-вул корпуслар, әҗайип конфигурациялик компьютерлар вә стиллиқ гаджетларни көрисән. Сән өзәңниң қәйәргә кәлгәнлигиңни дәррула чүшинисән.

Бу — брендинг. Apple херидарлири компанияни бирнәччә сәвәпләр түпәйли таллайду. Адәмләр техника базирида товарниң әң заманивий вә әң есилини халайду, шундақла ташқи дизайни әплик, чирайлиқ һәм сүпәтлик ишләйдиғинини таллайду. Компания һәтта қаплимиларғиму алаһидә диққәт бөлиду. Улар ечилиду вә дайим хуш пурақлиқ.

Apple — әҗайип брендинг үлгиси. Улар брендни тәшкиллиди вә һәрқандақ товариға мошу үлгини пайдиланған. Мошундақ көзқарашни узақ жиллар мабайинида шәкилләндүрүп кәлмәктә.

Брендингниң ақиветидин истималчиларда Apple-дин жилда бир йеңилиқни күтүш адәткә айланған.

Компанияниң бренд стратегияси — күткән йеңилиқларниң даирисидин чиқип, униңдинму яхши мәһсулат ишләпчиқириш.

Илғар брендинг үчүн кеңәш. Бренд тәркивигә логотип, нами, фирмилиқ дизайн (стиль), истималчиниң мәһсулат тоғрилиқ чүшәнчиси, товарниң яки хизмәтниң һиссий-эмоциялик тәриплимиси, шиар кириду (51-схема).

MyLibrary.kz

Брендинг элементлири

Пәқәт логотипниң сүритини селип “Бу мениң брендим” дәп ейтиш чоң хаталиқ болиду. Логотип дизайни — у брендниң пәқәт бир бөлигила, халас, һәм наһайити аз мәлумат. Һәрһалда логотип мәһсулат вә хизмәтләрни алға силҗитишта муһим орунни егәлләйду.

Логотип рәңгини таллиғанда компанияниң йәккә-йеганилигини қандақ рәң әкис әттүридиғанлиғи муһим. Мәсилән, әгәр сениң компанияң көңүл көтириш саһаси билән шуғулланса, униң рәңгиму креативлиқ вә яркин болушқа тегиш. Логотипта сериқ яки сериқ қизғуч рәңләрни пайдилиниш тәвсийә қилиниду.

Дунияниң надир брендлириниң логотиплири тоғрилиқ статистика наһайити қизиқарлиқ. Уларни тәйярлаш вақтида һесапқа елиш лазим асасий дәқиқиләр 18-диаграммида көрситилгән.

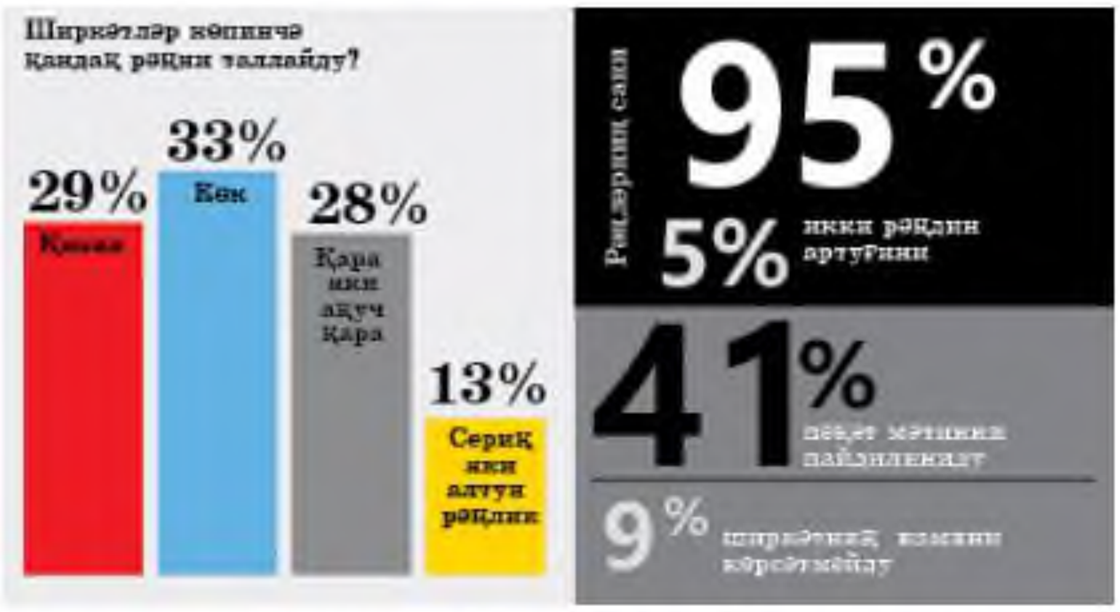

15-диаграмма. Илғар 100 дуниявий брендниң рәңлири

Илғар чәт әллик вә вәтәнлик компанияләрниң логотиплириға қараңлар. Силәргә уларниң қайсилири яқиду яки яқмайду?

Нами — брендингниң муһим элементи. Нами бирнәччә асасий критерийләргә җавап берәләйдиған болуши керәк (52-схема).

Логотипниң шәкли адәмләргә психологиялик турғудинму тәсир қилиду. Мәлум бир шәкилләр арқилиқ һаҗәтлик сезим вә эмоцияләрни пәйда қилишқа болиду. Мәсилән, квадрат келиплик вә турақлиқни, үчбулуңлуқ күч вә билимни ипадиләйду. Логотипниң һаҗәтлик түрини қандақ таллашқа болиду? Logowiks сүритидә асасий логотипларниң шәкиллири көрситилгән. Ишләпчиқириш яки хизмәт көрситиш алаһадиликлиригә бағлиқ уларниң ичидин лайиғини таллашқа болиду (30-сүрәт).

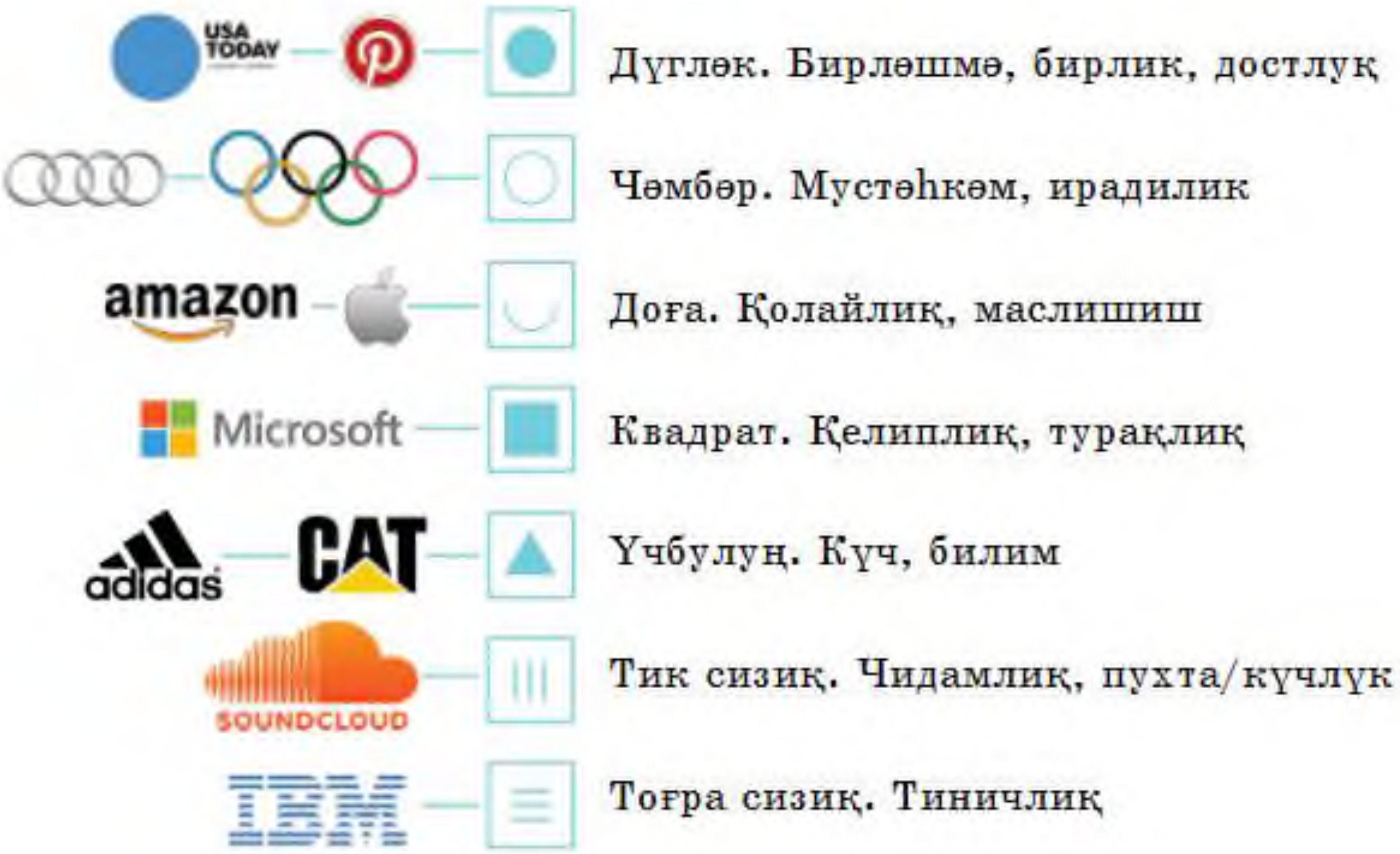

30-сүрәт. Логотип шәкиллири

Дунияниң йетәкчи компаниялириниң логотиплирини тәһлил қилиңлар. Уларниң надирлиғи немидә? Қазақстанлиқ ишләпчиқарғучилар логотиплириниң ни-

MyLibrary.kz

шанлирини қараштуруңлар. Улар қуруш критерийлиригә қанчилик мувапиқ келиду?

Һәрипни таллаш — логотип дизайнниң муһим аспектлириниң бири. Дурус талланған шрифт силәрниң компаниялириңларниң артуқчилиғини көрситиду. Оқулуши начар логотипни ясаш тамамән һаҗәтсиз. Көплигән җәлипкар һәрипләр арисидин йеңи логотипни дәл тепишни билиш лазим.

Логотип ясаш васитилири. Уни үч йол билән ясашқа болиду: графикилиқ программа арқилиқ (Adobe Illustrator, Adobe Photoshop) мустәқил һалда логотип ясаш, логотипларниң онлайн генератори (Zillion-Designs) арқилиқ ясаш, шуниң билән биллә онлайн-васитини (Logaster.ru) яки шуниңға охшаш башқиму программиларни пайдилинишқа болиду.

Муһакимә мавзуси

Қазақстанлиқ товар вә хизмәтләрниң пиар-компаниялири дәриҗисини тәһлил қилиңлар.

Бренд — бу аддийла тәркипләрниң жиғиндиси әмәс, нами, шиари, логотипи, фирмилиқ стили, реклама характери, брендбук, этикетка вә қаплимиси вә һаказилар бар мәһсулат. Бренд базарға ейтарлиқ тәсир қилидиған күчкә егә. Бу күч бренд тоғрилиқ билидиған, брендқа ишинидиған вә брендқа ишәшлик адәмләр саниниң улғийиши билән дайим өсмәктә. Қазақстанлиқ товар вә хизмәт түрлирини мәшһур қилиш баһа вә сүпәткә бевоситә бағлинишлиқ. Әгәр бу шәртләр орунланса, вәтәнлик мәһсулат вә хизмәтләрни әл ичидә вә униң ташқирисида сетишқа болиду.

Соал вә тапшурмилар

1. Қазақстанлиқ товар вә хизмәтләрни мәшһур қилишқа тәсир қилидиған ташқи вә ички амилларни атаңлар.
2. Силәрниң яшайдиған йериңларниң товар вә хизмәтлири Қазақстанда вә униңдин ташқири җайларда қанчилик мәшһур?
3. Бренд-менеджмент саһасидики мутәхәссисниң функционаллиқ вәзипилирини атаңлар. Бренд-менеджмент саһасидики хизмәтниң роли қанчилик әһмийәткә егә?

MyLibrary.kz

V ГЕОСӘЯСӘТ

ГЕОСӘЯСӘТАСАСЛИРИ

Заманивий геосәясийжәриянлар

§ 41. Һазирқи дунийадики геосәясий жәриянлар

Бүгүнки дәристә:

— заманивий геосәясий жәриянларни чүшәндүрүшни үгинисиләр.

Йетәкчи уқумлар:

- ✓ дунияниң геосәясий тәсвири
- ✓ геосәясий жәриянлар
- ✓ көпқутуплуқ дуния

Дунияниң геосәясий тәсвири вә геосәясий жәриянлар. 10-синиптики география пәнини оқуп-үгиниш беришида геосәясәтниң дөләтниң стратегиялик иқтидарға тәсир қилидиған амилларни туташ тәтқиқләйдиған илим екәнлиги билән тонушқан единлар. У дунияниң геосәясий тәсвирини, йәни геосәясий кәңликниң характери вә у йәрдики һәрхил күчләрниң нисбитини тәтқиқләйду.

Дунияниң геосәясий тәсвири геосәясий жәриянларниң тәсиридин дайим өзгирип туриду. Бу дөләтлик чегариларниң өзгиришигила әмәс, шундақла геосәясий күчләрниң өз ара нисбитиниң өзгиришигиму мунасивәтлик болиду. Геосәясий жәриянлар дунйавий қурулминиң қайта бөлүнүшигә, йәни жирик сәясий күчләрниң тәсир қилиш тәвәлири чегарилириниң өзгиришигә елип келиду. Мундақ жәриянлар қатариға дунияниң сәясий хәритисини өзгәртидиған жирик тәвәлик вә дунйавий урушларни ятқузушқа болиду. Мәсилән, XX әсирдики икки дунйавий уруш көплигән тәвә вә әлләрни өз ичигә алди (23-жәдвәл).

23-жәдвәл

Дунйавий урушлар геосәясий жәриянлар сүпитидә

	Биринчи дунйавий уруш	Иккинчи дунйавий уруш
1	2	3
Узақлиғи	4 жилдин көп	6 жилға йеқин
Урушниң миқияси	14 дөләтниң территориясидә уруш һәрикәтлири йүз бәрди, 33 дөләт қатнашти	61 дөләт
Қатнашқан әскәрләр сани	70 млн адәм	110 млн адәм
Өлгәнләр сани	9,4 млн адәм	50 млн адәм

MyLibrary.kz

1	2	3
Асасий нәтиҗилири	Версаль келишими асасида Австрия-Венгрия, Осман, Германия вә Россия империялири ғулап, 10 йеңи дөләт пәйда болди	Германия, Япония, Италия өз мустәмликилиридин айрилди, дуния икки идеологиялик системиға (капиталистик вә социалистик) бөлүнди, икки һәрбий-сәясий блок (НАТО, Варшава шәртнамиси) шәкилләнди

Геосәясий қарарлар дуниявий ихтисатқа наһайити зор нуқсанларни йәткүзиду: шунчә көп әмгәк вә чиқимлар бәдилигә бирлишип селинған объектлар (инфрақурулмилиқ объектлар) күч қоллинилидиған мажра вә тоқунушларниң объектиға айланди.

Шуниң билән, геосәясий җәриянлар нәтиҗисидә санлиқ вә сүпәтлик өзгиришләр йүз бәрди. Санлиқ өзгиришләргә әлләр санининң көпийиши яки кемиши, дөләт территориясиниң кәңликлик өсүши яки қисқириши, чегариларниң өзгириши вә һаказилар ятиду. Сүпәтлик өзгиришләр әң алди билән, дөләтниң ихтисадий, һәрбий қувитидин, сәясий абройиниң төвәнлиши яки өсүшидин әкис етилиду.

Геосәясий җәриянлар вә дуниявий тәрәққият. Заманивий геосәясий җәриянлар дунияниң һазирқи тәрәққиятини ениқлимақта. Һәрхил саһадики илгириләшләр геосәясий җәриянларға тәсирини йәткүзиду. Мәсилән, заманивий технологияләр дөләтниң кәңликни назарәт қилиш шәкиллирини (сәясий, һәрбий, ихтисадий, цивилизациялик, коммуникациялик, әхбаратлиқ) өзгәртти.

Заманивий дунияниң тәрәққият тенденциялиригә җаһанлишиш, антиглоболизм вә көпқутуплуқ дуния қурушни тәкитләшкә болиду (53-схема).

Шундақ қилип, дунияниң геосәясий кәңлигигә зит җәриянлар тән болиду: җаһанлишиш вә антиглоболизм. Дәсләпкиси дунияниң көплигән саһалар (ихтисадий, иҗтимаий вә һаказа) бойичә һәмкарлишип, тутишишини көрсәтсә, иккинчиси җаһанлишишқа қарши һәрикәтләрни билдүриду. Чүнки җаһанлишишниң иҗабий өзгиришлири билән биллә, сәлбий ақивәтлириму мәвжут:

Глоссарий:

- **Дунияниң геосәясий тәсвири** — мәлум бир территориягә ғоҗилиқ қилип, назаритидә тутидиған күчләрниң, геосәясәт субъектлириниң өзигә хас нисбити.
- **Геосәясий җәриян** — сәясий күчләр вә территорияләрниң өз ара мунасивәтлиригә тәсир қилидиған геосәясий көрсәткүчләрниң тәвәлик вә дуниявий дәриҗидики өзгиришлири.
- **Көпқутуплуқ аләм** — мумкинчиликлири җәһәттин баравәр, бир-биригә тәсир қилишқа интилмайдиған көплигән күч (сәясий, һәрбий, ихтисадий вә мәдәний) мәркәзлиридин ибарәт дуния қурулмисиниң модели.

MyLibrary.kz

1) жаһанлишиш миллий вә дунияви ихтисадий тәрәққиятниң һәрхиллиғи вә турақсизлиғини техиму күчәйтиду;

2) жаһанлишиш дөләтниң макроихтисадий рәтлигүчиси ролини чәкләйду вә дөләтниң ички һәм ташқи ихтисадий мунасивәтләргә тәсир қилиш васитилирини өзгәртиду;

3) жаһанлишиш һәрхил саһалардики әкси ташқи тәсирләрниң аммивий тарқилишиға шараит ясайду.

Заманивий дуниядики жаһанлишиш сүръити дунияни жаһанлиқ дәрижидә башқуруш зөрүрлигини қайта ойлаштурушқа мәҗбурлайду. Һазирқи дәвирниң өзидә хәлиқара дәрижидики тәшкилатларниң ярдими арқилиқ әмәлгә ашидиған дунияви малийә вә ихтисадий саһаларни дунияви башқуруш элементлири орун алмақта. Көп әһвалларда әлләр арисидики тәңсизликләрни йоқитиш, инсанийәт келәчигигә аит проблемиларни һәл қилиш йөнилишидики тәдбирләрни уйғунлаштуруш, һөкүмәтарилиқ тәшкилләрниң паалийитини уйғунлаштуруш хәлиқара тәшкилатлар арқилиқ әмәлгә ашиду.

> “Жаһанлишиш хәлиқара вә тәвәлик, шәхсий, технологиялик вә һаказа әмгәк тәхсимати түрлири билән билло, “дунияви вәзипиләрниң системиси” дәп атилидиған уқумни пәйда қилди. Бу йәрдә әмгәккә аит йеңи рәғбәтлик вә имтиязлар пәйда болуп, бирлишип әмәлгә ашурулидиған инфрақурулмилиқ лайиһиләрни, алаһидә ишләп чиқиришни, ечилған кәшпиятларни вә һаказа пүткүл дунияви паравәнлик сүпитидә көзниң қарчуғисидәк сақлашқа қаритилған йеңи сәвийәниң шәкиллиниши жүрмәктә. Бирақ буниң барлиғи өзлүгидин йүз бәрмәйду, бу йәрдә йеңи жавапкәрчилик, өмүрниң йеңи философияси, униң мәна-маһийитиниң йеңи мәхпийәтлири ятиду” (Э. Г. Кочетов, россиялик ихтисатчи алим).

Һазирқи басқучта һәрбир дөләт сәясий проблемини өзиниң миллий мәнпийәтлири, миллий бехәтәрлиги турғусида һәл қилишни көзләйду, шуниңдин кейинла “умумий дунияви мәнпийәтләрни” аҗритишқа

MyLibrary.kz

башлайду. Һазирқи дәвирдә жаһанлишиш билән биллә, тәрәққиятқа сәлбий тәсир қилидиған бөлгүнчилик, терроризм охшаш сәлбий һадисиләр байқалмақта.

Заманивий дунияниң наһайити муһим геосәясий җәриянлириниң бири — *биполярлиқ* дунияниң шәкиллинишкә башлиши. Силәр 10-синиптики география дәрислигидин XX әсирниң иккинчи йеримида американлиқ геосәясәтчи С. Коэн тәвсийә қилған көпқутуплуқ дунияниң геосәясий үлгиси билән тонушқан едиңлар. Алим пүткүл дунияни икки геостратегиялик вилайәт (сода тәрәққийләнгән деңиз әтрапи вә Европилиқ қуруқлуқ дунияси) билән чәтки геосәясий тәвәгә бөлгән. Униң келиплишишиға тәвәлик интеграцияниң пәйдин-пәй йетәкчи геосәясий дәриҗигә йетиши сәвәпчи болиду. Биполярлиқ дунияниң асасий алаһидиликлири 54-схемида берилгән.

54-схема

Биполярлиқ дунияниң алаһидиликлири

- Биполярлиқ модель дуниявий характерда болиду
- Жирик әлләрниң дуниявий һөкүмранлиғи йоқилиду
- Күч полюслириниң өз ара ихтисадий, мәдәний һәмкарлишиши
- Дуниявий һөкүмранлиққа талишиш ховупи төвәнләйду
- Цивилизацияләр арисидики тинич риқабәтчилик
- Биполярлиқ дунияниң адаләтлик, уйғун қурулмиси

Биполярлиқ дуния аләмшумул дәриҗидики адаләтлик вә өз ара уйғун қурулма болуп һесаплиниду. Бу қурулмида ихчам мәркәзләрниң мустәқиллиги йоқилип яндашма жирик цивилизацияләрниң биригә өз ара киришишиду. Мундақ әһвалда пүткүл дунияға тәсир қилалайдиған санақлиқ жирик державиларниң бесимлиғи йоқилишқа тегиш. Бесимлиққа егә қувәтлик дөләтләрниң тәсири азийип, башқилар билән һесаплишишқа мәҗбур болиду. Шундақ қилип, дуниявий һөкүмранлиқ үчүн йәрлик вә дуниявий дәриҗидә урушниң башлиниш ховуп-хәтири төвәнләйду. Һәрхил күч полюслириниң өз ара мунасивити вә һәмкарлиғи ашиду һәм улар өз ара келишимсиз бир-бириниң ички ишлириға қол салмайду. Биполярлиқ дунияниң мәркәзлири хизмитини атқуридиған цивилизация арисида тинич риқабәтчилик орнап, ташқи сәясәттики таллаш мүмкинчилиги сақлиниду.

MyLibrary.kz

Соал вә тапшурмилар

1. Дунияниң геосәясий тәсвирини силәр қандақ тәриплигән болар едиңлар?
2. 23-җәдвәлниң мәлуматлирини тәһлил қилиш асасида вә тарих пәнидин алған билимиңларни пайдилинип, дуниявий урушларниң геосәясий җәриянлар қатариға ятидиғанлиғини испатлап, өз мисаллириңларни кәлтүрүңлар.
3. Дуниявий малийә еқинлирини җаһанлиқ идарә қилиш қандақ хәлиқара тәшкилатлар арқилиқ әмәлгә ашиду?
4. 54-схемини тәһлил қилиш асасида биполярлиқ дунияниң келиплишишқа башлиғанлиғиниң испатлирини тепип, тәриплән бериңлар.

Дәрислик мәтинини пайдилинип, “Қазақстанға җаһанлишишниң иҗабий вә сәлбий тәсирлири” мавзусида эссе тәйярлаңлар.

MyLibrary.kz

16-*әмәлий иш.*
Дуниядики заманивий геосәясий җәриянлар

Мәхсити — компьютерлиқ программиларни қоллиниш арқилиқ мавзулуқ хәритә-схема түзүп, заманивий геосәясий җәриянларни чүшәндүрүшни үгиниш.

Көрнәклик қураллар: 1. Интернетқа қошулған, графикилиқ Paint программиси орнитилған компьютер.

2. Дунияниң сәясий хәритиси, контурлуқ хәритә, сизиш васитилири, һәрхил рәңлик қериндашлар (альтернативлиқ вариант).

Тапшурмилар

1. Интернеттин дунияниң контурлуқ хәритисини бекарға жүкләвелиш вә уни Paint программисидин ечилған файлға көчириш вә сақлаш.
2. Контурлуқ хәритигә программидики бәдиийләш элементлирини пайдилинип, йешил рәң билән һазирқи дунияддики жирик геосәясий күчләрни (АҚШ, Европилиқ Иттипақ, Хитай, Россия) бәлгүләңлар.
3. Қизил рәңлик үзүк сизиқлар билән әлләр арисидики проблемилиқ наһийәләрни, етирап қилинмиған дөләтләрни бәлгүләңлар.
4. Сериқ рәң билән сәясий турақсизлиқ тән әлләрни бәлгүләңлар.
5. Көк рәңлик чәмбәрләр билән ахирқи жиллири террористик вақиәләр йүз бәргән әлләрни бәлгүләңлар.
6. Қара рәңлик чәмбәрләр билән ядролуқ қуралға егә дөләтләрни бәлгүләңлар.
7. Тәйярланған “Дунияддики заманивий геосәясий җәриянлар” хәритә-схемисиниң асасида һазирқи дәвирдики геосәясий җәриянлар тоғрилиқ тәһлил ясаңлар.

Методикилиқ көрсәтмә

Әмәлий иш 2 саатқа беғишланған. 1-дәристә муәллимниң ярдими билән тапшурмилар орунлиниду. 2-дәристә ишниң нәтижилири йәкүнлинип, синипта презентация өткүзүлиду.

Хәритә-схемини ясаш Paint программисидики бәдиийләш элементлириниң ярдими билән әмәлгә ашурулиду. Әмәлий ишни қәғәз түридики контурлуқ хәритигә рәңлик бояқларниң ярдими билән орунлашқа болиду. Униң үчүн дунияниң сәясий хәритисини пайдилиниш керәк.

Дәсләп, электронлуқ яки қәғәз түридики контурлуқ хәритигә йешил рәң билән заманивий дунияддики жирик геосәясий күчләр болуп һесаплинидиған АҚШ, Европилиқ Иттипақ, Хитай, Россияниң территориялирини бояңлар.

MyLibrary.kz

Кәлгүси басқучта қизил рәңлик үзүк сизиқлар билән әлләр арисидики проблемилиқ наһийәләрни, тонулмиған дөләтләрниң территориялирини бәлгүләңлар. Мәсилән: Һиндстан вә Пакстан арилиғидики Кәшмир штати, Ғәрбий Сахара, Фолкленд араллири, Шималий Кипр, Газа сектори, Иордан дәриясиниң ғәрбий яқилири, Тәйвән, Җәнубий Курил араллири, Абхазия, Җәнубий Осетия вә һаказа.

Сериқ рәң билән сәясий турақсизлиқ тән әлләрни: Сомали, Йемен, Сирия, Авғанстан, Мәркизий Африка Җумһурийити, Гаити, Нигер, Мали, Зимбабве вә һаказа бәлгүләңлар. Көк рәңлик чәмбәрләр билән ахирқи жиллири террористик вақиәләр йүз бәргән әлләрни: (Улуқбритания, АҚШ, Испания, Сирия, Кения, Авғанстан, Швеция, Түркийә, Иран, Мисир, Испания, Россия, Мали, Шри-Ланка, Йеңи Зеландия, Һиндстан, Колумбия, Филиппин, Финляндия, Сомали, Иракни) бәлгүләңлар.

Қара-сериқ рәңлик чәмбәрләр билән ядролуқ қуралға егә дөләтләрни бәлгүләңлар (АҚШ, Россия, Улуқбритания, Франция, Хитай, Һиндстан, Пакстан, Корея Хәлиқ-Демократиялик Җумһурийити).

MyLibrary.kz

§ 42. Қазақстанниң геосәясий әһвали

Бүгүнки дәристә:

— Қазақстанниң геосәясий әһвалиға комплекслиқ баһа беришни үгинисиләр.

Йетәкчи уқумлар:

✓ течлиқпәрвәрлик

Қазақстанниң геосәясий әһвалиниң алаһидиликлири. Дуниявий аренида Қазақстан нопузлуқ геосәясий субъектқа айланди, униңға әл ичидики сәясий әһвалниң турақлиқлиғи, хәлиқара абройи вә тәсириниң өсүши, Мәркизий Азия тәвәсидики сәясий "салмиғиниң" ешиши, дуниявий ихтисаттики орни тәсир қилиду. Қазақстанниң геосәясий әһвалини тәриплəйдиған муһим амиллар қатариға униң қолайлиқ географиялик орниниму ятқузушқа болиду (31-сүрәт).

31-сүрәт. Қазақстанниң геосәясий әһвали

Глоссарий:

- **Течлиқпәрвәрлик** — җәмийәттә баричә маҗрасиз мунасивәтләрни орнитишқа қаритилған чарә-тәдбирләр.

Геосәясий турғудин алғанда, Қазақстанниң Евразияниң мәркизидики орни наһайити қолайлиқ дәп һесаплиниду. XX әсирдә сәясәтчи Хәлфорд Дж. Маккиндер тәклип қилған геосәясий концепциядә Евразия қитъәсиниң мәркизи пүткүл дунияни назарәт қилишқа қолайлиқ географиялик плацдарм

MyLibrary.kz

сүпитидә тәрипләнгән. Бу тәвәни алим хартленд (инг. — "дунияниң жүриги") дәп атиған. Шуңлашқа Қазақстанниң хартленд территориясидики орни униң геосәясий әһмийитини ашуриду. Әл территорияси Европа вә Азияниң арилиғида орунлашқанлиқтин, транзитлиқ территория сүпитидә тәрәққий етишкә йеңи мүмкинчиликләргә еришиду. Һазирқи вақитта мошу мүмкинчиликләрни пайдилинип, Европа вә Азияни бағлаштуридиған транспорт дәлизи бәрпа қилинған. Мәсилән, Ғәрбий Европа — Ғәрбий Хитай хәлиқара транспорт дәлизиниң 2787 км бөлиги Қазақстан территорияси арқилиқ өтиду.

Қазақстан тәвәлирини тәрәққий өткүзүштә хәлиқара транспорт дәлизлириниң роли қандақ?

Қазақстан дуниядики наһайити муһим геосәясий күчләр болуп һесаплинидиған Россия вә Хитай билән бағлинишиду. Аләмдики йәр көләми җәһәттин әң жирик дөләт Россия билән қуруқлуқ чегарилириниң узунлуғи 7598,6 км. Бу дуния бойичә әң узун үзлүксиз қуруқлуқлуқ чегара дәп һесаплиниду. Умумий чегариларниң узақлиғи икки әлниң ихтисадий мунасивәтлиригә иҗабий тәсир қилиду; Россия хәлиқара аренида елимизниң муһим шериклириниң бири болуп һесаплиниду. Икки әл Евразиялик Ихтисадий Иттипақ (ЕИИ) тәркивигә кириду. Қазақстанниң дуниядики аһали сани әң көп, ихтисади қувәтлик әл Хитай билән чегарилишиши иккитәрәплимилик һәмкарлишишқа йол ачиду. Қазақстан, Россия, Хитай Шәңхәй һәмкарлиқ тәшкилати (ШһТ) даирисидә тәвәлик бәхәтәрлик мәсилилирини һәл қилмақта.

Қазақстан ихтисади үчүн "Қорғас — Шәрқий дәрваза" "қуруқлуқ портиниң" стратегиялик ролини баһалаңлар.

Қазақстан наһайити муһим Дуниявий геосәясий күч болуп һесаплинидиған Ислам дуниясиға тутишидиған дөләтләр билән (Өзбәкстан, Қирғиз Җумһурийити вә Түркмәнстан) қуруқлуқ чегариларға егә. Каспий деңизи бассейни геосәясий җәһәттин муһим тәвәләрниң бири һесаплиниду. Елимизниң Каспий деңизи бассейнидики мәнпийәтлири Әзәрбәйҗан, Россия, Түркмәнстан, Иран билән мунасивәтләрни рәтләшкә тәсир қилди. Каспий деңизиниң һоқуқий мәртивиси тоғрилиқ конвенцияни Қазақстан, Әзәрбәйҗан, Иран, Россия вә Түркмәнстан президентлири 2018-жили 12-августта Ақтав шәһиридә өткән бәшинчи Каспий саммити беришида имзалиди.

Каспий яқиси бассейнидики дөләтләр билән яхши хошнидарчилиқ мунасивәтләр орнитиш Атырав вә Маңғыстав вилайәтлириниң ихтисадиға қандақ тәсир қилиши мүмкин?

Қазақстан — йәр көләми җәһәттин дуниядики наһайити жирик әлләрниң бири. Бу, өз новитидә, елимизниң геосәясий мәвқәлиригә

MyLibrary.kz

иҗабий тәсир қилидиған амил болуп һесаплиниду. Йәр астиниң наһайити муһим стратегиялик хам әшияларға (нефть, тәбиий газ, қара вә рәңлик металл канлири, уран вә һаказа) бай болуши әлниң Дунияви базардики орнини ениқлайду. Бу әлниң муһим геоихтисадий орнинила әмәс, шундақла униң геосәясий салмиғиниму ашуриду. Әл ичидики сәясий турақлиқ, хошна әлләр билән тәвәлик интеграцияниң чоңқурлишиши, ихтисатниң инновациялик тәрәққият йолини таллиши, узақ жилларға молҗаланған стратегиялик тәрәққият программилириниң болуши, хәлиқара дәриҗидики течлиқпәрвәрлик сәяситигә әмәл қилиши Қазақстанниң геосәясий бехәтәрлигигә кепил болуп, турақлиқ тәрәққиятиға тәсир қилиду.

Қазақстанниң течлиқпәрвәрлик сәясити. Қазақстан Җумһурийитиниң геосәясий әһвалиниң мустәһкәмлинишигә хәлиқара дәриҗидики течлиқпәрвәрлик сәяситиму иҗабий тәсир қилду. Елимиз мустәқиллигини алғандин кейинки ташлиған наһайити жирик қәдими Шәмәй ядролиқ полигониниң йепилиши болди. Шу дәвирдә ядролиқ қурал-ярақтин қувити җәһәттин дунияда 4-орунда турған яш мустәқил дөләт мошу қирғучи күчтин өз хаһиши билән ваз кәчти. Қазақстанниң Тунҗа президенти Н. Ә. Назарбаев 1991-жили 29-августта Шәмәй ядролиқ полигонини йепиш тоғрилиқ пәрманни имзалиди.

Қазақстан БДТ әзаси сүпитидә ядросиз дуния қуруш мәсилисигә беғишланған хәлиқара форумларни өткүзди. 2011-жили 12-октябрьда Астана шәһиридә БДТ Умумға ортақ ядролиқ қуралсиз аләм тоғрилиқ Декларация қобул қилинди. Елимизниң атомлуқ дунияға җарий қилдурған йәнә бир бехәтәрлик тәшәббуси Қазақстан вә Хәлиқара атом энергияси тоғрилиқ хәлиқара агентлиқ арисидики келишим болди. У Астанада 2015-жили 27-августта имзаланди. 2016-жили 31-мартта Вашингтондики ядролиқ бехәтәрлик тоғрилиқ төртинчи саммит мәйданида Н. Ә. Назарбаев “Дуния. XXI әсир” Манифестини тәклип қилди. Сириядики әһвални рәтләшкә аит елимиз пайтәхтидә 2017—2018-жиллири 10дин көп музакириләр өткүзүлди. Хәлиқара экспертларниң тәхмини бойичә, Қазақстанниң течлиқпәрвәрлик сәясити Сириядики әһвалниң турақлинишиға, мәнпийәтдар тәрәпләрниң тиничлиқ йол билән көплигән җиддий мәсилиләрни тәһлил қилип, тоғра қарар қобул қилишиға мүмкинчилик берилди.

Соал вә тапшурмилар

1. Қазақстанниң Евразияниң мәркизидики қолайлиқ геосәясий әһвали униң ихтисадий вә мәдәний тәрәққиятиға қандақ тәсир қилиду? Җававиңларни ениқ мисаллар билән толуқтуруңлар.
2. Елимизниң Европа вә Азия арилиғидики орниниң қолайлиқ тәрәплирини силәр қандақ тәриплигән болар едиңлар?

MyLibrary.kz

3. Қазақстанниң тәвәлик интеграцияни тәрәққий әткүзүшиниң геосәясий әһмийитини қандақ дәп чүшинисиләр?
4. Каспий деңизиниң һоқуқий мәртивиси тоғрилиқ конвенцияниң қобул қилинишиниң тәвәлик бехәтәрлик үчүн әһмийити қандақ?
5. Дәрислик мәтинини пайдилинип, Қазақстанниң геосәясий әһвалини тәһлил қилиш бойичә алған бир дөләтниң геосәясий әһвали билән селиштуруңлар. Селиштуруш нәтижилирини төвәндики жәдвәлгә толтуруңлар:

Көрсәткүчләр	Қазақстан	Иккинчи әл
Географиялик орниниң алаһидилиги	Евразияниң мәркизий бөлигидә орунлашқан, Дунияний океанға бевасита чиқалмайду	
Географиялик орниниң қолайлиқ тәрәплири	Европа вә Азия арилиғида орунлишиши	
***	***	

1. Қазақстан йериниң мәйдани, хошна дөләтләр, чегарилириниң узунлиғи тоғрилиқ мәлуматларни пайдилинип контурлуқ хəритидә “Қазақстанниң чегарилири” дәп атилидиған инфографика тәйярлаңлар.
2. 31-сүрәтни тәһлил қилиш асасида “Қазақстанниң геосәясий әһвалиниң қолайлиқ вә қолайсиз тәрәплири” мавзусиға эссе тәйярлаңлар.

Қазақстанниң геосәясий бехәтәрлиги

§ 43. Қазақстан Жумһурийитиниң геосәясий бехәтәрлигигә тәсир қилидиған амиллар

Бүгүнки дәристә:
— Қазақстанниң геосәясий бехәтәрлигигә тәсир қилидиған амиллар билән тонушуп, уларни ениқлашни өзләштүрисиләр.

Йетәкчи уқумлар:
✓ миллий мәнпийәтләр
✓ миллий бехәтәрлик
✓ геосәясий бехәтәрлик

Миллий бехәтәрлик. Һазирқи вақитта көпқутуплуқ дунияниң шәкиллиниш жәрияни жүрмәктә. Бу әһвалда һәр дөләтниң мәнпийәтлири униң хәлиқара дәрижидики ташқи сәяситини ениқлайду. Қазақстанниң миллий мәнпийәтлири, әң алди билән, дөләтниң территориялик биртуташлиғини, сәясий мустәқиллиги вә башқуруш системисини сақлашни өз ичигә алиду. Шуниң билән биллә чәт әлләрдә дөләт пухралириниң бехәтәрлигини қоғдаш, дөләтниң абройини қоллашму миллий мәнпийәтләр қатариға ятиду.

Қазақстанниң миллий бехәтәрлигигә тәсир қилидиған әң муһим ташқи амил — үчинчи Дуниявий уруш ховупи. Тәвәдә жирик мажра йүз бәрсә, икки жирик ядролиқ дөләт (Россия, Хитай) арилиғида орунлишиши Қазақстан үчүн қолайсиз ақивәтләргә елип келиши

MyLibrary.kz

Глоссарий:

- **Миллий мәнпийәтләр** — биртуташ миллий дөләтниң һаһайити муһим мәхсәт вә вәзипилири.
- **Миллий бехәтәрлик** — дөләтниң ички вә ташқи ховуп-хәтәрләрдин қоғдилиш һалити
- **Миллий бехәтәрликни тәминләш** — дөләт аһалисиниң келиплиқ һаятини тәминләшкә, ховуп-хәтәрләрни йоқитишқа қаритилған сәясий, ихтисадий, иҗтимаий, саламәтликни сақлаш, һәрбий вә һоқуқий тәдбирләрниң жиғиндиси.
- **Геосәясийбехәтәрлик** — дөләтниң геосәясий мәнпийәтлириниң қоғдилиш дәриҗиси.

мүмкин. Мәркизий Азия дөләтлири арисидики һәл қилинмиған мәсилиләрниң мәҗутлуғи һәрбий тоқунушларға сәвәпчи болуш ховупи бар. Тәвәниң сәяси әһвали турақсиз территорияләр билән (Афғанстан) қийлишиши дөләт территориясини террористлардин, наркотрафиктин вә диний экстремизмдин қоғдашни һаҗәт қилиду.

Тәвә әллири арисидики тәрәққият дәриҗилириниң һәрхиллиғи, ихтисадий миграцияниң күчийиш ақивәтлириму ташқи ховуп-хәтәргә ятиду. Дуния бойичә байқилидиған Ғәрип вә Шәриқ, Шимал вә Җәнупниң арисидики зиддийәтләр тәвәлик дәриҗидиму өзигә хас әкис етилиду. Ташқи ховуп-хәтәрләрниң Қазақстанниң миллий мәнпийәтлиригә беваситә мунасивити болмаслиғиму мүмкин, бирақ уларни һесапқа алмаслиқ әлниң миллий бехәтәрлигини тәминләш қабилийитигә тәсир қилиду.

Қазақстанниң геосәясий бехәтәрлиги. Дөләтниң геосәясий бехәтәрлиги миллий бехәтәрликниң бир бөлиги болуп һесаплиниду. Қазақстанниң геосәясий бехәтәрлигигә ташқи вә ички амиллар тәсир қилиду (55-схема).

55-схема

Қазақстанниң геосәясий бехәтәрлигигә тәсир қилидиған амиллар

- Башқа дөләтләрниң мәнпийәтлири билән зиддийәтләрниң пәйда болуши
- Әл вә тәвә ичидики ховуп-хәтәрләрниң шәкиллиниши
- Дуниядики жирик геосәясий күчләрниң әл мәнпийәтлиригә қарши һәрикәтлири
- Әл ичидә вә дуниявий дәриҗидә ихтисадий әһвалниң начарлишиши

Геосәясий бехәтәрликни сақлашниң асасий мәхсити — дөләтниң геосәясий мәнпийәтлирини (территорияси, сәясий, ихтисадий вә әхбаратлиқ кәңлиги) қоғдашни тәминләш. Геосәясий бехәтәрликниң объектлири 56-схемида көрситилгән.

MyLibrary.kz

Қазақстанниң миллий вә геосәясий бехәтәрлиги қануний асаста тәстиқләнгән. 2012-жили 6-январьда қобул қилинған "Қазақстан Жумһурийитиниң миллий бехәтәрлиги тоғрилиқ" Қанун дөләтниң миллй бехәтәрлиги саһасидики һоқуқий мунасивәтләрни рәтләйду.

Қазақстанниң хәлиқара дәрижидики течлиқпәрвәр сәясити униң геосәясий бехәтәрлигигә қандақ тәсир қилиши мүмкин?

Қазақстан вә терроризм ховупи. Елимизниң геосәясий бехәтәрлигини тәминләштә терроризмға қарши туруш бесим йөнилишләрниң бири болуп һесаплиниду. Қазақстан терроризмниң барлиқ түрлири вә көринишлирини җиддий әйипләйду вә терроризмға қарши күрәштә дуниявий бирләшминиң бирлишип һәрикәт қилишини қоллайду. Елимиз терроризмға қарши күрүшиш тоғрилиқ барлиқ хәлиқара конвенцияләргә қошулған (24-җәдвәл).

24-*җәдвәл*

Терроризмға қарши күрәш тоғрилиқ хәлиқара конвенцияләр
(ҚЖ ташқи ишлар министрлигиниң мәлуматлири бойичә)

Р/с	Нами	Қобул қилинған орни вә вақти	Қошулуш вақти
1	2	3	4
1	Пухралиқ авиация бехәтәрлигигә қарши қаритилған қанунсиз һәрикәтләр билән күрүшиш тоғрилиқ конвенция	Монреаль, 1971	1994
2	Хәлиқара пухралиқ авиациягә хизмәт көрситидиған аэропортлардики қанунсиз зорлуқ-зомбилиқ һәрикәтләргә қарши туруш протоколи	Монреаль, 1971, 1988 (мукәммәлләштүрүлгән)	1994

MyLibrary.kz

1	2	3	4
3	Һава кемилирини қанунсиз бесивелиш билән күрешиш тоғрилиқ конвенция	Гаага, 1970	1994
4	Һава кемилириниң бортида ясилидиған җинайәт вә башқиму бир қатар һәрикәтләр тоғрилиқ конвенция	Токио, 1963	1994
5	Пластикилиқ партлатқуч маддиларни, уларни тепиш мәхситидә тамғилаш тоғрилиқ конвенция	Монреаль, 1991	1994
6	Хәлиқара қоғдаштики шәхсләргә, җүмлидин дипломатиялик агентларға қарши җинайәтниң алдини елиш вә җазалаш тоғрилиқ конвенция	Нью-Йорк, 1973	1996
7	Адәмләрни гөрүгә елиш билән күрешиш тоғрилиқ хәлиқара конвенция	Нью-Йорк, 1979	1996
8	Бомбилиқ терроризм билән күрешиш тоғрилиқ хәлиқара конвенция	Нью-Йорк, 1998	2002
9	Терроризмни мәбләғ билән тәминләшкә қарши күрәш тоғрилиқ хәлиқара конвенция	Нью-Йорк, 2000	2002
10	Деңиз кемә қатнашлириниң бехәтәрлигигә қарши қаритилған қанунсиз һәрикәтләр билән күрешиш тоғрилиқ хәлиқара конвенция	Рим, 1988	2003
11	Континенталлиқ шельфта орунлашқан стационарлиқ платформа бехәтәрлигигә қаритилған қанунсиз һәрикәтләр билән күрешиш тоғрилиқ протокол	Рим, 1988	2003
12	Ядролиқ материалларни физикилиқ қоғдаш тоғрилиқ конвенция	Вена, 1980	2004
13	Ядролиқ террористик һәрикәтләр билән күрешиш тоғрилиқ конвенция	Нью-Йорк, 2005	2005

Қазақстан терроризмға қарши күрәштики хәлиқара һәмкарлиқ хәлиқара һоқуқниң барлиқ нормилириға мувапиқ әмәлгә ашурулуши тегиш дәп һесаплайду. Қазақстан терроризм вә экстремизмға қарши күрәш саһасида хәлиқара һәмкарлиқни мустәһкәмләшни көзләйду. Қазақстан МДҺ, Шәңхәй һәмкарлиқ тәшкилати, Коллективлиқ бехәтәрлик шәртнамиси охшаш тәвәлик тәшкилатларниң әзаси болуп һесаплиниду. 2003-жили ҚЖ Президентиниң буйриғи билән терроризм, диний экстремизмға қарши күрәштә барлиқ күчлүк қурулмиларниң утумлуқ ишини тәминләш мәхситидә Терроризмға қарши мәркәз қурулди. Бу мәркәзгә барлиқ мәхсус, һоқуқ қоғдаш вә башқиму мәһкимиләрниң терроризм билән күрешиш охшаш ишлирини уйғунлаштуруш вәзиписи жүкләнмәктә. Хәлиқара терроризм вә

MyLibrary.kz

экстремизмға қарши күрәш дөләтләрниң барлиқ дәрижидики (дуниявий, тәвәлик вә иккитәрәплимилик) һәмкарлиғини тәләп қилидиғанлиғини һесапқа алған һалда, Қазақстан аталмиш саһада бирқатар хәлиқара вә дөләтарилиқ шәртнамиләр вә келишимләрни имзалиди.

Шуниң билән биллә Азия қитъәсидә бехәтәрликни тәминләш мәсилилириниң сәясий йешими Азиядики өз ара ишәнчә чарилири кеңишини (АӨИЧК) чақириш тоғрилиқ Қазақстанниң тәшәббуси билән мунасивәтлик. Униң саммитлири 2002—2006-жиллири Алмута шәһиридә өтти. АӨИЧК даирисидә өткән жуқури дәрижидики учришишлар Азиядики бехәтәрликниң утумлуқ механизмини қуруштики муһим қәдәм болди. 2002-жили “Терроризмни йоқитиш вә цивилизациялар арисидики диалогқа ярдәмлишиш тоғрилиқ” декларациясиниң вә 2004-жили “Ишәнчә тәдбирлири каталогиниң” қобул қилиниши билән мошу саһадики һәмкарлишиш техиму чоңқурлитилған вә системилашқан характерға егә болмақта. Бизниң елимиз хәлиқара бирләшминиң терроризмға қарши күрәштики интилишини әмәлиятта қоллайду вә көптәрәплимилик һәмкарлишиш вә бирлишишни риважландуриду.

Соал вә тапшурмилар

1. Көпқутуплуқ дуния әһвалида миллий мәнпийәтләрни сақлашниң әһмийити қандақ?
2. Тәвәдики дөләтләрниң ихтисадий тәрәққият дәрижилириниң һәрхил болуши мажраларға әкелиши мүмкинму?
3. 55-схемини тәһлил қилиш асасида Қазақстанниң геосәясий бехәтәрлигигә тәсир қилидиған амилларниң һәрқайсисиниң маһийитини тәһлил қилип, муқум мисалларни кәлтүрүңлар.
4. 56-схемидики геосәясий бехәтәрлик объектлириниң бирини таллап, уни қоғдашниң нәқәдәр муһим екәнлигини еniқ мисаллар билән испатлашқа тиришиңлар.
5. Қедимдин келиватқан ибрәтлик сөздә “Ким аччиқ-иза билән жавап бәрмисә, өзиниму, өзгиниму қутулдуриду” дегән Қазақстанниң ташқи вә ички сәясити мошу ибрәтлик сөз билән қанчилик мунасивәтлик?

“Қазақстанда террористлиқ ховупқа қарши күрүшиш вә униң алдини елиш тәдбирлири” мавзусида эссе тәйярлап, синипдашлириңлар билән тәһлил қилиңлар.

MyLibrary.kz

17-*әмәлий иш*.
“Қазақстан бехәтәр дунияда” лайиһиси

Мәхсити — модельлаш усуллирини қоллинишқа асаслинип, Қазақстанниң геосәясий бехәтәрлигини күчәйтиш тоғрилиқ тәклипләрни тәйярлаш.

Көрнәклик қураллар: дунияниң сәясий хәритиси, контурлуқ хәритә, сизиш қураллири, рәңлик қериндашлар.

Тапшурмилар

1. Контурлуқ хәритигә Қазақстанниң чегарилирини қизил рәңдә бәлгүләңлар. Хошна дөләтләрниң намлирини йезиңлар.
2. Қазақстан билән биллә тәвәлик интеграциялик тәшкилатларға киридиған дөләтләрниң территориясини тоқ йешил рәңдә бояңлар.
3. Қазақстан чегарилириға йеқин орунлашқан сәясий әһвали турақсиз территорияләрни қизил юлтузчә түридә бәлгүләңлар.
4. Қазақстан чегарилириниң күзитишкә қийин бөләклирини (егиз тағлар, су һавузлири) сериқ рәңлик юлтузчилар билән бәлгүләңлар.
5. Хәритә-схемини тәһлил қилиш вә дәрислик мәтинини пайдилиниш асасида Қазақстанниң геосәясий бехәтәрлигини күчәйтиш тоғрилиқ тәклипләр тизмисини түзүңлар.

Методикилиқ көрсәтмә

Әмәлий иш 2 саатқа беғишланған. 1-дәристә тапшурмилар муәллимниң ярдими билән орунлиниду. 2-дәристә ишниң нәтижилири йәкүнлинип, синипта презентация өткүзүлиду.

Қазақстанниң геосәясий бехәтәрлигини модельлаш контурлуқ хәритидә әмәлгә ашурулиду. Дунияниң сәясий хәритисини пайдилинип, контурлуқ хәритигә Қазақстанниң чегарилирини қизил рәң билән ениқлап бәлгүләвалисиләр.

Елимиз пайтәхтини қизил чекит түридә бәлгүләп, намини язисиләр. Қара рәңлик боякта хошна дөләтләрниң намлирини йезиңлар. Қазақстан билән биллә тәвәлик интеграциялик тәшкилатларға киридиған дөләтләрниң территориясини тоқ йешил рәңдә бояңлар.

Униң үчүн дәрисликниң 5-қошумчисидики Шәңхәй һәмкарлиқ тәшкилатиниң, Коллективлиқ бехәтәрлик келишим (шәртнамиси) тәшкилатиниң тәркиви билән тонушуп чиқиңлар.

MyLibrary.kz

Қазақстан чегарилириға йеқин орунлашқан сәясий әһвали турақсиз тәвәләрни (Авғанстан, Пакстан, Һиндстан) қизил юлтузчә түридә бәлгүләңлар.

Қазақстан чегарилириниң күзитишкә қийин бөләклирини (егиз тағлиқ наһийәләр, су һавузлири) сериқ рәңлик юлтузчилар билән бәлгүләңлар. Униң үчүн Қазақстанниң физикилиқ хәритисини пайдилиниш лазим.

Қазақстанниң геосәясий бехәтәрлигини күчәйтиш тоғрилиқ тәклипләр тизмисини түзүңлар. Өз тәклиплириңларда һазирқи чағдики заманивий вәзийәт-әһвални тәһлил қилишла әмәс, келәчәк ховуп-хәтәрләрниму һесапқа елишқа тиришиңлар.

MyLibrary.kz

§ 44. Қазақстанниң хәлиқара вә тәвәлик тәшкилатлар билән мунасивәтлири*

Бүгүнки дәристә:
— Қазақстанниң хәлиқара вә тәвәлик тәшкилатлар билән мунасивәтлирини оқуп-үгинип, уларни күчәйтиш йоллири билән тонушисиләр.

Қазақстан БДТ, МДҺ, Азиядики өз ара ишәнчә чарилири кеңиши (АӨИЧК), Коллективлиқ бәхәтәрлик тоғрилиқ шәртнамә тәшкилати, Шәңхәй һәмкарлиқ тәшкилати, Европидики бехәтәрлик вә Һәмкарлиқ тәшкилати, Ислам Һәмкарлиқ тәшкилати, Түркий тиллиқ дөләтләр һәмкарлиғи кеңиши вә башқиму хәлиқара тәшкилатларниң әзаси сүпитидики асасий вәзипилири ениқланған.

"Қазақстан Җумһурийитиниң миллий бехәтәрлиги тоғрилиқ" Қанунида Қазақстанниң хәлиқара бехәтәрликни тәминләш бойичә паалийәтлириниң асасий йөнилишлири ениқланған (57-схема).

57-*схема*

- Җаһанлиқ тиничлиқ тәртивини шәкилләндүрүш мәсилилиридә Қазақстанниң ролини мустәһкәмләш
- Қазақстанниң геосәясий әтрапида коллективлиқ бехәтәрликниң утумлуқ системисини шәкилләндүрүш вә мустәһкәмләш
- ҚҖниң миллий бехәтәрлиги мәнпийәтлиригә мувапиқ келидиған хәлиқара тәшкилат ва форумларға иштирак қилиш
- ҚҖниң хәлиқара шәртнамиләргә мувапиқ әлдин ташқири җайларда миллий бехәтәрликни тәминләшкә қаритилған чарә-тәдбирләргә қатнишиш
- Зөрүр болған әһвалларда чегаридаш дөләтләр билән бирлишип, миллий бехәтәрликни тәминләшкә аит мәсилиләрни һәл қилиш
- ҚҖниң миллий бехәтәрлиги мәнпийәтлиригә мувапиқ келидиған хәлиқара шәртнамиләрни түзүш

Хәлиқара тәшкилатлар тәркивидә Қазақстан қандақ ташқи сәясий тәшәббусларни илгири сүрмәктә?

Бирләшкән Дөләтләр Тәшкилати (БДТ). Қазақстан 1992-жилдин буян БДТ әзаси сүпитидә тәшкилат низамнамисиниң мәхсәт вә вәзипилиригә, хәлиқара һоқуқниң норма вә қаидилиригә һәққаний садиқлиғини ипадиләп кәлмәктә.

* Мавзу бойичә дәрисликтә ҚҖ Ташқи ишлар министрлигиниң рәсмий мәлуматлири билән аналитик материаллар пайдилинилди.

MyLibrary.kz

Қазақстанниң БДТ БКдики хизмити әлләр арисидики өз ара ишәнчә вә диалогни мустәһкәмләшкә, ядросиз аләмни қуруш вә хәлиқара һоқуқ нормилириға риайә қилип, тоқунушларни тиничлиқ йол билән рәтләшкә қаритилған. Бу турғуда Қазақстан зиддийәт вә зомбулуқларни тохтитиш бойичә бирләшкән һәрикәтләр алгоритмлирини өз ичигә алған “Дуния. XXI әсир” Манифестини әмәлгә ашурушни көзлимәктә.

Қазақстан дуния бирләшмисини терроризмға қарши күрешиш үчүн бирлишишкә турақлиқ һалда үндәп кәлмәктә. Қазақстан БДТ Бехәтәрлик кеңишиниң үч әң жавапликк санкциялик коммитетлирини башқурди: ДАИШ вә “әл-Каида” билән күрешиш тоғрилиқ, “Талибан” һәрикити вә Авғанстан бойичә, шундақла “аш-Шабаб” террористик топи актив паалийәт жүргүзүватқан Сомали вә Эритрея бойичә. БДТ БК даирисидә ҚЖ Президенти Н. Ә. Назарбаев 2015-жили БДТ Баш Ассамблеясиниң 70-сессиясидә алға сүргән терроризмға қарши тәшәббуслири паал алға силжитилмақта.

Қазақстан өзиниң мәсъулийәтчан течлиқпәрвәр мәртивисини мустәһкәм тәстиқләлиди. Дөләт рәһбириниң жуқури абройи түпәйли дөләт пайтәхти Сирия арилиқ музакириләрни өткүзүш орниға айланди. Женева форматиға толуқтуруш ретидә астанилиқ жәриян Сириядики оқ етишни тохтитишқа ейтарлиқ үлүш қошқан утумлуқ диалог мәйданиға айланди. Астанилиқ формат һазирқи сириялик тоқунуштики әң узақ оқ етишишниң тохтитилишиға елип кәлди, “турақлаштуруш” дәп атилидиған 4 тәвәниң қурулушиға қолайлиқ шараит яратти.

Қазақстанниң БДТ БКға сайлиниши Мәркизий Азияниң утуғи дәп етирап қилиниду. Бу тәвә дәсләп дуниявий сәясәт вә ихтисатниң өзәклик проблемилири тәһлил қилинидиған мошундақ нопузлуқ мәйданда өз вакаләтлигини орнатти. Елимиз Мәркизий Азия дөләтлириниң мәнпийәтлирини қоғдашқа майиллиғини сақлиған һалда, тәвәлик мәсилиләрни Авғанстандики әһвал билән қошуп қарашқа үндимәктә. Қазақстан Мәркизий Азиядә барлиқ қизиққучи әлләрниң мәнпийәтлирини уйғун учлаштуруш асасида тәвәлик тиничлиқ, бехәтәрлик, һәмкарлишиш вә тәрәққият тәвәси моделини шәкилләндүрүп, қоллиниш мүмкинлигигә ишиниду.

Мустәқил Дөләтләр Һәмдостлуғи билән мунасивәтлири. Мустәқил Дөләтләр Һәмдостлуғи мустәқил дөләт болуп һесапланмайду, у өзиниң барлиқ әзалириниң суверенлиқ баравәрлигигә асасланған. 1991-жили 21-декабрьда Алмута шәһиридә 11 мустәқил дөләт (Грузияни қошмиғанда) рәһбәрлири тәркивидики барлиқ дөләтләр тәң һоқуқлуқ асаста МДҺни қуруш тоғрилиқ Келишим протоколини имзалиди. Учришишқа қатинашқучилар ички вә ташқи сәясәтниң һәрхил саһалирида өз ара һәмкарлишишқа майиллиғини тәстиқләйдиған, сабиқ Кеңәш Иттипақиниң хәлиқара мәжбурийәтлирини бәжиришкә

MyLibrary.kz

кепиллик җакалайдиған Алмута Декларациясини қобул қилди. 1993-жили декабрьда бу Һәмдостлуққа Грузия қошулди, 2009-жили 18-августта аталған бирләшмидин чиқти. Түркмәнстан МДҺниң иттипақдаш әзаси болуп һесаплиниду.

Мустәқил Дөләтләр Һәмдостлуғида сәясий өз ара мунасивәтләр Ташқи ишлар министрлириниң кеңиши арқилиқ әмәлгә ашурулиду, униң даирисидә көпдәрижилик консультация охшаш һәмкарлишиш объекти иш ишләйду. Һәмкарлиқ даирисидә күч көрситиш вә ховупларға диққәт бөлүш вә бехәтәрликни тәминләшниң һоқуқий вә тәшкилий механизмлири қурулди. Уларниң әмәлиятта һәл қилиниши үчүн җинайәткә, терроризм вә экстремизмниң һәрқандақ бәлгүлиригә, наркотикилиқ маддиларниң қанунсиз айлинимиға, қанунсиз миграция вә адәм содисиға қарши күрәшниң бирләшкән тәдбирлириниң дөләтарилиқ оттура муддәтлик программилири қобул қилиниду. МДҺға әза дөләтләрниң заманивий синақ вә ховупларға қарши паалийәтлири бойичә һәмкарлишишни рәтләйдиған хәлиқара һоқуқий һөҗҗәтләргә иштирак қилишини рәсимләш бойичә ишлар атқурулмақта.

Шәңхәй һәмкарлиқ бирләшмиси билән мунасивәтлири. Шәңхәй һәмкарлиқ бирләшмиси (ШҺТ) 2001-жили Қазақстан, Қирғиз Җумһурийити, Хитай, Россия вә Тәҗикстан рәһбәрлири Чегара тәвәсидики һәрбий саһадики ишәнчә тәдбирлирини мустәһкәмләш тоғрилиқ келишим (Шәңхәй шәһири, 1996-ж.) вә Чегара тәвәсидики һәрбий күчләрни өз ара қисқартиш тоғрилиқ келишимни (Москва шәһири, 1997-ж.) имзалиғандин кейин шәкилләнгән "Шәңхәй бәшлиги" асасида қурулди.

Шәңхәй һәмкарлиқ тәшкилати — қандақту бир әлгә қарши қаритилған һәрбий блок яки йепиқ альянс амәс, у — кәң хәлиқара һәмкарлиққа

32-сүрәт. ШҺТға әза Дөләт рәһбәрлириниң Астана кеңиши, 2017-ж.

MyLibrary.kz

қаритилған, тәркиви дайимий кәңәйтилишкә очуқ тәшкилат. Һазирқи вақитта ШҺТ (назарәтчи вә диалог бойичә шерикдаш дөләтләр билән биллә) — аһали сани 3 млрд-тин көп (Дуния аһалисиниң 44%-қа йеқини. Тәшкилат тәркивигә БДТ Бехәтәрлик Кеңишиниң икки турақлиқ әзаси (Хитай вә Россия), дуниядики аһали сани әң көп икки дөләт (Һиндстан вә Хитай) кириду.

ШҺТниң асасий мәхсити — тәвәдики тиничлиқни, турақлиқ вә бехәтәрликни қоллаш, ихтисадий вә гуманитарлиқ һәмкарлишишни тәрәққийләндүрүш. Қазақстан — ШҺТ форматидики әң нопузлуқ әза дөләтләрниң бири (32-сүрәт). Тәшкилатниң әзаси болуши Қазақстанниң тәвәдики мәвқәсини ашуруп, әза дөләтләр арисида өз ара ишәнчә вә чүшинишни мустәһкәмләшкә ярдәмләшмәктә.

Атом энергияси тоғрилиқ хәлиқара агентлиқ (АЭХА). Бу тәшкилат 1955-жили 3-декабрьда БДТниң қарари билән 1957-жили БДТ системисидики мустәқил һөкүмәтарилиқ тәшкилат сүпитидә қурулди. Қазақстан Жумһурийити 1994-жили 14-февральда АЭХА әзалиғиға қобул қилинди. 1994-жили 26-июльда Қазақстан Жумһурийити вә АЭХА арисидики Ядролиқ қурални тарқатмаслиқ тоғрилиқ шәртнамигә аит кепилликләрни қоллиниш тоғрилиқ шәртнамә имзаланди.

Кепилликләрни қоллиниш тоғрилиқ келишимгә мувапиқ, Қазақстандики барлиқ ядролиқ хизмәтләр АЭХА кепилликлири билән бөжирилиду. Турақлиқ асаста Қазақстанниң ядролиқ объектлирида АЭХА тәкшүрүшлири өткүзүлиду. Уларниң мәхсити-дөләт рәсмий һалда мәлум қилған ядролиқ материалларниң сани вә ядролиқ паалийәтләрни тәкшүрүш вә тәстиқләш.

Қазақстанниң илтимаси бойичә 1993—1994-жиллири сабиқ Шәмәй ядролиқ синақ полигони тәвәсидики радиациялик әһвални тәтқиқләш үчүн АЭХА тәшкиллигән хәлиқара экспертлиқ топларниң миссиялири өткүзүлди. Миссияләрниң нәтиҗисидә 1998-жили “Қазақстанниң Шәмәй ядролиқ полигонидики радиациялик әһваллар: алдин-ала баһалар вә кейинки тәтқиқатлар бойичә тәклипләр” мавзусида АЭХА һесавати елан қилинди.

2008-жили “Қазатомсанаәт МАЖ” АЖ вә АЭХА “Ядролиқ материалларниң һесави вә назарити, физикилиқ қоғдаш, экспорт вә баж назарити. Ядролуқ материалларни мувапиқлаштурушниң йеңи усуллири” бирләшкән лайиһисини әмәлгә ашурушни башлиди.

Қазақстан АЭХА билән техникилиқ һәмкарлишиш программиси даирисидә паал мунасивәтләрни әмәлгә ашурушта ядролиқ билимләрни башқуруш, ядролиқ вә моллекулилиқ усулларни пайдилиниш арқилиқ буғдай вә көмүқонақ сортлирини йетилдүрүш, Шәрқий Қазақстандики №2 онкологиялик мәркизидә ядролиқ медицина бөлүмини қуруш, шундақла радиоэкологиялик мониторингни қоллаш саһалиридики миллий лайиһиләр әмәлгә ашурулиду. Бунидин бөләк Қазақстан

MyLibrary.kz

50кә йеқин тәвәлик, шундақла тәвә арилиқ лайиһиләрниң әмәлгә ашурулушиға үлүш қошмақта. Қазақстанниң АЭХА билән өз ара мунасивәтлири йеңи технологияләргә еришишкә мүмкинчилик бериду.

2010-жили АЭХА билән биллә Шәмәй ядролиқ полигони территориясиниң бөлигини егилик айлинимиға бериш бойичә лайиһә әмәлгә ашурулушқа башлиди. Полигон егилигән территорияниң (18,5 миң км^2) бираз бөлигини бехәтәр егилик айлинимиға бериш үчүн Қазақстан алдида АЭХА вәкиллири вә хәлиқара экспертлар билән йәрниң қанчилик зәрдап чәккәнлигини баһалаш үчүн Қазақстанлиқ мәлуматлирини испатлап, тәстиқлитиш вәзиписи турмақта.

Европилиқ Иттипақ (ЕИ). Европилиқ Иттипақ Қазақстанниң әң асасий сәясий вә ихтисадий шериклириниң бири болуп һесаплиниду. Қазақстан Жумһурийити вә Европилиқ Иттипақ арисида дипломатиялик мунасивәтләр 1993-жили 2-февральда орнитилди.

Қазақстан вә ЕИ арисидики мунасивәтләрниң һоқуқий асаси 1999-жили июльда күчигә киргән шерикдашлиқ вә һәмкарлишиш тоғрилиқ келишим болуп һесаплиниду. Шуниң билән биллә 2015-жили 21-декабрьда Астана шәһиридә кәңәйтилгән шерикдашлиқ вә һәмкарлишиш тоғрилиқ шәртнамә имзаланди. Аталған һөжжәт ҚЖ вә ЕИ арисидики мунасивәтләрниң техиму утумлуқ тәрәққийлинишигә тәсир қилмақта.

Қазақстан мустәқиллиқ жиллирида ЕИниң ишәшлик вә мәсъул энергетикилиқ шерикдеши сүпитидә өзини тәстиқлиди. Қазақстан, Россия вә Норвегиядин кейинки ОПЕКқа әза әмәс әлләр ичидики Европиға энергия тошуғучи үчинчи жирик дөләт, Германиягә көләми бойичә энергия ресурслирини тошуғучи 4-әл болуп һесаплиниду. Қазақстан ЕИ билән стратегиялик, энергиялик диалогни техиму мустәһкәмләшкә мәнпийәтдар, униң һоқуқий асаси Энергетика саһасидики өз ара чүшәнчә тоғрилиқ меморандум вә Ядролиқ энергияни тиничлиқ мәхсәтләрдә пайдилиниш тоғрилиқ һәмкарлишиш бойичә келишим болуп һесаплиниду.

Қазақстан Европилиқ Иттипақ билән визилиқ режимни йениклитиш саһасидиму һәмкарлашмақта. Шуниңға аит, дипломатиялик вә хизмәтлик паспорт егилирини визилиқ тәләпләрдин бошитиш вә ҚЖ вә ЕИ бәзи категориядики пухралиқ паспорт егилиригә виза рәсмийитини йениклитиш тоғрилиқ келишимләрни имзалаш мәсилиси музакирә қилинмақта. Тәвәлик планда икки тәрәп Мәркизий Азиядә ЕИ стратегияси даирисидә һәрикәт қилиду (2007-жили қоллинишқа кирди). Ташқи ишлар министрлири дәрижисидә — “Мәркизий Азия — Европилиқ Иттипақ” форматида һәр жиллиқ диалог орнитилған. Қазақстан Европилиқ Иттипақниң “ЕИ — МА” жуқури дәрижилик бехәтәрлик мәсилилири бойичә диалогни орнитиш тоғрилиқ тәшәббусини қоллап-қувәтлимәктә.

Европидики бехәтәрлик вә һәмкарлиқ тәшкилати (ЕБҺТ) билән мунасивәтлири. Қазақстан 1992-жили Европидики бехәтәрлик вә

MyLibrary.kz

һәмкарлиқ тәшкилатиға (ЕБҺТ) қатинашқучи дөләт мәртивисини алди. Қазақстан 2010-жили ЕБҺТ рәиси болуп сайлинип, Астана шәһиридә ЕБҺТниң саммити өтти.

Қазақстанниң бу тәшкилат билән һәмкарлиғи һәрбий-сәясий, ихтисадий-экологиялик, гуманитарлиқ (иҗтимаий йөнилишләрдә) вә ЕБҺТ мәркизи институтлири билән өз ара мунасивәт турғусидин әмәлгә ашурулмақта.

Һәрбий-сәясий йөнилиштә ҚҖ евроатлантикилиқ вә евроазиялик бехәтәрликни тәминләшкә, ишәнчә тәдбирлирини күчәйтишкә, "созулма тоқунушларни" рәтләшкә аит әтраплиқ қоллашни давамлаштурмақта.

ЕБҺТниң ихтисадий-экологиялик йөнилишидә Азия вә Европини бирләштүридиған трансконтиненталлиқ транспортлиқ дәлизләрни тәрәққийләндүрүш Қазақстан үчүн муһим бесимлиққа егә болмақта. Әтрап муһитни қоғдаш саһасида, җүмлидин Арал проблемисини һәл қилишта вә Мәркизий Азиядики су ресурслирини үнүмлүк башқурушта ЕБҺТ иқтидарини пайдилиниш бойичә ишлар давамлашмақта.

Европилиқ Ихтисадий Иттипақ (ЕИИ). Қазақстан ЕИИниң әзаси болуп 1-январь 2015-жили тиркәлди. Бу тәшкилат миллий ихтисатни һәтәрәплимә модернизацияләш, риқабәткә қабилийәтлик қилиш вә әза-дөләтләрниң (Армения, Беларусь, Қазақстан, Қирғиз Җумһурийити, Россия) турақлиқ тәрәққиятиға имканийәт яритиш мәхситидә қурулған, ЕИИ даирисидә мәһсулатларниң, хизмәт, капитал вә иш күчиниң әркин паалийәт жүргүзүши тәминләнгән.

Соал вә тапшурмилар

1. Қазақстан тәвәлик вә Дунявий характердики қарарларни тәйярлаш вә қобул қилишта немишкә миллий мәнпийәтләрни һесапқа елиши лазим дәп ойлайсиләр? Миллий мәнпийәтләр вә хәлиқара һәмкарлиқниң зит келидиған тәрәплири болуши мүмкинму?
2. Қазақстан үчүн тәвәлик вә хәлиқара тәшкилатларға әза болушниң қандақ пайдилиқ тәрәплири бар?

1. Синипдашлириңлар билән биллә Тунҗа Президент Н. Ә. Назарбаевниң "Дуния. XXI әсир" Манифести билән тонушуп, һөҗҗәттики бехәтәрликни сақлашқа аит муһим идеяләрни таһлил қилиңлар. Таһлил нәтиҗисини қисқичә әхбарат түридә баянлаңлар.
2. Төвәндики мавзуларниң биригә (таллишиңлар бойичә) эссе тәйярлаңлар:
   — хәлиқара терроризм ховупи вә униң билән күрišиш йоллири;
   — Қазақстанниң течлиқпәрвәрлик паалийити;
   — ЕИ билән һәмкарлиқни күчәйтишниң елимиз үчүн муһимлиғи;
   — ЕБҺТ даирисидики Қазақстанниң иш-паалийәтлири;
   — Қазақстан вә Европилиқ ихтисадий Иттипақ.
3. Миллий мәнпийәтләрни башқа әлләрниң мәнпийәтлирини һесапқа алмай алдинқи орунға қоюш қанчилик муһим дәп ойлайсиләр?

MyLibrary.kz

18-*әмәлий иш*.
Қазақстанниң геосәясий һәмкарлишишини ашуруш

Мәхсити — Қазақстанниң Дуния әллири, Дуниявий вә тәвәлик тәшкилатлар билән мунасивәтлирини күчәйтиш тоғрилиқ тәклипләрни тәйярлаш.

Тапшурмилар

1-иждадий лайиһә. Қазақстанниң Мәркизий Азия әллири билән (таллишиңлар бойичә) мунасивәтлирини күчәйтиш тоғрилиқ тәклипләрни тәйярлаш.

2-иждадий лайиһә. Қазақстанниң Европилиқ Иттипақ әллири билән мунасивәтлирини күчәйтиш тоғрилиқ тәклипләрни тәйярлаш.

3-иждадий лайиһә. Қазақстанниң Бирләшкән Дөләтләр тәшкилати билән мунасивәтлирини күчәйтиш тоғрилиқ тәклипләрни тәйярлаш.

4-иждадий лайиһә. Қазақстанниң Шәңхәй һәмкарлишиш тәшкилати билән (таллишиңлар бойичә) мунасивәтлирини күчәйтиш тоғрилиқ тәклипләрни тәйярлаш.

Методикилиқ көрсәтмә

Әмәлий ишни орунлаш үчүн синип оқуғучилири өз хаһишлири бойичә 4 топқа бөлүниду.

Һәрбир топ 1 иждадий тапшурмини таллаваліду. Әмәлий иш 2 саатқа беғишланған.

1-дәристә тапшурмилар муәллимниң ярдими билән орунлиниду. Ишни орунлаш беришида экспертлиқ баһалаш, модельлаш усуллирини қоллиниш лазим.

2-дәристә иш нәтижилири йәкүнлинип, синипта презентация өткүзүлиду.

Қазақстанниң дуния әллири билән мунасивәтлирини күчәйтиш тоғрилиқ тәклипләрни тәйярлаш мону тәртип бойичә жүргүзүлиду:

— дәсләп йәккә бир әл таллинивалиду;

— аталған әл билән Қазақстанниң һазирқи басқучтики мунасивәтлири;

— иккитәрәплимилик мунасивәтләрдә һәл қилинмиған мәсилиләр;

— иккитәрәплимилик мунасивәтләрни йетилдүрүш мүмкинчиликлирини тәтқиқләш;

— Қазақстанниң аталған әл билән мунасивәтлирини күчәйтиш тоғрилиқ тәклипләрни тәйярлаш вә уларни ениқ испатлар билән асаслап, тонуштуруш.

MyLibrary.kz

Қазақстанниң дуния әллири вә тәвәлик тәшкилатлар билән мунасивәтлирини күчәйтиш тоғрилиқ тәклипләрни тәйярлаш мону тәртип бойичә жүргүзүлиду:

— аталған тәшкилатқа Қазақстанниң әзалиқ қилиш тарихи вә хизмәт йөнилишлири;

— тәшкилат билән мунасивәтләрни күчәйтиш Қазақстанға қандақ бесимлиқларни беридиғанлиғини ениқлаш;

— тәшкилат даирисидә Қазақстан атқуралайдиған тәдбирләрниң тизмисини түзүш;

— Қазақстанниң аталған тәшкилат билән мунасивәтлирини күчәйтиш тоғрилиқ тәклипләрни тәйярлаш вә уларни ениқ испатлар билән асаслап, тонуштуруш.

MyLibrary.kz

VI ДӨЛӘТШУНАСЛИҚ

ДУНИЯ ТӘВӘЛИРИ

Дуния тәвәлири хәритисидики Қазақстанниң орни

§ 45. Каинатлиқ чүширилимдин Қазақстанниң Йәр спутнигидин чүширилгән хәритисигичә

Бүгүнки дәристә:
- Йәр спутнигидин чүширилгән сүрәтләрниң мумкинчиликлирини билисиләр;
- Йәр планетисиниң һәрхил мусапә вә чекитләрдин чүширилгән сүритини көрисиләр;
- онлайн хәритиләр билән иш ишләшни үгинисиләр.

Йетәкчи уқумлар:
- ✓ каинатлиқ чүширилим
- ✓ спутниклиқ чүширилим
- ✓ дунияниң спутниклиқ онлайн хәритиси

Каинаттин чүширилгән рәсимләр. Һазирқи вақитта спутникилиқ чүширилимләрниң тәрәққий әткәнлиги шунчиликки, спутниклиқ чүширилимләрниң ярдими билән планетиниң һәрқандақ булуңини көрүшкә, тәтқиқләшкә мумкинчиликләр бар. Планетимизниң қандақ әҗайип көркәмлигини Хәлиқара каинат станциясиниң (ХКС) камериси билән онлайн көрүшкә болиду.

Йәр бетигә вә Қазақстан территориясигә пәйдин-пәй йеқинлитип, жирақ каинаттин елинған Йәрниң әҗайип фоторәсимлирини караштурайли. "Күн системисиниң портретлири" сериясидә 6 млрд км-дин көп жирақлиқтин "Вояджер-1" (автоматлиқ планетаарилиқ станцияси) чүширилгән Йәрниң надир рәсимлириниң бири бар (33-сүрәт).

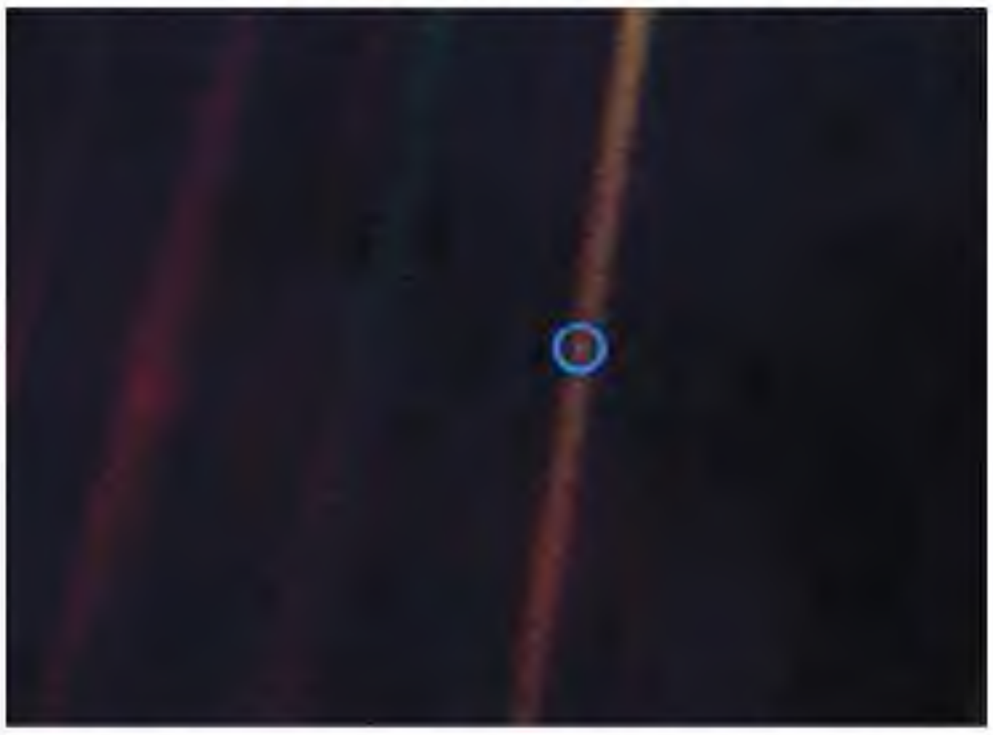

33-сүрәт. 6 млрд км жирақлиқтики Йәр планетиси. 1990-жили 14-февраль автоматлиқ зонд "Вояджер-1" чүшәргән

MyLibrary.kz

Карл Эдвард Саган (1934—1996) — америкалиқ астроном, астрофизик алим. Карл Саганниң тәкливи бойичә 1990-жили 14-февральда NASA "Вояджер-1" аппаратиниң ярдими билән Йәрниң рәсимини чүшәрди. Бу рәсим "Бозарған көкүч чекит" дегән намға егә болди.

"Бу чекиткә йәнә бир қетим қараңлара!", — деди К. Саган, бу планета — Йәр. У бизниң умумий өйимиз. Сән бир чағларда аңлиған, билидиған, көргән адәмләр, мошу күнгичә яшиған адәмләр шу чекитниң ичидә яшиған. Бизниң планетимиз — әтрапини каинатлиқ қараңғулуқ қаплиған йеганә жүргән чаңниң түгиндиси".

Марстин қариғанда Йәр кечидә асмандики новәттики "юлтуз" охшаш көрүниду. Марсқа қонғандин кейин тәхминән икки ай өтүп, марсоход "Spirit" кичиккинә чекиттәк көрүнидиған Йәрниң рәсмини чүшәрди. NASA мәлуматлири бойичә, бу — "Айниң даирисидин ташқири башқа планетиниң бетидин чүширилгән Йәрниң дәсләпки рәсими". 2004-жили 9-мартта марсоходниң Spirit Mars Exploration Rover программиси арқилиқ чүширилгән.

Бу — 2015-жили 12-октябрьда Lunar Reconnaissance Orbiter (LRO, Ай орбиталлиқ зониси), "Апполон-8" каинат кемисидин чүширилгән мәшһур "Йәрниң чиқиши" намлиқ рәсими (34-сүрәт).

"Goddard" каинатлиқ учушлар мәркизидә бүгүнки күндики Йәрниң әң илғар сүпәтлик рәсимлириниң бири елан қилинди (35-сүрәт).

34-сүрәт. "Йәрниң чиқиши"

35-сүрәт. Йәр спутнигидин чүширилгән Йәрниң рәсими

Евразияниң әҗайип рәсими "Канопус-В" Йәр спутнигидин чүширилгән еди. NASAниң аэрокаинат вә каинат кәңлигини тәтқиқләш тоғрилиқ Миллий Башқармиси Қазақстанға Мәркизий Азия вә Қазақстанниң каинаттин чүширилгән бирнәччә рәсимлирини соға қилди (36-сүрәт). Бу рәсимдә Қазақстан көллириниң тәсвири вә территориялик йәр рельефиниң алаһидиликлири ениқ әкис етилгән.

MyLibrary.kz

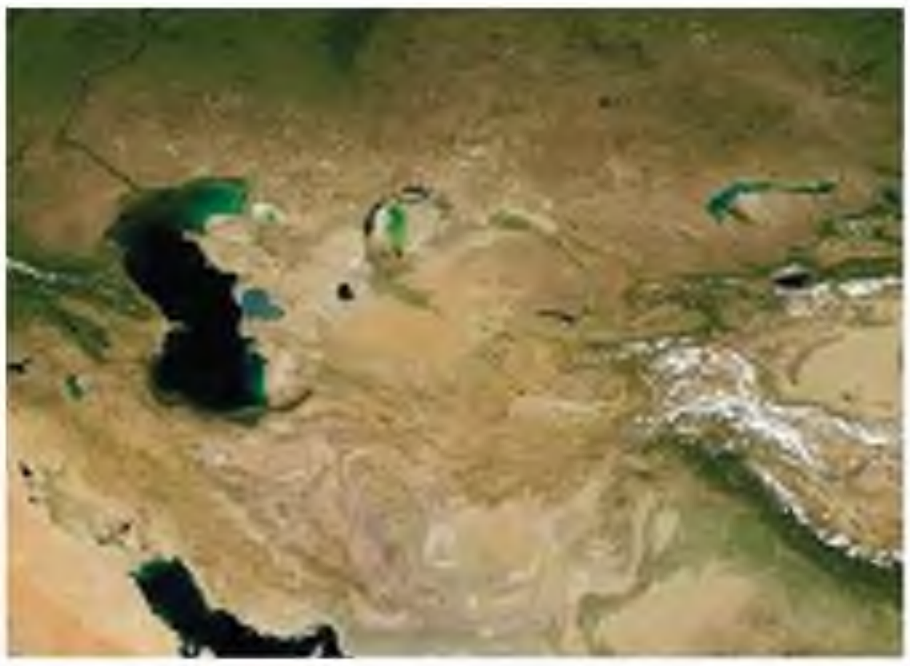

36-сүрәт. Каинаттин чүширилгән Қазақстан вә Мәркизий Азияниң тәсвири

Йәр спутнигидин чүширилгән дуния хәритиси. Заманивий технологияләр әң жуқури сүпәт билән дунияниң йәр спутниклиқ онлайн хәритисини ясиди. Мундақ хәритиләрниң ярдими билән планетиниң һәрқандақ чекитини тепишқа болиду. У Қазақстан территорияси бойичә ениқ нишан елишқа, өз өйүңни яки кочаңни көрүшкә, һәрқандақ территорияниң һаҗәт наһийәсини һесаплашқа, икки чекит арисидики маршрутни өлчәшкә яки сизишқа вә һаказа мүмкинчилик бериду. Йеқинлитиш арқилиқ дунияниң йәр спутникилиқ хәритиси кочиларни, айрим өйләрни вә көркәм җайларни әтраплиқ тәтқиқләшкә шараит яритиду. Йәр спутнигидин дуния хәритиси адәттики хәритә режимиға оңайла авушиду. Йәрниң спутниклиқ хәритиси — виртуаллиқ сәяһәтчиниң тепилмас қуралиниң бири.

Соал вә тапшурмилар

1. Мошу мавзуниң асасий идеясини ениқлаңлар.
2. "Қазақстан каинат сәпири "МК" АҖниң қандақ геомәһсулатлирини объектларниң физикилиқ-географиялик орунлишишини тәрипләш үчүн пайдилинишқа болиду?
3. Каинат кәңлигини тәтқиқләштә "Байқоңур" космодроминиң әһмийити қандақ?
4. Қазақстан каинатлиқ держава сүпитидә инсанийәт алдида қандақ мәсъулийәткә егә?

§ 46. Дөләтләрниң географиялик әһвали: мүмкинчилик вә ховуплар

Бүгүнки дәристә:
- географиялик әһвалниң түрлирини билисиләр;
- географиялик әһвалниң хусусийәтлирини чүшинисиләр;
- географиялик әһвални баһалашни үгинисиләр.

"Географиялик әһвал" чүшәнчиси, пүткүл географиялик илимләр системиси үчүн муһим болуп һесаплиниду. Объектниң орунлашқан йерини ениқлаш уни хәритә бойичә тепишқа вә тәрипләшкила әмәс, шуниң билән биллә бу объектниң айрим хусусийәтлирини чүшәндүрүшкә вә униң географиялик әһва-

MyLibrary.kz

лиға мунасивәтлик тәрәққийлинишини тәхминләшкә мүмкинчилик бериду.

Географиялик әһвални тәрипләшниң классикилиқ планини географ алим Н. Н. Баранский тәклип қилди. У: “Географиялик әһвали чоң методикилиқ маһийәткә егә һәрқандақ ареалниң егиләйдиған орни (дөләт, вилайәт, шәһәр вә һаказа), географиялик әмгәк тәхсимати системисида йетәрлик дәрижидә географиялик әһвали билән ениқлиниду” деди.

Йетәкчи уқумлар:
- ✓ географиялик әһвал
- ✓ географиялик әһвалниң тарихий өзгиришчанлиғи
- ✓ географиялик әһвалниң иқтидари
- ✓ географиялик әһвалға аит мунасивәт

Әмәлиятта географиялик әһвални тәрипләшниң бирнәччә түри мавжут (58-схема). Уларниң һәрқайсиси өз ролини ениқлап, дөләтниң һалити вә тәрәққиятиниң айрим аспектлириға ейтарлиқ тәсир қилиду.

58-схема

Географиялик әһвалниң түрлири

Қазақстанниң алаһидиликлирини бесим һалда ениқлайдиған географиялик әһвални атаңлар: тәбиәт әһвалиниң алаһидилиги, ресурсларниң мавжутлуғи, интеграцияси, ихтисатниң тәрәққияти, геоэкологияси. Уларға мисал кәлтүрүңлар.

Географиялик әһвал объектниң алаһидилигини көрситидиған амил болуп һесапланмайду, шу арқилиқ географиялик объектниң көплигән хусусийәтлирини ениқлайду, тарихий нуқтәий нәзәрдин қарайдиған болсақ, вақит өткәнсири униң географиялик әһвали өзгириши мүмкин, иқтидари ениқлиниду. Шуңлашқиму объектниң пәқәтла географиялик әһвалини билиш йәткүлүксиз, у территорияниң конфигурацияси чегарилири биләнму зич мунасивәтлик (25-җәдвәл).

25-җәдвәл

ИГӘниң хусусийәтлири

Йәккилиги	Тарихий өзгиришчанлиғи	Иқтидари	Географиялик әһвалиға бағлиқ мунасивәт
Бирхил ИГӘ болмайду. Һәрбир ИГӘ тәкрарланмайду вә надир болиду	Ихтисадий-географиялик, тарихий, иҗтимаий-ихтисадий әһваллар өзгириду	Ихтисадий-географиялик әһвал һәрдайим нәтиҗилик боливәрмәйду	Нәтиҗилик, һисдашлиқ, бетәрәплик, ховуплуқ

MyLibrary.kz

Географиялик әһвал барлиқ вақитта әлниң тәрәққиятини ениқлиғучи амил болуп һесаплинивәрмәйду. У ихтисатниң сүръәтлик тәрәққиятиға яки аста тәрәққиятиға тәсир қилиши мүмкин.

Әл яки тәвәниң ихтисадий-географиялик әһвалиниң дайим нәтижилик болмайдиғанлиғиға мисал кәлтүрүңлар. Буниңға немиләр тосалғу болуши мүмкин?

Территорияни өз ичигә елиши бойичә ИГӘниң үч дәрижиси ажритилиду: макроәһвал, мезоәһвал, микроәһвал (59-схема).

59-*схема*

Территорияни өз ичигә елиши бойичә ИГӘниң дәрижилири

Макроәһвал (макродәрижә)	Мезоәһвал (мезодәрижә)	Микроәһвал (микродәрижә)
Жаһанлиқ орунлишиши. Қитъә, океанларға, Дунияви сода йоллириға вә б. аит дуния хәритисидики әлниң орунлишиш әһвали	Дуния бөләклири вә материкқа нисбәтән орунлишиши. Дуния тәвәлиригә, дөләтләр топиға, жирик тәбиий объектларға нисбәтән орунлишиш әһвали	Йәрлик әһвали, әтрапиға нисбәтән әһвал; хошна әлләргә, физикилиқ-географиялик объектларға вә һаказа нисбәтән орунлишиши

59-схемиға диққәт ағдуруңлар. ИГӘ дәрижисиниң қайсиси Қазақстанниң заманивий ихтисадиниң тәрәққиятиға ейтарлиқ тәсир қилиду?

Географиялик әһвал — дөләтни тәриплəш режисиниң биринчи тармиғи. Әлниң географиялик әһвалини тәриплəш дөләтниң орунлашқан йеригә мунасивәтлик (қитъә, дуния бөлиги) болуши керәк. Мәлум бир географиялик әһвалниң тәриплимисини тәһлил қилиш әмәлий вә нәзәрийәвий аспектлар, вәзипиләр билән ениқлиниду. Дөләтшунаслиқ йөнилишидә дөләтләрниң физикилиқ-географиялик, тарихий-географиялик вә геосәясий тәвәләрдики вә тәтқиқатлардики әһвалини ениқлаш муһим.

Соал вә тапшурмилар

1. Панама дөлити тоғрилиқ ейтқанда Панама канали дәп ойлап қалиду, немишкә? Гибралтар боғизи тоғрилиқ гәп болғанда қандақ ассоциацияләр ядиңларға чүшиду?
2. Африка қитъәсиниң бәзи әллири ейтарлиқ тәбиий ресурсларға егә вә Дунияви океан сулириға чиқалайду. Бирақ ихтисадий тәрәққият дәрижиси уларниң иқтидарлиқ мүмкинчиликлиригә мувапиқ кәлмәйду. Бу немигә мунасивәтлик?
3. Қазақстанниң деңизға вә Дунияви океанға чиқалмайдиған әлләр арисидики сәясити билән тонушуңлар. Сәясәтниң муһим идеялирини атаңлар.
4. Жүмлини толуқтуруп, оқуңлар.
"Һәрқандақ әһвалда бәзи камчиликниң орнини толтуридиған нәрсә тепилиду, униң үчүн ... яхшилап издәш лазим".
Бу йәрдә гәп географиялик орунниң алаһидиликлири һәққидә болмақта.

MyLibrary.kz

19-*әмәлий иш*.
Спутниклиқ онлайн хәритидә Қазақстанниң географиялик орнини ениқлаш

Мәхсити — Қазақстанниң дуния кәңлигидики орнини ениқлашни үгиниш.

Методикилиқ көрсәтмә

Әмәлий иш 2 саатқа беғишланған.

Онлайн хәритиниң мүмкинчиликлири. Аләмниң онлайн хәритиси — көплигән каинатлиқ чүширилимләрни бир йәргә топлиған спутниктин чүширилгән фоторәсимләр.

Әң узақ мусапидин чүшәргәндә территорияниң макродәрижидә, мезодәрижидә вә микродәрижидә орунлишиши ениқ көрүниду. Йеқин мусапидин чүшәргәндә дунияниң спутниклиқ хәритиси Йәр рельефиниң, йәр үсти сулириниң әтраплиқ алаһидиликлирини, кочиларни, шәхсий өйләр вә қурулушларни вә һаказа тәтқиқләшкә мүмкинчилик бериду.

Хәритә бойичә чекитләрниң географиялик координатилирини ениқлаш. Бу қошумчә Йәрдики географиялик координатиларни хәритиләр билән ениқлашқа беғишланған. Программа талланған чекиттики узунлуқ вә кәңликни ениқлайду. Хәритигә киргүзүлгән издәш йолида автоязма бар, шуңлашқа берилгән тизимдин һаҗәтлик макан-җайни таллаш керәк.

Географиялик координатилар вә йәрлик җайниң макан-җайи хәритидики объектни бесиш (түртиш) арқилиқ ениқлиниду. Хәритидә түрткәндин кейин талланған йәрниң узунлуқ вә кәңлик чекитиниң координатилири чиқиду. У мундақ форматта берилиду: онлуқ градус, градус, минут, секунд вә онлуқ минут. Башқуруш панелини вә чашқанни пайдилиниш арқилиқ хәритә ичидә силҗиңлар.

1-тапшурма. Дунияниң спутникилиқ онлайн хәритисини қараштуруңлар. Хәритидин Қазақстан территориясини тепиңлар.

2-тапшурма. Қазақстанниң макро вә арилиқ географиялик орнини тәрипләңлар. Хәритидин җумһурийәтниң чәтки чекитлириниң координатилирини тепиңлар. Координатиларни рәсмий мәлуматлар билән селиштуруңлар. Чәтки чекитләрдин океанғичә болған мусапини һесапләңлар.

3-тапшурма. Вилайәт яки шәһәрниң орунлашқан җайини тәрипләңлар.

4-тапшурма. Өзәңлар яшаватқан шәһәр яки вилайәт мәркизиниң координатилирини ениқлаңлар. Вилайәт мәркизи яки шәһәрдин океанғичә мусапини тепиңлар.

MyLibrary.kz

5-тапшурма. Хәритә бойичә силәр яшайдиған вилайәт мәркизидин яки шәһәрдин Қазақстанниң чәтки чекитлиригә вә Нур-Султан шәһиригичә болған мусапини ениқлаңлар.

6-тапшурма. Қазақстанниң физикилиқ-географиялик әһвали тоғрилиқ умумий хуласә чиқириңлар.

7-тапшурма. Җәдвәлни дәптириңларға сизип, толтуруңлар.

Қазақстанниң географиялик орни				
Қазақстанниң географиялик орни	Чәтки чекитлириниң координатилири	Дуниявий океанларғичә болған мусаписи, км	Географиялик орнини баһалаш	
			Қолайлиқ тәрипи	Қолайсиз тәрипи
Макрогеографиялик орни: Мезогеографиялик орни: Вилайәт яки шәһәрниң микрогеографиялик орни:				

8-тапшурма. Өзәңлар яшайдиған йәрниң координатилири вә деңиз дәрижисидин егизлигини ениқлаңлар (программа пәқәт орнитилған JPS модули бар қурулғуларда дурус ишләйду).

MyLibrary.kz

§ 47. Азиянинң җүригидики Улуқ Дала ели

Бүгүнки дәристә:
— Оттура Азия аталғусиниң хронологиясини билисиләр;
— Қазақстан Җумһурийитиниң тарихий-географиялик, сәясий-географиялик тәвәләрдә орунлишишини ениқлашни үгинисиләр.

Йетәкчи уқумлар:
✓ Оттура Азия
✓ Мәркизий Азия
✓ геосәясий хошнидарчилиқ

Қазақстанниң физикилиқ-географиялик тәриплимиси. Қазақстан Җумһурийити Евразия қиъәсиниң мәркизидә, океанлардин ейтарлиқ бирхил жирақлиқта орунлашқан (Шималий муз океани — 1400 км, Һинд океани — 1800 км, Атлант океани — 3000 км (Қара деңиз — 750 км), Теч океани 2800 км).

Климатлиқ-ландшафтлиқ әһвали мөтидил бәлбағниң оттура вә җәнубий кәңликлиридә орунлашқан, шималдин җәнупқа қарап орманлиқ дала, дала, чөллүк вә чөл зонилириға авушуп туриду.

Җумһурийәт шималий вә шәриқ йерим шарида орунлашқан. Қазақстан территориясиниң 19,65%-и — Европида, 81,35%-и — Азиядә.

78-меридиан вә 50-параллельниң кийлишишида Евразияниң географиялик мәркизи, 48°11′ ш. к. вә 66°22′ ш. у. кийлишишида Жезқазған шәһиридин шималий-шәриққә қарап 100 км йәрдә, Улытав йотисида Қазақстанниң географиялик мәркизи орунлашқан.

Җумһурийәт территорияси ғәриптин — Итил дәриясиниң төвәнки еқимидин (дәрия бассейнидин 65км), шәриққә қарап — Алтай тағлириғичә 3000 км; шималдин җәнупқа қарап — Ғәрбий Сибирь түзләңлигиниң җәнубидин Қизилқум чөлигичә 1650 км-ға созулиду. Тәбиий тәвәләргә мунасивәтлик Қазақстан территорияси Шәрқий Европа түзләңлигиниң җәнубий-шәрқидә (Умумий Сирт, Каспий әтрапи ойманлиғи, Жем үстүрти (плато)), Муғалжар, Ғәрбий Сибирь түзләңлигиниң җәнуби, Алтай, Сауыр, Тарбағатай, Йәттису Алитиғи, Тәңритағлири (Тянь-Шань), Туран түзләңлиги, Сарыарқида орунлашқан.

Җумһурийәтниң чәтки шималий чекити 55°26′ ш.к. Шималий Қазақстан вилайити, Қизилжар наһийәси, Сумное аһалилиқ макани наһийәсидә орунлашқан (Британ араллириниң җәнубиға вә Шәрқий Европа түзлиңиниң мәркизий бөлигигә мувапиқ келиду); җәнубий чекити — 40°56′ ш. у. Түркстан вилайити, Пахтаарал наһийәси, Т. Жайлыбаев аһалилиқ маканиниң наһийәси (Җәнубий Европа вә Кавказ Йәр Оттура деңизи әллириниң кәңликлиригә мувапиқ келиду); ғәрбий чекити — 46°24′ ш. у. — Ғәрбий Қазақстан вилайити, Бөкейорда наһийәси, Шоңай аһалилиқ маканида (Россияниң Эльтон вә Басқунчақ көллири әтрапида); шәрқий чекити — 87°20′ ш. у. Шәрқий Қазақстан вилайити, Катонқариғай наһийәси (Буқтарма дәриясиниң жуқарқи еқини).

Мәйдани 2724,9 миң км^2-ға тәң. Қазақстан йәр китъәсиниң 2%-ни, МДҺ территориясиниң 12,1%-ни, Азияниң 6,1%-ни елип ятиду. Мәйда-

MyLibrary.kz

ни бойичә Қазақстан дунияда 9-орунда, Евразиядә — 4-орунда (Россия, Хитай, Һиндстандин кейин), Азиядә — 3-орунда (Хитай вә Һиндстандин кейин, Россияни һесаплимиған әһвалда), МДҺда — 2-орунда.

Чегарисиниң умумий узунлуғи тәхминән 15 миң км: қуруқлуқ — 12 миң км; су (Арал вә Каспий деңизлири бойичә) — 3 миң км. Қазақстанниң дөләтлик чегариси көплигән тәбиий объектларни кесип өтиду. “Саат тили 9ни көрсәткән” йөнилиштин алға қарап силҗийдиған болсақ, Каспий деңизи, Умумий Сирт, Каспий ойманлиғи, Қара дәрия билән Серик дәрия, Җәнубий Урал, Торғай үстүрти, Үй, Тобыл дәриялири, Ғәрбий Сибирь түзлиңи (Есил түзлиңи, Есил дәрияси, Бараба пәслиги, Иртыш дәрияси, Үлкенсор көли, Қулынды түзлиңи, Балапан дөңи), Алтай теғи (Көксу, Холзун, Листвяга, Катын тағ тизмилири, Укөк тағлиқ үстүрти, Табын-Богдо-ола тағ тизмиси, Бухтарма дәрияси, Җәнубий Алтай, Қалба тағ тизмилири, Қара Иртыш дәрияси), Ақжан, Бозайғырқум қумлири, Сауыр тағ тизмиси, Шиликти вадиси, Тарбағатай тағ тизмиси, Емил дәрияси, Йәттису Алитеғи, Или дәрияси, Кәтмән тағ тизмиси, Терискәй Алитеғи, Или Алитеғи, Чу дәрияси, Қирғиз тағ тизмиси, Талас Алитеғи, Өгем тағ тизмиси, Сирдәрия, Шардара тосмиси, Қизилқум чөли, Туран ойманлиғи, Арал деңизи, Үстүрт.

Оттура Азиядин — Мәркизий Азиягичә. Униң тәркиви тоғрилиқ һәрхил ениқлимилар моҗут. Оттура Азия территорияси көчмән хәлиқләр, қолһүнәрвәнчилик, деханчилик вә Улуқ Ипәк йоли билән тарихий турғудин йеқин болди. Оттура Азия һәрхил цивилизацияләр қийлишишида орунлашти. Оттура Азия арқилиқ өткән Ипәк йоли йөнилиши мусулман әллирини Европа, Һиндстан вә Хитай содигәрлири билән бағлаштурди.

Оттура Азия уқумини 1843-жили немис географи Александр фон Гумбольдт дунияниң айрим төвәси сүпитидә җарий қилдурди.

1924—1925-жиллири дөләтләр арисидики чегара ениқланғичә Оттура Азия территорияси Түркстан дегән намға егә болуп, кейин сәясий сәвәпләр түпәйли Оттура Азия дегән нам билән алмаштурулди. Чәт әллик географиялик әдәбиятта Оттура Азия вә Мәркизий Азия уқумлири һәрхил чүшәндүрүлди.

ЮНЕСКОниң ениқлимисиға мувапиқ, СССРниң ғулиши һарписида Оттура Азия территорияси климатиниң алаһидилигигә бағлиқ айрим төвә сүпитидә ениқланди. Оттура Азиягә Моңғулия, Тибәт, Шималий-Шәрқий Иран (Гүлстан), Шималий Хорасан вә Разави вилайәтлири), Россияниң Азиялик җәнуби, Авғанстан, Пакстан, Һиндстанниң шималий бөлиги вә бурунқи Азия кеңәшлик җумһурийәтлири киргүзүлди.

Узақ вақит мабайнида ениқлима бурунқи Кеңәш Иттипақи үчүн рәсмий уқум болди, у Оттура Азияни пәқәт Өзбәк ССРи, Түркмән ССРи, Таҗик ССРи вә Қирғиз ССРдин ибарәт дәп ениқлиди. Бу ениқлима шу дәвирдә СССРдин ташқири дөләтләрдиму кәң қоллинилған.

MyLibrary.kz

37-сүрәт. Мәркизий Азия

СССРниң ихтисадий наһийәләштүрүш системисида бу территория Оттура Азия вә Қазақстан ихтисадий наһийәлири сүпитидә мәлум болди. Шу арқилиқ Қазақстан вә Оттура Азия охшаш жирик ихтисадий наһийәләр пәйда болди. Мустәқиллик алғандин кейин сабиқ бәш кеңәшлик Азия җумһурийитиниң көчбашчилири Ташкәнт шәһиридә учришип, Оттура Азияни ениқлаш Қазақстанниму өз ичигә елиши тегиш дегән қарарға кәлди. Шундин буян Оттура Азияниң тәркивидә Қазақстанму биргә ейтилидиған болди (37-сүрәт).

Тәркивидики Қазақстанниң географиялик орнини диққәткә алғанда һазирқи вақитта бу тәвә Мәркизий Азия дәп атилиду. Бу — чоң ихтисадий иқтидари вә интеграциялик мүмкинчиликлири бар дунияниң муһим тәвәси. Физикилиқ-географиялик аспектта қисмән мошу тәвәгә Моңғулия вә Хитайниң жирақ ғәрби, Россияниң Поволжье, Урал вә Сибирь, Пакстанниң чәтки шималий бөлиги, шундақла Иранниң чәтки шималий-шәрқий бөлиги кириду.

Улуқ Дала ғайиси. Геосәясий аспектлар Л. Н. Гумилев вә башқа алимларниң әмгәклиридә яхши йорутулған. А. Тойнби, Л. Н. Гумилев охшаш жирик алимлар өз әмгәклиридә цивилизацияниң шәкиллиниши дәвридики тарихий җәриянларға, тәбиий амилларға ейтарлиқ көңүл бөлди. Әгәр А. Тойнбида бу тәбиәт "проблемилири" вә җәмийәтниң "җаваплири" концепцияси болса, Л. Гумилев географиялик детерминизм тоғрилиқ сөз қозғап, "егилик усуллири арқилиқ этносниң ландшафтлар билән мунасивити талашсиз" дәйду.

Өз елиниң тәбиитиниң қурғақлиғи, қаталлиғи вә өзгиришчанлиғиға қаримастин, қазақлар тәбиәтниң мошу хил күтүлмигән сирлирини өзләштүрүш арқилиқ қийинчилиқлардин чиқиш йоллирини тепиш-

MyLibrary.kz

ни билди. Хәлиқ һаятиниң мошундақ дәқиқилириниң бири һәққидә М. О. Әвезов "Абай йоли" романида әтраплиқ баянлайду.

Улуқ тәтқиқатчи Лев Николаевич Гумилев мундақ дәп язиду: "Әгәр Евразия қитъәсиниң нәқ оттурисида орунлашқан Улуқ Дала тоғрилиқ ейтидиған болсақ, у миңжиллиқлар мабайнида Йеқин Шәриқ, Һиндстан, Хитай, Европа цивилизациялири арисидики мәдәний көрүк болди. Бирақ Улуқ Даланиң өзиму һуллуқ ғайиләрни шәкилләндүрүп, маддий мәдәнийәт вә адәм қонушлириниң түрлирини йүксәлдүрди. Йеңи этнос ландшафт қийлишишида пәйда болди. Дала, түзләңлик ландшафт вә Тағлиқ Алтай, Тарбағатай, Тәңритағлири қийлишишида қазақ этноси пәйда болуп, андин кейин Евразияниң кәң, чәксиз даласидин Итилғичә тариди. Қазақлар этнос сүпити бәк чирайлиқ, тәбиий җәһәттин бай вә кәң-байтақ әлдин чиққан".

Улуқ Дала йеридә орунлашқан VI әсирдики Түрк хақанлиғиниң чегариси ғәриптә Византия, җәнупта Персия, һәтта Һиндстан билән, шәриқтә Хитай билән туташти. Л. Н. Гумилев: "Һаят көчүрүшниң һәрхил шәртлири көчмәнләрни маслишишниң көплигән шәкиллирини таллашқа мәҗбурлиди, бу Улуқ Даланиң һәрхил хәлиқлириниң мәлум алаһидиликлирини ениқлиди", — дәп язди. Евразиялик кәңликтә Днепрдин Алтайға вә Хитай чегарисиғичә көчмән қәбилиләр яшиған чағдин башлап тарихий һаят үзлүксиз һәрикәт, этноқәбилиләрниң вә дөләтлик қурулмиларниң нәччә мәртә авушиши билән тәрипләнди.

Көплигән этносларда, җүмлидин қазақ хәлқиниңму тәбиәтниң қолайсиз вә ховуплуқ һадисилиригә маслишишта вә уларни башқурушта өзлириниң этномәдәний алаһидиликлири шәкилләнди. Тәбиий ховупларни башқуруш қазақ этносиниң зор тәҗрибисигә асасланди, уларниң асасий иш-мәшғулати көчмән вә йеримкөчмәнлик мал чарвичилиғи болди. Чиқимларни азайтишниң стратегиялик муһим мисаллири ховуплиғи төвән тәвәләрни таллаш, тез қураштурилидиған қурулушларни (кигиз өйләрни) пайдилиниш, тәбиәтниң миҗәз-хулуқлирини вә қисқа муддәтлик қолайсиз һадисиләрниң алдини елишни өзләштүрүшидә болди.

Муһакимә мавзуси

Қазақстанниң Тунҗа Президенти өзиниң "Қазақстан тарихи униң айрим фрагментлири бойичә әмәс, заманивий илимниң егизлигидин чүшинилиши тегиш. Униң үчүн ишәшлик испатлар бар" дегән пикрини немигә асаслинип ейтти?

Соал вә тапшурмилар

1. Бирнәччә топқа бөлүнүңлар. ҚЖ Тунҗа Президенти Н. Ә. Назарбаевниң "Улуқ Даланиң йәттә қири" мақалисиниң асасий ғайисини тәһлил қилиңлар.
2. "Вәтәнгә дегән муһәббәт — ана жутуңға дегән сөйгүдин башлиниду" дегән ибарини қандақ чүшинисиләр?
3. Д. Байронниң цитатисини тәһлил қилиңлар: "Өз елини яқтурмайдиған адәм һеч неминиму сөйәлмәйду".

MyLibrary.kz

20-*әмәлий иш.*
Тәвәниң геосәясий хәритисидә Қазақстанниң географиялик әһвалини баһалаш

Мәхсити — Қазақстан Жумһурийитиниң геосәясий хәритидики орнини баһалаш.

Методикилиқ көрсәтмә

Әмәлий иш 2 саатқа беғишланған.

Дөләтлик чегарини баһалаш

1. Дуния вә тәвә бөләклиригә аит әлниң географиялик әһвали.
2. Қазақстан — Европа вә Азия, Европа вә Шәриқ арисидики бағлаштурғучи зәнжир сүпитидә.
3. Дөләтлик чегара вә хошна әлләр.
4. Дөләтлик чегарини стратегиялик җәһәттин баһалаш.
5. Бехәтәрлик — чегариларниң "тоқунуши", тәвәлик проблемиларниң можутлуғи яки болмаслиғи.

Һәмкарлишишниң хәлиқара аспектлири

6. Хошна дөләтләр билән чегарилиқ мунасивәтлири.
7. Қазақстанниң тәвәлик һәрбий, ихтисадий вә сәясий тәшкилатлар һәм блокларға қатнишиши. Интеграциялик җәриянларни чоңқурлитиш.

Геосәясәтниң роли

8. Хәлиқара вә тәвәлик мажраларни һәл қилиштики Қазақстанниң геосәясий роли.
9. Қазақстан — хәлиқара вә тәвәлик мажраларни һәл қилиштики мәйдан сүпитидә.
10. Ташқи тәвәлик сәясәтниң бесимлиқлири.

Ховуп-хәтәрләр

11. Зиддийәт вә һәрбий тоқунушлар очақлириға йеқинлиғи.
12. Назарәт қилинмайдиған миграция, товар контрабандиси, наркотрафик.

MyLibrary.kz

ДУНИЯ ӘЛЛИРИНИ СЕЛИШТУРУШ

Дуния әллирини хәлиқара селиштуруштики Қазақстанниң орни

§ 48. Қазақстанниң рiқабәткә қабилийәтлик рейтинги

Бүгүнки дәристә:
— риқабәткә қабилийәтликниң йетәкчи рейтинглирини билисиләр;
— жиғинда көрсәткүчләр бойичә һесаплинидиған риқабәткә қабилийәтлик рейтингидики Қазақстанниң орниниң динамикисини тәтқиқләшни үгинисиләр.

Йетәкчи уқумлар:
- ✓ дөләтниң риқабәткә қабилийәтликлиги
- ✓ риқабәтниң дуниявий рейтинги
- ✓ риқабәт амили
- ✓ бириктүрүш

Дөләтниң риқабәткә қабилийәтлик рейтинги. Һәр жили рейтинглиқ агентлиқлар дуния әллирини тәрәққийләштүрүшниң һәрхил йөнилишлири бойичә көплигән хәлиқара тәтқиқатларни жүргүзиду. Уларниң бәзилиридә дөләтләр өсүмни көрситиду, башқа бир әлләрдә бурунқи көрсәткүчләрниң төвәнләп кәткәнлиги байқилиду. Бу көрсәткүчләрни келәчәктә йетәкчиликкә елиш лазим. Көплигән рейтингларниң ичидә дөләтләрдики адәм саниниң өсүши, һаят кәчүрүш вә саламәтлик дәрижиси риқабәткә қабилийәтликлиги вә һаказа турғусидин аммибап һалда селиштурушлар бәк қизиқарлиқ.

Риқабәткә қабилийәтликлигиниң әң абройлуқ вә мәшһур рейтинглири Дуниявий ихтисадий форуми (ДИФ) ясайдиған Риқабәткә қабилийәтликниң дуниявий рейтинги (GCI) вә хәлиқара менеджментни тәрәққийләндүрүш институти (IMD) ясайдиған дөләтләрниң риқабәткә қабилийәтлик рейтинги (WCY).

ДИФ риқабәткә қабилийәтлик рейтингини 1991-жилдин башлап һесаплап кәлмәктә. Интеграллиқ көрсәткүчни һесаплашниң методикилиқ асаси сүпитидә Н. Портерниң тәтқиқатлири йетәкчиликкә елинған.

Бу рейтинг оттура вә узақ муддәтлик перспективида миллий ихтисаттики үнүмдарлиқ вә паравәнлик дәрижисини ениқлайдиған микроихтисадий амилларни тәрипләйду. ДИФ рейтингиниң мәлуматлири һәр жили дуниявий риқабәткә қабилийәтлик тоғрилиқ һесаватларда җакалиниду.

2000-жилларниң бешида икки индекс мәвжут болди: риқабәткә қабилийәтликниң өсүш индекси вә еқимдики риқабәткә қабилийәтлик индекси. Һазирқи вақитта у дуниявий риқабәткә қабилийәтликниң бирхил надир индекси (Global Competitiveness Index) арқилиқ һесаплиниду.

Дуниявий риқабәткә қабилийәтликниң бирхил надир индекси үч кичик индекслиқ статистикилиқ мәлуматларни вә экспертлиқ соалларниң

MyLibrary.kz

мәлуматлирини тәһлил қилиш йоли билән елинған 286 индекаторидин ибарәт. Барлиқ көрсәткүчләр риқабәткә қабилийәтликниң тоққуз асасий амилиға бириктүрүлиду (26-җәдвәл).

26-җәдвәл

Дөләтләрниң риқабәткә қабилийәтликлигиниң интеграллиқ көрсәткүчи (GCI)

Базилиқ амиллар	Утумлуқ амили	Инновациялик амиллар
• Институтлар • Инфрақурулма • Микроихтисат • Саламәтликни сақлаш вә башланғуч билим бериш	• Алий билим бериш вә кәспий оқутуш • Базарниң утумлуқлиғи • Технологиялик тәйярлиғи	• Инновациялик қабилийити • Ишкарлиқниң тәрәққият дәрижиси

Микроихтисадий әһваллар, инфрақурулма, аһалиниң саламәтлиги вә башланғуч билим немишкә әлләрниң риқабәткә қабилийәтликлигиниң асасий амиллири болуп һесаплиниду? Риқабәткә қабилийәтликлигидә инновация қандақ роль атқуриду?

Дөләтләр риқабәткә қабилийәтликлигини тәрәққий әткүзүштә икки асасий басқучтин өтиду (27-җәдвәл).

27-җәдвәл

Риқабәткә қабилийәтликни тәрәққий әттүрүш

Тәрәққиятниң биринчи басқучи	Дөләтләр әрзән ишчи күчи вә тәбиәт ресурслири асасида риқабәтчиликни жүргүзиду
Тәрәққиятниң иккинчи басқучи	Мааш вә әмгәк үнүмдарлиғиниң өсүши

Риқабәткә қабилийәтликни тәрәққий әткүзүшниң қайси басқучи Қазақстанға тән дәп ойлайсиләр? Өз тәхминиңларни асаслаңлар.

Қазақстанниң риқабәткә қабилийәтликлигиниң дунияви рейтинги (ДИФ). 2019-жилниң йәкүни бойичә Қазақстан Дуниявий ихтисадий форуминиң мәлуматлири бойичә дөләтләрниң дуниявий риқабәткә қабилийәтлик индексиниң рейтингида 141 әлниң ичидин 55-орунда болди (16-диаграмма).

Қазақстанниң 2012—2019-жиллири риқабәткә қабилийәтликлигиниң динамикисини тәһлил қилиңлар. Әң жуқури вә әң төвән көрсәткүчләргә егә жилларни бәлгүләңлар. 2015-жили рейтингниң ғулиши қандақ сәвәпләргә мунасивәтлик дәп ойлайсиләр?

MyLibrary.kz

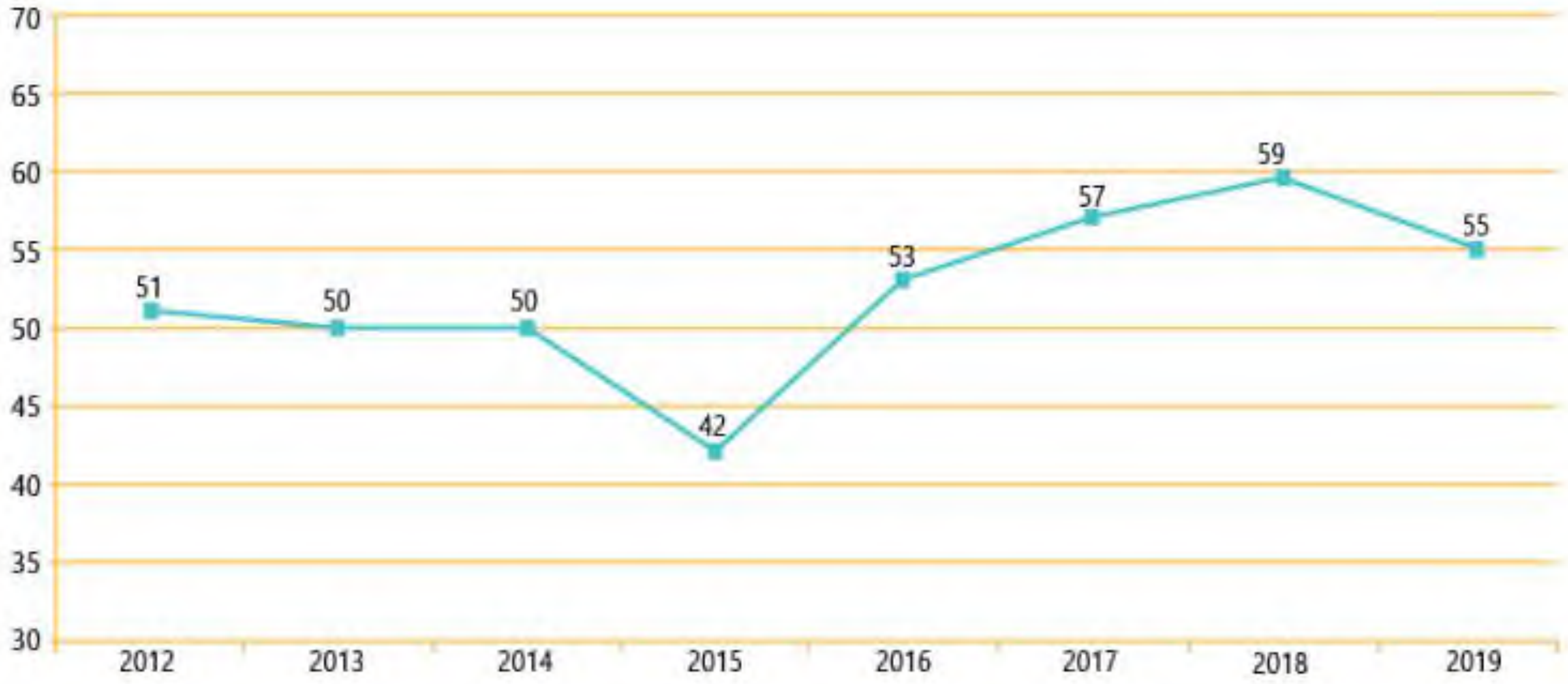

16-диаграмма. Қазақстанниң рикабәткә қабилийәтлик рейтингиниң динамикиси

ДИФ жақалиған статистикилиқ мәлуматларни әтраплиқ тәһлил қилиш Қазақстанниң рикабәткә қабилийәтликлигиниң аҗиз амиллирини ениқлашқа мүмкинчилик бериду (28-жәдвәл). 2019-жилқи әң төвән көрсәткүч инфляциягә мунасивәтлик йүз бәрди, елимиз 141 әлниң ичидә 104-орунни егилиди. "Макроихтисадий әһваллар" амили бойичә Қазақстан 60-орунда туриду. Әң жуқури көрсәткүчләр қатарида әмгәк базириниң үнүмлүги (25-орун), бизнесни жүргүзүшниң мурәккәплиги (35-орун) болди.

28-жәдвәл

Қазақстанниң рикабәткә қабилийәтлик рейтинглирини муқумлаш (2019-ж.)

Рәт номери	Рәтниң нами	Рейтинг (141 әл ичидә)
1	Малийә базирини тәрәққий әткүзүш	104
11	Бизнесни жүргүзүшниң мурәккәплиги	35
3	Макроихтисадий әһвали	60
12	Инновация дәрижиси	95
6	Товар базириниң утумлуқлиғи	62
2	Инфрақурулма	67
1	Институтлар	64
4	Саламәтликни сақлаш	95
5	Алий билим бериш вә қайта тәйярлаш курслири	57
9	Технологиялик тәйярлиқ	44
10	Базар көләми	45
7	Әмгәк базириниң утумлуқлиғи (үнүмдарлиғи)	25

MyLibrary.kz

Силәр қандақ ойлайсиләр, малийә базирини тәрәққий әткүзүш амилиниң селиштурма һалдики төвән көрсәткүчлири вә бизнес-тиҗарәтни жүргүзүш мурәккәплиги немигә бағлинишлиқ? Саламәтликни сақлаш вә башланғуч билим бериш амили, алий билим бериш вә қайта тәйярлаш курслириниң көрсәткүчлири дәриҗисиниң оттуричә болуш сәвәви немигә бағлинишлиқ?

Қазақстанниң риқабәткә қабилийәтликлигиниң дуниявий рейтинги (IMD). IMD рейтинги — ихтисадий хизмәт, һөкүмәтниң, бизнес-тиҗарәтниң вә инфрақурулминиң утумлуқлиғи охшаш амиллири баһалинидиған комплекслиқ тәтқиқат нәтиҗиси. Жилнамида 340 көрсәткүч бар, униң 2/3си статистикилиқ мәлуматлар асасида, 1/3и соалнамә мәлуматлири бойичә һесаплиниду.

Қазақстан бу рейтингқа тунҗа қетим 2008-жилдин башлап қатнишишқа башлиди. Қазақстандики “Ихтисадий тәтқиқатлар институти” IMD ширкити болуп һесаплиниду. 2018-жили рейтингқа дунияниң 63 мәмликити қатнашти. МДҺ әллири арисида Қазақстан 38-орунни, Россия 45-орунни, Украина 49-орунни егилиди. 2017-жил билән селиштурғанда Қазақстанниң рейтинги алтә тармаққа төвәнлиди, бирақ “ихтисадий хизмәт” вә “инфрақурулма” амиллири бойичә өз позициялирини яхшилиди (29-җәдвәл).

29-җәдвәл

Риқабәтчиликкә қабилийәтликниң дуниявий рейтингидики Қазақстанниң орни

	2018-ж. (63 әл арисида)	2017-ж. (63 әл арисида)	Динамика
1	2	3	4
Риқабәтчиликкә қабилийәтликниң дуниявий рейтинги	38	32	−6
1. Ихтисадий хизмити	49	54	+5
Ички ихтисат	46	40	−6
Хәлиқара сода	56	62	+6
Ташқи инвестиция	28	18	−10
Иш билән тәминлиниши	26	32	+6
Баһаси	48	53	+5
2. Һөкүмәтниң утумлуқлиғи	25	19	−6
Дөләтлик малийә	19	4	−15
Селиқ сәясити	14	10	−4
Институционаллиқ муһит	50	46	−4
Бизнестики қанун	28	22	−6
Җәмийәтлик қурулма	28	30	+2

MyLibrary.kz

1	2	3	4
3. Бизнесниң утумлуқлиғи	34	23	−11
Мәһсулдарлиғи вә утумлуқлиғи	42	38	−4
Әмгәк базири	13	7	−6
Малийә	42	40	−2
Менеджмент практикиси	29	14	−15
Мунасивәт вә қәдрийәтләр	33	11	−22
4. Инфрақурулма	42	43	+1
Базилиқ инфрақурулма	24	32	+8
Технологиялик инфрақурулма	49	43	−6
Илмий инфрақурулма	47	49	+2
Саламәтликни сақлаш вә әтрап муһит	56	53	−3
Билим бериш (маарип)	29	35	+6

29-җәдвәлниң мәлуматлирини тәһлил қилиңлар. Рейтингниң айрим көрсәткүчлири қандақ амиллар бойичә вә нәччә тармаққа ейтарлиқ һалда жуқурилиған яки төвәнлигәнлигини бәлгүләңлар.

Рейтинглар һазирқи дөләтниң муһим әхбаратлиқ вә тәһлиллик тәркивий бөлиги болуп һесаплиниду. Улар умумий әлниң тәрәққият дәриҗиси вә җәриянини баһалаш вақтида муһим роль атқуриду. Келәчәктә әл тәрәққиятиниң муһим бесимлиқлирини ениқлайду. Қазақстанлиқ рейтинглиқ агентлиқлар билән биллә, хәлиқара агентлиқларниң иш-тәҗрибилирини җәлип қилишму бәк муһим.

Соал вә тапшурмилар

1. Қазақстанниң риқабәткә қабилийәтлик рейтингини Европа, Азия вә Американиң йетәкчи әллири билән селиштуруңлар.
2. Силәр қандақ ойлайсиләр, немишкә GCI вә IMD пәриқ көрсәткүчлири 20 тармақни тәшкил қилиду? Қандақ агентлиқ силәрдә зор ишәнчә пәйда қилди? Таллишиңларни асаслаңлар.
3. 29-җәдвәлдә "Саламәтликни сақлаш вә әтрап муһит" көрсәткүчлири биллә берилгән. Мошуниң сәвәплирини чүшәндүрүңлар.

MyLibrary.kz

21-*әмәлий иш*.
Мән Қазақстандики коррупциягә төзүмсизликни вә һоқуқниң үстәмлигини қоллаймән

Мәхсити — хәлиқара рейтингларда Қазақстанниң орнини жуқурилитиш бойичә идеяләрни тәклип қилиш.

Методикилиқ көрсәтмә

Әмәлий иш 2 саатқа беғишланған.

1-тапшурма. "Мән Қазақстандики коррупциягә төзүмсизликни вә һоқуқниң үстәмлигини қоллаймән" яки хәлиқара рейтингларда Қазақстанни ениқлайдиған силәрниң таллишиңлар бойичә мавзуға эссе йезиңлар.

2-тапшурма. Эссе мавзусини таллаш вақтида мошу рейтинг бойичә хәлиқара агентлиқларниң мәлуматлирини пайдилиниш лазим.

3-тапшурма. Эсседа хәлиқара рейтингларда Қазақстанниң орнини жуқурилитиш йоллири вә идеялирини тәклип қилиңлар.

Коррупцияни қобул қилиш индекси 0-дин 100-гичә колонка бойичә баһалиниду, униңда 0 коррупцияниң әң жуқури дәрижисини, 100 әң төвән дәрижисини билдүриду.

Transparency International коррупциягә қарши күрәш жүргүзидиған дунияви пухралиқ җәмийәт тәшкилати мәлуматиға мувапиқ, 2019-жили Қазақстан аләмниң 180 елиниң ичидә 34 балл билән 114-орунни егилиди. 2016-жили Қазақстан 29 балл билән 131-орунни егилиди.

Һоқуқ (қанун) үстәмлигиниң рейтингида Қазақстан 2018-жили 126 әлниң ичидә 65-орунға егә болди. Рейтинг икки жилда бир қетим World Justice Project хәлиқара мустәқил тәшкилати тәрипидин ясалди. Қазақстан индексида Панама (64-орун) вә Беларусь (66-орун) әллириниң арисида болди. Мәркизий Азия әлири арисида Қазақстан йетәкчи орунда. Қирғиз Җумһурийити 85-орунда, Өзбәкстан 94-орунда болди.

MyLibrary.kz

§ 49. Әмәлий дөләтшунаслиқ әхбаратиниң муһимлиғи, субъектлири вә истималчилири

Бүгүнки дәристә:

— әмәлий дөләтшунаслиқ әхбаратиниң муһимлиғини, субъектлири вә истималчилирини ениқлашни үгинисиләр.

Йетәкчи уқумлар:

- ✓ дөләтшунаслиқ
- ✓ комплекслиқ дөләтшунаслиқ тәриплимиси

Глоссарий:

- **Дөләтшунаслиқ** — әлләрни комплекслиқ һалда тәтқиқләйдиған, уларниң тәбиити, аһалиси, егилиги, мәдәнийити вә иҗтимаий тәшкиллиниши тоғрилиқ һәрхил мәлуматларни системилаштуридиған вә умумлаштуридиған географиялик пән.

Дөләтшунаслиқ — географияниң биртуташлиғиниң кепили: униң тәтқиқат объекти һәрхил җәриянлар йүз бериватқан қурулмиси мурәккәп территория болуп һесаплиниду. Башқичә ейтқанда, территорияниң биртуташлиғини тәтқиқләш үчүн география илимлири системисиниң туташлиға һаҗәт болиду.

Комлекслиқ дөләтшунаслиқта тәвәләр, әлләр вә уларниң бөләклири тәбиити, аһалиси вә егилиги җәһәттин ички пәриқләргә егә туташ территориялик мурәккәп система сүпитидә қараштурулиду. Бу әһвалда территорияләрни комплекслиқ тәтқиқләш үчүн географияниң муһим саһалири (физикилиқ, иҗтимаий-ихтисадий, сәясий география) түгәл "сәпәрвәр қилиниду".

Комплекслиқ дөләтшунаслиқниң муһим мәхсити — һәрхил территорияләрниң (әлләр вә наһийәләр) туташ вә комплекслиқ тәриплимилирини бериш. Мундақ тәриплимиләрдә географиялик илимләрниң усуллириниң ярдими билән территорияниң тәсвирини әкис әттүрүш лазим. Дөләтшунаслиқ йөнилишиниң асасини салған россиялик алим Н. Н. Баранскийниң ениқлимиси бойичә, бу тәриплимиләрдә "геологиядин башлап-идеологиягичә" мәсилиләр қараштурулиду. Умумән, һәрқандақ илим саһасиниң муһим вәзиписи — дунияни тонуп-билиш болуп һесаплиниду. Комплекслиқ дөләтшунаслиқниң география илиминиң саһаси сүпитидә дайим өзгириватқан дунияниң географиялик қияпитини тонуп-билиши, әң алди билән, әл территорияси дәриҗисидә әмәлгә ашиду.

Әлләргә комплекслиқ тәриплимә бериш методикиси. Әлләргә комплекслиқ тәриплимә синәнергетикилиқ усул (грекчә синергия "һәмкарлиқ" дегән мәнани билдүриду) арқилиқ әмәлгә ашурулушқа тегиш. Тәриплимә беришть география илимлириниңла әмәс, бәлки тарих, статистика, иҗтимаийшунаслиқ, сәясәтшунаслиқ вә һаказиларниң мәлуматлириму кәң қоллинилиду.

MyLibrary.kz

Комплекслиқ дөләтшунаслиқниң географияниң башқа саһалиридин муһим пәриқлириниң бири — хилму-хил, муқум әхбарат еһтиятиниң моллиғи болуп һесаплиниду. Әхбарат еһтиятиниң көскин өсүши комплекслиқ дөләтшунаслиқта әхбаратлиқ қайта ишләш вә сақлашниң, түрләндүрүшниң әң йеңи технологиялирини қоллинишни тәләп қилиду.

Методикилиқ җәһәттин дөләтшунаслиқ йөнилишидики комплекслиқ тәриплиминиң асасиға мавзулуқ бөләкләрниң жиғиндисини елишқа болиду.

Россиялик алимлар Н. Н. Баранский вә Я. Г. Машбицларниң әмгәклиридә комплекслиқ тәриплимиләрниң үлгилири берилгән. Комплекслиқ тәриплимиләрдики мавзуларни муқумлап, уларниң қисқичә мәзмуниға тохтилайли (30-җәдвәл).

30-җәдвәл

Комплекслиқ дөләтшунаслиқ тәриплимисиниң мәзмунлуқ қурулмиси

Р/с	Мавзулуқ бөләкләр	Мәзмуни
1	2	3
1	Әлниң (территорияниң) алаһидилиги	Территорияниң болушичә қисқартилған умумий тәриплимиси. Бу йәрдә әлниң өзигә хас тәсвири ечилип, типи, башқилардин асасий алһидилиги көрситилиду.
2	Территорияси, географиялик вә геосәясий әһвали	Әл территориясиниң кәңликлик тәриплимиси вә униң әл тәрәққиятидики ресурслиқ әһмийити көрситилиду. Бунинда территорияниң мөлчәрлири, пичими, географиялик орниниң асасий элементлири берилиду. Географиялик орни — әлниң өзигә хас тәриплимисини ениқлиғучи амил, шуңлашқа қуруқлуқлуқ, деңизлиқ чегарилар, геосәясий амилларму тәһлил қилиниду.
3	Әл тәрәққиятиниң тарихий-географиялик басқучлири	Әл территориясиниң егилик өзләштүрүлүшиниң асасий басқучлири вә уларниң алаһидиликлирини көрситидиған тарихий-географиялик тәриплимә болуп һесаплиниду.
4	Тәбиәт ресурслири вә тәбиәтни пайдилиниш	Бунинда тәбиий амилларниң адәм һаяти вә егилигигә тәсирини, территорияниң тәбиий тәснифлиниши вә тәбиий-ресурслиқ иқтидариниң тәрәққиятқа дәсләпки шәрт болидиғанлиғи көрситилиду. Тәбиий ресурсларниң һәрбириниң пайдилиниш характери вә дәриҗилири шәрһлиниду.
5	Аһалиси вә мәдәнийити	Аһалиниң тәркиви, қурулмиси, демографиялик параметрлири, миграцияси, иҗтимаий әһвали, әнъәнилири, һаят тәрзи, диний алаһидиликлири көрситилиду.
6	Җайлишиши	Әл территориясидики аһалилиқ маканларниң орунлишиш характери, җайлишиш алаһидиликлири, жирик шәһәрлири, иҗтимаий-ихтисадий кәңликтики урбанлашқан территорияләрниң ареали тоғрилиқ мәлуматлар берилиду.

MyLibrary.kz

1	2	3
7	Егилиги	Әл егилигиниң географиялик алаһидиликлири, орунлишиши, ихтисаслишиш характери, саһалиқ қурулмиси, технологиялик алаһидиликлири, Дуниявий егиликтики орни көрситилиду. Бу йәрдә әлниң айрим наһийәлириниң өзләштүрүлүш характериму берилиду.
8	Наһийәлири	Әл территориясидә тәснифлинидиған, өзигә хас характерға егә наһийәләр тоғрилиқ мәлуматлар кәлтүрүлиду. Бу йәрдә тарихий, тәбиий вә мәмурий асаста қелиплашқан наһийәләргә тәриплимә берилип, алаһидиликлири, өзләштүрүлүши вә тәрәққият тенденциялири қараштурулиду.
9	Қоршиған тәбиий муһитиниң һалити	Тәбиий муһитниң һалити вә сүпитини тәриплəйдиған көрсәткүчләр (паскинилишиш, өзгириш) территорияниң егилик җәһәттин өзләштүрүлүши вә аһалиниң җайлишиш амиллириға бағлаштурулуп берилиду.
10	Тәрәққият келәчиги	Әлдә қобул қилинған тәрәққият программилири вә уларниң орунлиниши, тарихий-географиялик принципларға, әлниң заманивий иҗтимаий-ихтисадий тәрәққияти вә территорияниң өзләштүрүлүш тенденциялиригә асасланған тәхминий мәсилиләр берилиду.

Күндилик һаятта дөләтшунаслиқ йөнилишидики географиялик әхбаратлиқ системилар вә мәлуматлар базисини пайдилинишқа болған зөрүрийәт барғансири ашмақта. Умум алғанда, бу әхбарат илим вә билим саһасидила әмәс, шундақла ихтисат, иҗтимаий һаяттиму кәң пайдилинилиду. Айрим адәмләрниң, туристларниң, ишкар топ вәкиллириниң, чәт әл пухралириниң дуниятонушини кәңәйтиш мәхситидиму дөләтшунаслиқ йөнилишидики әхбаратниң әһмийити бәк зор.

Соал вә тапшурмилар

1. Дөләтшунаслиқ илиминиң географиялик илимләр системисидики орни қандақ?
2. Дөләтшунаслиқ әхбаратқа адәмләрниң қизиқишини немә билән чүшәндүрүшкә болиду?
3. Дөләтшунаслиқ тәриплимилиридә башқа илимләрниң (тарих, иҗтимаийшунаслиқ, диншунаслиқ, ихтисат вә һаказа) әхбаратлирини пайдилинишниң әһмийити қандақ?
4. Силәр турист ретидә Францийәгә баридиған болсаңлар, силәргә қандақ әхбаратлар лазим болар еди?
5. Чәт әллик достлириңларға Қазақстан тоғрилиқ қандақ дөләтшунаслиқ әхбаратларни бәргән болар едиңлар?
6. Қазақстанға тунҗа мәртә кәлгән чәт әллик алимға, туристқа, студентқа, тиҗарәтчигә, рәссамға, пенсионерға берилидиған дөләтшунаслиқ әхбарати немишкә һәрхил болуши керәк дәп ойлайсиләр? Җававиңларни муқум мисаллар билән толуқтуруңлар.

MyLibrary.kz

22-*әмәлий иш*.
Һәрхил мәхсәтлик аудиторияләр үчүн дуния әллириниң комплекслиқ дөләтшунаслиқ тәриплимилирини тәйярлаш

Мәхсити — түрлүк мәхсәтлик аудиторияләр үчүн дуния әллириниң комплекслиқ дөләтшунаслиқ тәриплимилирини тәйярлаш вә иҗадий һалда тәвсийә қилиш.

Көрнәклик қураллар: дунияниң сәясий хәритиси, контурлуқ хәритә, сизиш қураллири, рәңлик қериндашлар.

Тапшурмилар:

1-иҗадий тапшурма. Таллиған әлниң мисалида чәт әллик туристлар үчүн комплекслиқ дөләтшунаслиқ тәриплимисини тәйярлаш вә иҗадий һалда тәвсийә қилиш.

2-иҗадий тапшурма. Таллиған әлниң мисалида мәктәп оқуғучилири үчүн комплекслиқ дөләтшунаслиқ тәриплимисини тәйярлаш вә иҗадий һалда тәвсийә қилиш.

3-иҗадий тапшурма. Таллиған әлниң мисалида чәт әллик инвесторлар үчүн комплекслиқ дөләтшунаслиқ тәриплимисини тәйярлаш вә иҗадий һалда тәвсийә қилиш.

Методикилиқ көрсәтмә

Әмәлий иш 2 саатқа беғишланған. 1-дәристә тапшурмилар муәллимниң ярдими билән кичик топларға (3—5 оқуғучи) бөлүнгән оқуғучилар тапшурмини орунлайду. 2-дәристә ишниң нәтиҗилири йәкүнлинип, синипта презентация өткүзүлиду.

Силәр 10-синипта комплекслиқ дөләтшунаслиқ тәлиплимилирини қураштурушқа қоюлидиған тәләпләр билән тонушқан едиңлар. Әнди өзәңлар таллавалған әл мисалида таллиған аудитория (чәт әллик туристлар, мәктәп оқуғучилири, чәт әллик инвесторлар) үчүн комплекслиқ дөләтшунаслиқ тәриплимиләрни тәйярлап, иҗадий һалда усунушиңлар керәк. Мәсилән, 1-топ Қазақстанни чәт әллик туристларға тонуштуруш үчүн комплекслиқ дөләтшунаслиқ тәриплимисини қураштурушиға болиду. Комплекслиқ дөләтшунаслиқ тәриплимиси иҗадий йосунда орунлиниду, йәни мәтинни һәрхил сүрәтләр, видеолар, графиклар, җәдвәлләр вә һаказа билән толуқтуруп, презентация вақтида көрситишкә болиду.

Чәт әллик туристлар үчүн комплекслиқ дөләтшунаслиқ тәриплимисини тәйярлаш үлгиси:
- әлниң визитлиқ картиси (қәйәрдә орунлашқан, қандақ муһим алаһидиликлири бар);
- әл вә пайтәхтниң нами тоғрилиқ топонимикилиқ мәлуматлар;
- әлниң тарихидики муһим дәвирләр;

MyLibrary.kz

— әлниң тәбиәт алаһидиликлири;
— әл аһалиси, әнъәнилири вә мәдәнийити;
— әл егилигиниң муһим саһаллири;
— әлдики туристлиқ объектлар вә һаказа.

Чәт әллик инвесторлар үчүн комплекслиқ дөләтшунаслиқ тәриплимисини тәйярлаш үлгиси:
— әлниң дуниявий, тәвәлик дәрижидики әһмийити;
— дөләт қурулмиси вә идарә қилиш шәкли;
— әлдики тәбиәт ресурслири;
— әл ихтисадиниң тәрәққият дәрижиси, муһим саһалири;
— әлниң ижтимаий-ихтисадий тәрәққият көрсәткүчлириниң хәлиқара рейтинглардики орни;
— әлдә инсан һоқуқиниң әмәл қилиниши, селиқлиқ имтиязлар;
— әлдики жинайәт дәрижиси вә һаказа.

Мәктәп оқуғучилири үчүн комплекслиқ дөләтшунаслиқ тәриплимисини тәйярлаш үлгиси:
— әлниң географиялик орниниң алаһидиликлири;
— әлниң тәбиәт шараитлири вә тәбиәт ядикарлиқлири;
— әлдики егилик саһалири;
— әл аһалиси вә униң тәркиви;
— әлдики шәһәрләр;
— әл тоғрилиқ қизиқарлиқ мәлуматлар вә һаказа.

MyLibrary.kz

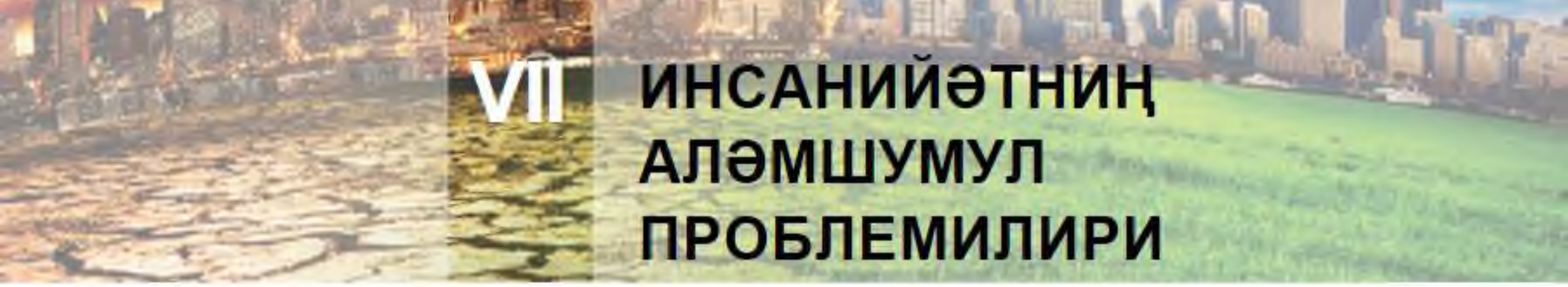

VII ИНСАНИЙӘТНИҢ АЛӘМШУМУЛ ПРОБЛЕМИЛИРИ

АЛӘМШУМУЛ ПРОБЛЕМИЛАРНИ ҺӘЛ ҚИЛИШ

Аләмшумул проблемиларни һәл қилиш йоллири

§ 50—51. Инсанийәтниң аләмшумул проблемиларни һәл қилиштики дунияви тәҗрибиси

Бүгүнки дәристә:
— аләмшумул проблемиларни һәл қилиш һәққидә дунияви тәҗрибини тәтқиқләйсиләр.

Йетәкчи уқумлар:
- ✓ "нөллүк ачарчилиқ"
- ✓ ачарчилиқниң аләмшумул индекси
- ✓ энергоутумлуқ
- ✓ биохилму-хиллиқни сақлаш

БДТ вә инсанийәтниң аләмшумул муамма-проблемилири. Бирләшкән Дөләтләр Тәшкилати һәр жили дунияви бирләшмә көпирәк диққәт ағдурушқа тегишлик мавзулар тизимини елан қилиду. Униңға инсанийәт үчүн аләмшумул ховуп-хәтәрләргә мунасивәтлик проблемилар кириду.

Бу — уруш болуватқан тәвәләргә мунасивәтлик уруш һәрикәтлиригә қатнашқучи сүпитидә камаләт йешиға толмиған балиларни мажраларға мәҗбурий җәлип қилиш проблемиси.

Инсанийәтниң аләмшумул проблемилири БДТниң күчи яки бир әлниң күчи биләнла һәл қилинмайду. Униң үчүн бирлишип тәйярланған қаидиләр, келишилгән дунияви сәясәт, проблемини һәл қилишта башқа әлләрниң иш-тәҗрибисини қобул қилиш, арқида қалған әлләргә ярдәмлишиш вә һаказилар лазим.

Заманивий аләмшумул проблемиларни һәл қилиш бойичә бирнәччә әлниң тәҗрибисини қараштурайли. Бу — ачарчилиқ вә тойинип тамақ йемәслик проблемиси, парниклиқ (иссиқлиқ) эффект вә энергетикилиқ боһран шараитида энергияни тежәмләш проблемиси, адәмләрниң таза һаваға һоқуқи, биохилму-хиллиқни сақлаш. XXI әсирниң проблемилири йәткүлүк, уларни һәл қилиш мәсилиси көп әһвалларда туюққа берип тақилиду.

"Нөллүк ачарчилиқ" лайиһиси. Турақлиқ тәрәққият саһасидики ахирқи вә йеңи күн тәртивиниң биридә дунияви бирләшмигә 2030-жилға қәдәр ачарчилиқ мәсилисини йоқитиш, шундақла йемәк-ичмәк бехәтәрлигини тәминләш вә ғизалиниш мәсилисини яхшилаш вәзиписи жүкләнди.

MyLibrary.kz

2017-жили дуниядики ач қалған адәмләрниң сани 821 миллиондин ашти (17-диаграмма). 2018-жили дунияда йемәк-ичмәк тапчиллиғидин тәхминән 815 млн. адәм зәрдап чәкти.

2017-жили 2014-жили билән селиштурғанда ач қалған адәмләрниң сани немә сәвәптин ашти дәп ойлайсиләр?

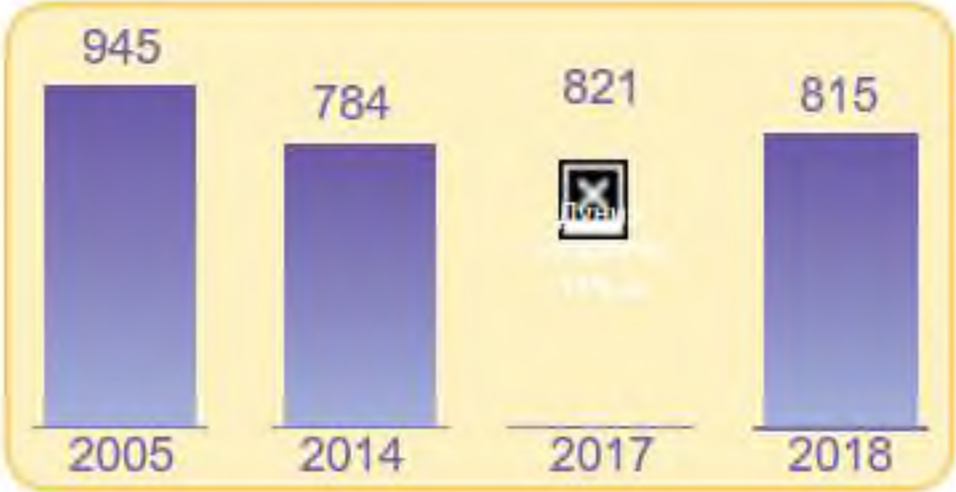

17-диаграмма. Дуниядики ач қалған адәмләр санининң динамикиси, млн. адәм (БДТ ФАО мәлуматлири бойичә)

18-диаграммини пайдилинип, Африка вә Азиядики ач қалған адәмләр санининң көп болуш сәвәплирини тизип атап чиқиңлар.

18-диаграмма. Дуния тәвәлири арисидики ачарчилиқ үлүши, % һесавида (БДТ ФАО мәлуматлири бойичә)

Ахирқи баянатниң мәлуматлири бойичә Хәлиқара йемәк-ичмәк сәяситини тәтқиқләш институти (IFPRI) елан қилғандәк “Ачарчилиқниң жаһанлиқ индекси” 52 әлдә ачарчилиқниң “ейтарлиқ”, “ховуплуқ” вә “бәк қийин” дәрижилири байқилиду (38-сүрәт). Африка қитъәсидә ачарчилиқтин Мәркизий Африка Жумһурийитининң (МАЖ) аһалиси бәк зәрдап чәкмәктә, у йәрдә сәясий турақсизлиқ ақивитидин еғир әһвал шәкилләнди. Һазир МАЖ дунияниң әң намрат әллириниң қатариға кириду.

Дуниявий ачарчилиқ индекси хәритисини тәһлил қилиңлар. Мәсилидин чиқиш йоллирини тәвсийә қилиңлар.

MyLibrary.kz

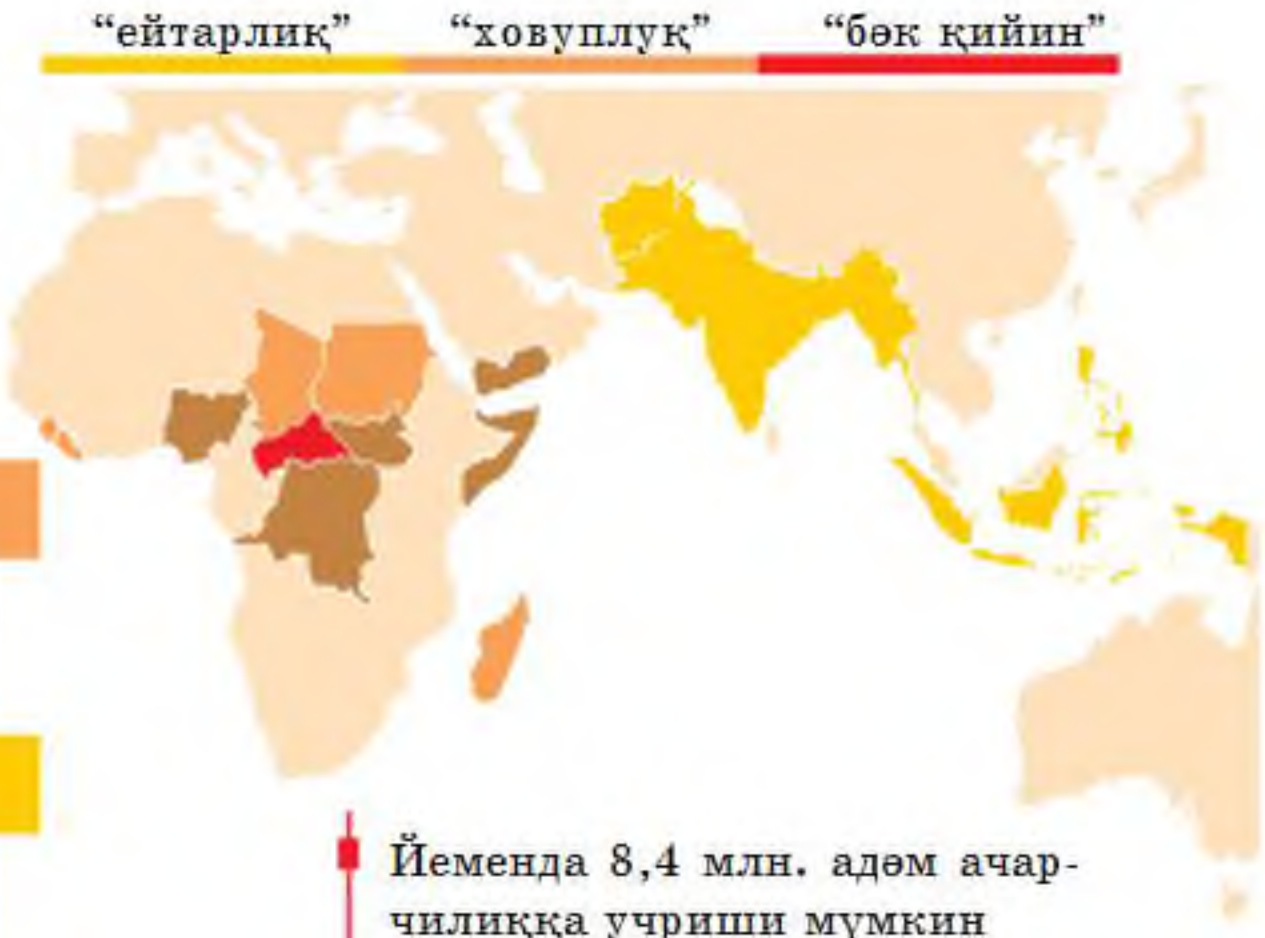

Қорқунучлуқ ачарчилиқ дәрижисидики әлләр

Чад, Сьерра-Леоне, Мадагаскар, Замбия, Судан вә Либерия

“Ейтарлиқ” ачарчилиқ дәрижисидики әлләр

Авғанстан, Пакстан, Һиндстан, Мьянма, Бангладеш, Филиппин, Шималий Корея вә Индонезия

- Дуниядики һәрхил кәскинликләрниң зәрдавидин ачарчилиққа учриғанларниң сани 124 миллионға йәтти. Униң 32 миллиони Сомали, Йемен, Җәнубий Судан вә Нигерия әллиридә яшайду.
- “Ачарчилиқниң дуниявий индексиниң мәлуматлири бойичә Һиндстанда 200 млн-ға йеқин адәм ачарчилиққа учриған.
- Йеменда 8,4 млн. адәм ачарчилиққа учриши мүмкин
- Сомалида 6,2 млн. адәм йемәк-ичмәкликкә бәк муһтаж
- Конго Демократиялик Җумһурийитидә 400 миң бала өлүм ховупи астида яшимақта
- Ачарчилиққа учриған 490 миллионниң 80%-и балилар

38-сүрәт. Дуниявий ачарчилиқ индекси

БДТ мәлуматлири бойичә, Мәркизий Африка аһалисиниң гуманитарлиқ зөрүрийәт-еһтияҗлирини қанаәтләндүрүш үчүн 130 млн АҚШ доллари көләмидә ярдәм лазим. Йемәк-ичмәкниң тапчиллиғидин наһайити муһим әһвал шәкилләнгән йәнә бир әл — Конго Демократиялик Җумһурийити. Бу тоғрилиқ БДТниң Дуниявий йемәк-ичмәк программиси хәвәрлиди. 2016-жили август ейидин башлап тәвәдә зорлуқ-зомбилиқ һәрикәт вә тоқунушлар ақиветидин 3, 8 млн. адәм зәрдап чәкти.

Дурус ғизаланмаслиқ балилар вә чоңларни ховуплуқ кесәлликләргә дучар қилмақта. Уларниң көпчилиги сақаймас кесәлликләр ақиветидин көз жумди.

Ачарчилиқ мәсилисини һәл қилиштики йеза егилигигә селинған инвестицияләр. Йеза егилигигә инвестицияләр намратлиқ вә ачарчилиқниң миқиясини қисқартишниң әң утумлуқ усуллириниң бири болуп һесаплиниду. Инвестицияләр, адәттә, әмгәк үнүмдарлиғи билән йеза егилигидики дарамәтниң кәскин ешишиға елип келиду. Бу, өз новитидә, башқа йеза егилиги товарлири вә хизмәтлиригә болған еһ-

MyLibrary.kz

тияжниң ешишиға тәсир қилиду һәм уларни усунидиған адәмләргә еһтияжни шәкилләндүриду. Йеза егилигидә ишләйдиған намрат аһалини қоллашқа беғишланған инвестицияләр иш билән тәминлиниш вә дарамәтниң өсүшини қоллашқа ярдәмлишиду. Шуңлашқиму бу дурус вә дана қәдәм.

Йеза еглигигә инвестицияләрни жәлип қилиш ички вә хәлиқара базарлардики йемәк-ичмәкниң қолйетимлигини ашуралайду вә йезилиқ һәм шәһәрлик наһийәләрдә намрат истималчилар үчүн истимал баһасини төвән дәрижидә сақлалайду. ФАО баһалиши бойичә, намратлиқ вә ачарчилиқни йоқитиш һәм йемәк-ичмәккә қол йәткүзүшни йениклитишкә ярдәмлишиш үчүн йеза егилигигә инвестицияләрни иҗтимаий қоғдаш программилирини жарий қилиш билән уйғунлаштуруш лазим.

ХХЖ рәһбәрлиги 2020-жили аграрлиқ секторға 450 млрд долларғичә мәблән сәрип қилмақ. Хитайниң йеңи режилири мошу йөнилиштики муһим қәдәм болуп һесаплиниду.

Тәбиәт ресурслирини болушичә утумлуқ пайдилиниш вә топрақниң сүпитини, биохилму-хиллиқни, су вә орман ресурслирини сақлаш бәк муһим. Саһаларниң климатниң өзгириш ақивәтлиригә қарши туруши, хелә турақлиқ йеза егилигини шәкилләндүрүши вә тәбиәт ресурслирини башқурушқа көчүшни йениклитиши үчүн илмий тәтқиқат тәйярлиқлириға көпирәк инвестиция бериш керәк. Шундақла фермерларға, болупму ушшақ фермерлиқ егиликләргә, мошу йетилдүрүлгән усулларни қоллинишиға вә уларни йемәк-ичмәк ховупсизлиғини тәминләшкә, намратчилиқни қисқартишқа һәм йәр шаридики саламәтликни яхшилашқа мүмкинчилик беридиған чарә-тәдбирләр лазим.

Ахирқи жилларда дуниядики тоқунушлар вә турақсизлиқ санининиң өсүши жиддий әнсизлик пәйда қилмақта, чүнки у ачарчилиққа вә умумий тәрәққиятқа бевасито тәсир қилиду. Мажра — йемәк-ичмәк бехәтәрлиги вә йетәрлик тамақлинишни тәминләш саһасидики әһвалниң начарлишишиниң муһим амили. У тамақ мәһсулатлириниң қолйетимлигини төвәнлитиду; аһалиниң йемәк-ичмәккә вә медицинилиқ хизмәт көрситишкә қол йәткүзүшни қийинлаштуриду; йемәк-ичмәк ишләпчиқиришини вә йеза егилиги хизмитини, шундақла иҗтимаий қоғдаш системисини бузиду.

Парникилиқ эффект вә энергетикилиқ бөһран проблемисини һәл қилиштики йеңи энергетикилиқ стратегия. Ишләпчиқиришқа энергияни тежәмләйдиған җәриянларни жарий қилиш, йеңиланған мәнбәләрдин энергия ишләпчиқириш, ишләпчиқиришта йеңиланған ресурсларни пайдилиниш технологиялирини жарий қилиш, автотранспортни пайдилиниш вә энергияни тежәмләш — зиянлиқ маддилар чиқиндилирини азайтишниң йеганә тоғра йоли.

MyLibrary.kz

39-сүрәт. Дунияниң жирик ихтисатлириниң энергоутумлуқ рейтинги, 2018-ж.

Энергоутумлуқ ихтисат бойичә американлиқ Кеңәш (ACEEE) һәр жили аләм әллириниң энергоутумлуқ рейтингини ясайду (39-сүрәт). Рейтинг һәрбир категориядә топлиған балларниң сомиси бойичә һесаплиниду: қурулуш, санаәт, транспорт саһасидики энергия чиқими, шундақла умумий миллий энергия утумлуқлиғиниң көрсәткүчи.

2018-жили ихтисади хелила тәрәққийләнгән 25 әл рейтингқа қатнашти. Биринчи орунни Италия вә Германия егилиди, улар еһтимал 100 баллдин 75,5 балл топлиған. Ихтисаттики энергоутумлуқлиғиниң әң жуқури көрсәткүчлири бар башқа әлләрниң арисида Франция, Улуқбритания вә Япония көчбашчилардин болди. Айрим категориялардики әң көп балл санини Германия (умумий миллий көрсәткүч), Испания (қурулуш), Япония (санаәт), Франция (транспорт) алди.

Қандақ тиришишларниң нәтижисидә дөләтләр энергоутумлуқлиғиниң жуқури көрсәткүчлиригә қол йәткүзди?

Энергетикилиқ программиниң асасида ахирқи бирнәччә жил ичидә Япония энергияни истимал қилиш утумлуқлиғини 40%-қа ашурушқа қол йәткүзди. Бу көрсәткүч энергия тежәмләш дәрижиси бойичә дуниядики әң жуқури көрсәткүч болуп һесаплиниду. 2003-жилдин башлап елимиздә һәрбир 3-4 жилда энергетикилиқ план-режиси қайта қаралмақта. 2030-жилға қәдәр перспективилиқ планда йеңилинилған энергия мәнбәлириниң үлүши — 22-24%-ни, атом электрстанциялири — 20-22%-ни, иссиқлиқ электро станциялири энергияси — 56%-ни тәшкилләшкә тегиш.

MyLibrary.kz

Пухраларниң таза һаваға болған һоқуқи. Европа Иттипақи әллири өз пухралириниң таза һаваға болған һоқуқини етирап қилиду вә уни тәбиәтни қоғдаш қанунлири һәм сот карарлири арқилиқ қоғдашни тәминләйду. Европилиқ Иттипақниң бирнәччә қануний актлири асасида һәрбир пухраниң "таза һаваға һоқуқлиғи" вә мунасивәтлик органларни һаваниң паскинилишишини азайтиш бойичә тегишлик тәдбирләрни қоллинишқа мәҗбурлишиши мүмкин. Һаваниң паскинилишишини азайтиш саһасида болупму Германия жуқури нәтиҗиләргә еришти.

Германия шәһәрлиридики һаваниң сүпити 20 жил бурунқи йезилиқ җайлардики һаваниң сүпитидинму яхширақ. Германия углерод оксидиниң тәркивини 90%-қа, полициклилиқ хуш пурақлиқ углеводородларни 90%-қа, бензолни 95%-қа вә ушшақ бөлчәкләрни 70%-қа қисқартти.

Германияниң пүткүл иш-паалийәтлири һаваниң паскинилишишини назарәт қилишқа аит Европилиқ Иттипақ стандартлириға мувапиқлиғини тәминләшкә қаритилған (40-сүрәт). Илгири гуңгут диоксидиниң вә чапсан учуп кетидиған органикилиқ қошулмиларниң тәркивигә аит тегишлик тәдбирләр қобул қилинип, әмәлгә ашурулди. Германия азот вә аммиак оксидлирини азайтиш үчүн тиришиши лазим. Һаваниң паскинилишишиға қарши күрәш тоғрилиқ Германия һөкүмитиниң плани төрт стратегиягә асаслиниду: әтрап муһит сүпитиниң стандартлирини бәлгүләш; һазирқи вақитта әң яхши технологияләрни пайдилинип, чиқиндилар миқдарини азайтиш; ишләпчиқириш қаидилири; зиянлиқ маддилар эмиссиясиниң чәклик мөнамиқдарини бәлгүләш.

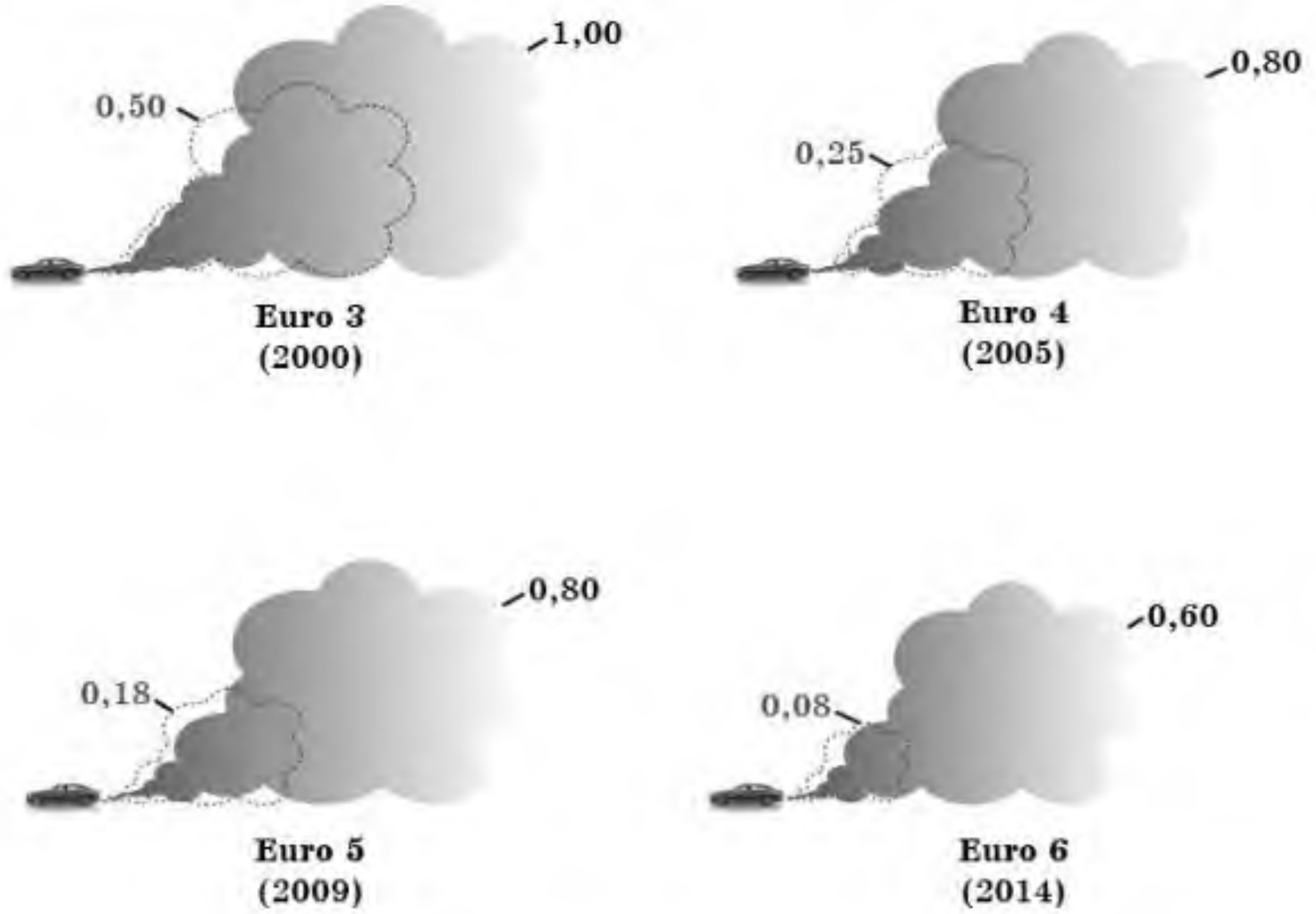

40-сүрәт. Дизель йеқилғусидики автомобиль вә азот оксиди чиқириндилириниң динамикиси (г/км)

MyLibrary.kz

Йолдики чиқиндиларниң тиркәлгән көлими	~	ЕИ стандартиға мувапиқ чиқиндилар көлимини чәкләш

Силәр қандақ ойлайсиләр, Қазақстанниң азот оксиди вә башқиму маддиларниң чиқиндилири бойичә стандартлири евростандартларға қанчилик дәриҗидә мувапиқ келиду? Буниң үчүн Қазақстанда немиләр қоллинилиду?

Чоң пандини сақлаштики Хитай тәҗрибиси. Чоң панда популяциясиниң азийиши миң жилдин көп вақит мабайнида сақланған. VI—VII әсирләрдә бу һайванатлар дипломатиялик соға сүпитидә қараштурулуп, бу жәриян XX әсирниң оттурисиғичә сақланди. XX әсирниң 80-жиллирида чоң пандилар Хитайниң рәмзи болуп туруп, сан җәһәттин кәскин қисқарап кәтти. Хуллас, дөләт һөкүмитиниң уларни қутқузуш бойичә тәңдиши йоқ тәдбирләрни қоллиниши нәтиҗисидә сани көпийип, бүгүнки таңда чоң панда биологиялик йоқилидиған түргә ятмайду, йәни у 2016-жили бу тизимдин елип ташланди. Чоң пандиларниң әһвалини мошу хил яхшилаштики асасий әмгәк-интилишлар Һөкүмәт тәдбирлиригә беваситә бағлиқтур (41-сүрәт). Хитай һөкүмити бу хил утуққа қандақ еришти?

Чоң пандини сақлап келиш үчүн хитайлиқлар көп күч сәрип қилди, улар бамбукниң көләмини әслигә кәлтүрүшкә вә уларни қайта өстүрүш үчүн әстаидил тиришти. Чүнки пандиларниң рационида бамбук 99%-ни тәшкил қилиду. Бамбук дәриғи йоқалса, пандиларниң қирилип кетишиму сөзсиз еди. Һазирқи вақитта чоң пандиларниң тәхминән сани — 2060, җүмлидин 1864и йеши чоң пандилар. Чоң панда саниниң һесави Хәлиқара тәбиәтни қоғдаш иттипақиниң Қизил китавиға киргүзүлүши — уларниң мәртивисиниң өсүшигә асасий сәвәп болди.

41-сүрәт. Чоң панда популяциясиниң өсүши — ХХЖниң миллий иптихари

MyLibrary.kz

Чоң пандини сақлап келишта һөкүмәтниң әмәлгә ашурған муһим тәдбири — уларниң һаятлиқ муһитини әслигә кәлтүрүш вә қоғдаш болди. Пандиниң һаятлиқ мәйданини кәңәйтишни Хитай һөкүмити асасий вәзипигә яткузди. Чоң пандилар маканлайдиған муһитқа зор мәбләғ, инвестицияләр селинди, мәжут қоруқларни кәңәйтип, бамбук дәриғини өстүрүшкә вә униң мәйданини кәңәйтишкә диққәт бөлүнүп, пандиларниң һаятлиқ муһитиниң кәңийишигә шараитлар яритилди.

Бу мәсилидики йәнә бир муһим нуқта — *пандиларни қанунсиз овлаш билән күрәшиш* болди. Өткән әсирниң 80-жиллирида Хитай-да пандини овлаш мәнъий қилинғиниға қаримастин, панда терисигә дегән еһтияжниң тез өсүшигә әгишип, уни овлаш сүръитиму ашти. Ғәрип әллириниң қара базарлирида панда терисиниң баһаси нарәсмий мәлуматлар бойичә йерим миллион АҚШ доллариғичә йәтти. Һөкүмәт һазир бу чәлкәшликләрни толуқ бир тәрәп қилишта җиддий қарар қобул қилди: пандини өлтүрүш әң еғир җазалар қатариға яткузулуп, униң үчүн җазаму әң еғир, йәни өлүм җазаси қараштурулди. Нәтиҗидә пандини овлаш тамамән чәклинип, һазир бу проблема күн тәртивидин чүшүп қалди.

Дунияви проблемилар бирқатар илмий, техникилиқ, ихтисадий вә башқиму проблемиларни һәл қилиш билән мунасивәтлик әмәлгә ашиду. Әң алди билән, иҗтимаий проблемиларни һәл қилиш лазим. Турақлиқ тәрәққият стратегиясини әмәлгә ашуруш хәлиқара тәҗрибә вә һәмкарлиқ принциплири арқилиқ әмәлгә ешиши мүмкин.

Соал вә тапшурмилар

1. БДТ вә дунияниң көплигән әллири тәрипидин қилиниватқан интилишларға қаримастин, дунияви проблемилар һазирму толуқ һәл қилинмиди. Униң сәвәплири қандақ?
2. Немишкә БДТ вә башқиму хәлиқара тәшкилатларниң инсанийәтниң җаһанлиқ проблемилири саһасидики қарарлири бәзи әлләр тәрипидин қоллашқа еришәлмәйду? Мисал кәлтүрүңлар.
3. Инсанийәтниң аләмшумул проблемилирини һәл қилишта айрим әлләрниң иш-тәҗрибисиниң муһимлиғини испатлаңлар.
4. Кам учришидиған вә қирилип, йоқилип кетиватқан өсүмлүк вә һайванатлар генофондини қоллашқа қандақ кәспий хизмәт саһалири мәсъул?

§ 52. Аләмшумул проблемиларниң Қазақстан территориясидики ипадилири

Бүгүнки дәристтә:
— Қазақстан территориясидә әкис етилгән аләмшумул проблемиларни ениқлашни үгинисиләр.

Арал деңизи вә униң әтрапидики экологиялик бохран. XX әсирниң 60-жиллири Арал деңизи планетимиздики көләми җәһәттин төртинчи көл еди. 60-жилларниң ахириға қәдәр деңиз сүйиниң көләми кәскин

MyLibrary.kz

қисқирашқа башлиди. Мошу вақиттин башлап, Арал деңизи вә пүткүл Арал тәвәсиниң проблемилири җиддийлишишқа башлиди (42, 43-сүрәтләр).

Йетәкчи укумлар:
- ✓ экологиялик пажиә
- ✓ Арал вә Арал әтрапи муаммилири
- ✓ музлуқларниң қисқириши

Арал деңизиниң соғулуп кетишидики антропогенлиқ амилларниң ролини атаңлар. Тәвәниң геоэкологиялик әһвалини яхшилаш йоллирини тәклип қилиңлар.

Арал деңизини толуқ әслигә кәлтүрүш мүмкин әмәс, әлвәттә, бирақ униң шималидики Кичик Арални әслигә кәлтүрүшкә тиришмақта. Қазақстан Һөкүмити Дуниявий банкниң ярдими билән у йәрдики су

Қурғақ деңиз тапининиң мәйдани, 54 миң км²

Бурунқи деңиз түвидики тузниң мөлчәри, 10 млрд т

Атмосфериниң чаңлишиши үч һәссигә ашти

Тузлуқ чаң вә зәһәрлик химикатлар 500 км-чә болған мусапигә тошулған

Арал әтрапидики атмосферида тузниң мөлчәри нормидин 6—7 һәссигичә көпәйди

Сил кесили (туберкулез), анемия кесәлликлири, ана вә бала өлүминиң дәрижиси жуқури

42-сүрәт. Арал деңизиниң тартилиши — пүткүл инсанийәтниң һәсрити

MyLibrary.kz

43-сүрәт. Арал деңизиниң онлайн хәритиси
(14.07.2019-ж.)

дәрижисини көтириш вә шуниң арқилиқ униң тузлинишини азайтиш үчүн тәдбирләрни қобул қилди вә бу хил интилишлар өзиниң иҗабий нәтиҗилирини бәрмәктә.

Көкарал тосмиси тоғрилиқ әхбарат тәйярлаңлар.

Қазақстанниң тағлиқ музлуқлири мошу әсирниң ахириға қәдәр толуқ ерип кетиши мүмкин. XX әсирниң оттурисидин башлап 2015-жилға қәдәр Қазақстан тағлиридики музлуқлар сани 2793тин 2054кичә кемиди, уларниң бесим бөлиги Алмута вилайитиниң җәнуби вә шәрқидә топланған. Уларниң территорияси 713 км^2-ға, көләми болса 30,7 км^3-ға азайди. Климатниң өзгиришигә бағлиқ музлуқларму өзгиришкә учрайду, йәни музлуқниң ериши барлиқ йәрдә маңиду. Музлуқларниң ериши Шималий Или вә Йәттису Алитеғиға тән.

Музлуқ массисиниң баланси — жиллиқ муз массисиниң топлиниши вә ериши арисидики пәрқи. Бүгүнки күндә көплигән музлуқларда әкси баланс байқалмақта, йәни ериған муз массиси топланғандин ошуқ. Бу 19-диаграммида Туюқсу музлуғиниң мисалида берилгән.

Музлуқлар мәйданиниң азийишиниң сәвәплирини атаңлар. Музлуқларниң азийиш ақивәтлирини тағ вә тағ чоққилиридики экосистемиларниң өзгиришидин ениқлаңлар. Музлуқлар мәйданиниң азийиши аһалилиқ маканлар вә фермерлиқ егиликләрни су билән тәминләш проблемисиға қандақ тәсир қилиши мүмкин? Музлуқлар билән ховуплуқ тәбиий қурулушлар мәйданиниң азийишидики өз ара бағлинишни тепиңлар.

MyLibrary.kz

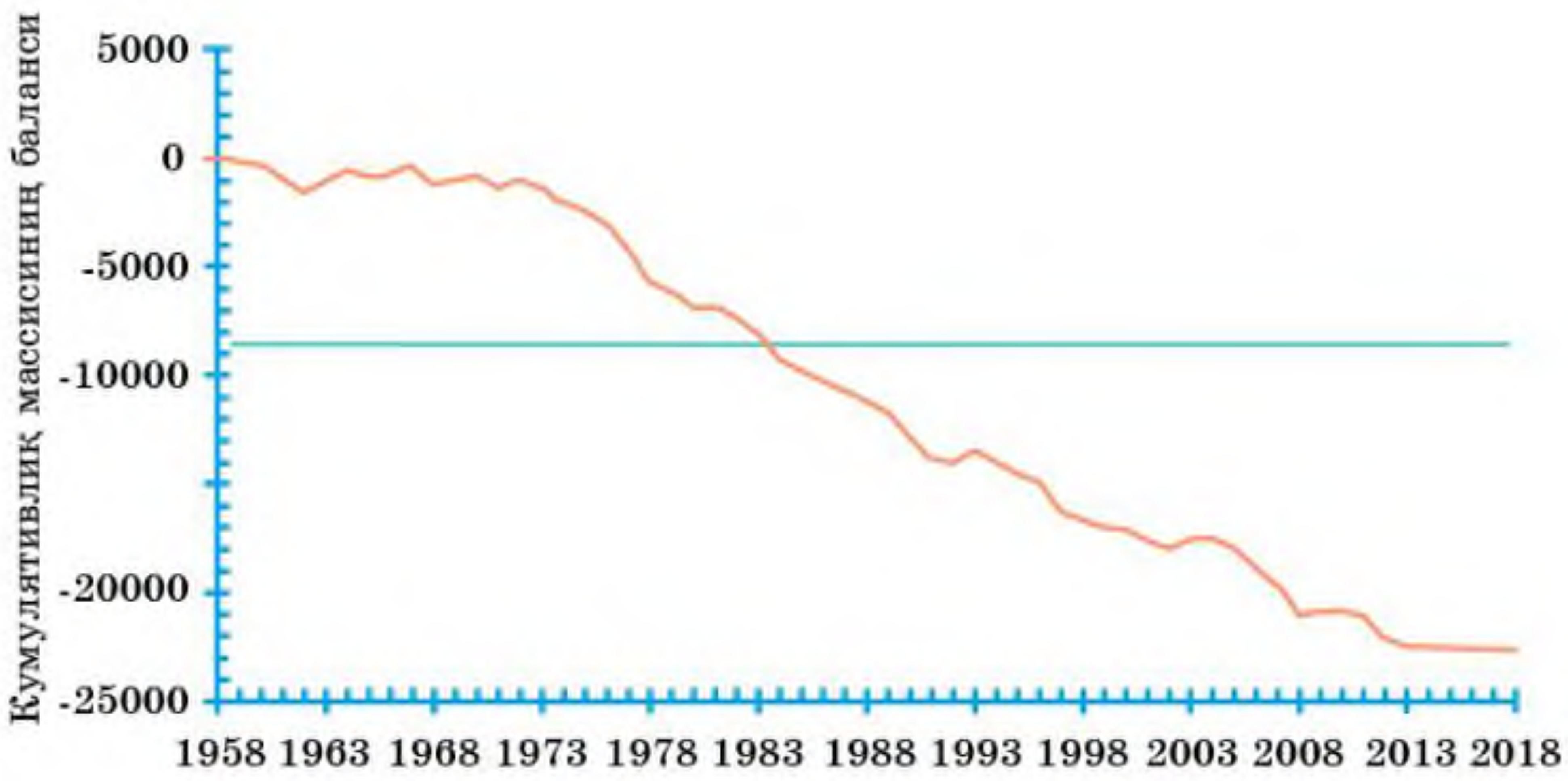

19-диаграмма. Туюқсу музлуғиниң (Или Алитеғи) кумулятивлиқ массисиниң баланси (нисбити)

Қазақстандики чөллишиш җәрияни. Бүгүнки күндә чөллишиш дунияви экологиялик вә иҗтимаий-ихтисадий мәсилиләргә айланмақта. XXI әсирдә Йәр бетидики аһали санининң өсүши, қолайлиқ йеза егилиги йәрлириниң толуқ өзләштүрүлүши вә тәбиий муһитқа техногенлиқ жүклиминиң һәддидин ташқири ешиши нәтиҗисидики чөллишиш җәрияни көплигән әлләр үчүн иҗтимаий-ихтисадий тәрәққиятниң асасий ховупиға айлиниши мүмкин.

Дунияниң көплигән әллири алимларниң көпжиллиқ күзитишлири бизниң планетимиздики (сәйярә) үнүмдарлиқ йәрләрниң сани жилдин жилға азийип кетиватқанлиғини тәстиқләйду. Тәхминән елинған һесаплашлар бойичә XX әсирниң ичидә пәрвиш қилишқа ярамлиқ йәрләрниң 1/4 бөлиги ярамсиз һалға келип, чөллишишкә башлиған. Чөллишиш уқуминиң өзи бирнәччә синонимларға егә. Атап ейтқанда, у дезертификация, Сахель синдроми вә чөлләрниң дайимий, үзлүксиз пәйда болуши дәп атилиду. Чөллишишниң асасий сәвәплири — адәмниң иш-паалийити вә дунияви климатлиқ өзгиришләр. Нәтиҗидә, сәйяриниң айрим вилайәтлиридә ташқи муһити чөлгә охшап кетидиған тәвәләр пәйда болди. Дуния алимлири бу җәрияннниң турақлиқ, келиплиқ әһвалға айлиниватқанлиғини тәкитләшмәктә. Чөллишиш проблемиси Қазақстанниму айлинип өтмиди, йәни бизму униңдин хали әмәс. Қазақстан территориясиниң ейтарлиқ қисми қурғақчилиқ тәвәсидә орунлашқанлиқтин, территорияниң 70%-қа йеқини һәрхил дәриҗидики чөллишиш вә тозуш-упраш җәриянлириға учриған.

XX әсирниң 60-жиллиридин башлап җумһурийәт территориясидә чөллишиш җәрияни жүрүп, һазирғичә тәхминән 10—12%-қа өсти. Илгири чөллишишкә, асасән, аридлиқ вә субаридлиқ территорияләр

MyLibrary.kz

ятидиған болса, һазир чөллишишниң чегариси Қазақстанниң асасий ашлиқ терилғулуқлиридин һесаплинидиған — шималға қарап силҗимақта. Бу орманлиқ дала вә дала зонилири.

Йеза егилиги ишләпчиқиришиниң заманивий сүръити вә техникилиқ тәсирини күчәйтиш (болупму пайдилиқ қезилмиларни чарлаш вә өзләштүрүш), шундақла климатниң ейтарлиқ өзгиришигә мунасивәтлик территорияниң чөллишиш дәриҗиси вә сүръити ешип, тәбиий экосистемиларниң ейтарлиқ өзгиришлири йүз бәрмәктә (20-диаграмма).

Йәрниң деградация вә чөллишишкә учраш дәриҗиси

Йәрниң деградация вә чөллишишкә учраш дәриҗисиниң наһийә бойичә тарқилиши (% һесавида)

20-диаграмма. Чөллишиш дәриҗиси бойичә Қазақстан территориясиниң пайизлиқ көрсәткүчи

Қазақстан Жумһурийитидики чөллишишкә қарши күрәш бойичә программа билән тонушуп чиқиңлар. Синипта бу программини тәһлил қилиңлар. Программиниң әң муһим тәрәплирини атаңлар (7-қошумчә).

Өткән мавзу бойичә қисқичә хуласә тәйярлаңлар. Қазақстан территориясидә дунияви дәриҗидики йәнә қандақ проблемилар мәвҗут?

Соал вә тапшурмилар

1. Өзәңлар яшаватқан тәвәдики тәвәлик вә дунияви миқиястики проблемиларни атаңлар. Уларниң сәвәп вә ақивәтлири қандақ?
2. Өзәңлар яшайдиған наһийәниң экологиялик вә иҗтимаий-ихтисадий проблемилирини һәл қилишта йәрлик органларниң атқуриватқан тәдбирлирини атаңлар.
3. Тәвәниң экологиялик мәсилилирини һәл қилишта геоэкология саһаси мутәхәссисиниң ролини баһалаңлар.
4. Келәчәктә геоэколог мутәхәссислиги қанчилик еһтияҗға егә болиду дәп ойлайсиләр?

MyLibrary.kz

23-әмәлий иш.
Дуниявий вә тәвәлик проблемилирини һәл қилишниң җиддий вәзиписи

Мәхсити — дуниявий, җүмлидин Қазақстан территориясидә байқилидиған проблемиларниң алдини елишниң яки һәл қилишниң өзигә хас лайиһисини тәвсийә қилиш.

Методикилиқ көрсәтмә

Әмәлий иш 2 саатқа беғишланған.

Тапшурмилар

1. Төвәндә берилгән мавзуларниң бирини таллавелип, униң асасида дуниявий проблемини һәл қилишниң яки алдини елишниң өзигә хас лайиһисини ясаңлар:
   — Инсанийәт проблемилириниң бирини һәл қилиш бойичә лайиһә тәйярлаңлар: “Африка вә Җәнубий-Ғәрип вә Җәнубий Азия әллиридин чиққан мигрантларниң һоқуқи, таллиши вә әркинликлири”;
   — “Балилар билим елишқа вә теч һаят кәчүрүшкә һоқуқлуқ”, “XXI әсирдә ачарчилиқ вә униң тапчиллиғи йоқ”;
   — “Бизниң таза һава билән нәпәс алғумиз келиду”;
   — “Мениң елимдә әмгәк қуллиғиға орун йоқ”;
   — Чарә-тәдбир қоллиниш дәриси;
   — “Арыс-2019” — тәдбир қоллиниш дәриси, “Каспий деңизи таза һаләттә сақлинишқа тегиш”.
2. Өз лайиһәңни презентация түридә рәсмийләштүрүп, синипдашлириңға тәвсийә қил.

MyLibrary.kz

§ 53. Бизниң келәчигимиз. Қайсиси тоғра, қайсиси натоғра?

Бүгүнки дәристә:
- инсанийәт тәрәққиятиниң заманивий вә келәчәк сценарийлири тоғрилиқ һәқиқәтни билисиләр;
- келәчәк тоғрилиқ көзқарашниң зиддийәтлирини чүшинисиләр;
- инсанийәт мәсилилири тоғрилиқ өз көзқаришинларни ейтишни билишни үгинисиләр.

Йетәкчи уқумлар:
- ✓ келәчәк тоғрилиқ әскәртиш
- ✓ технология
- ✓ өсүш вә тәрәққият

2015-жили Донелла Медоуз, Йорген Рандерс вә Денис Медоузниң "Өсүшниң чеки: 30 жил өткәндин кейин" намлиқ әҗайип китавиниң тәрҗимиси йоруқ көрди. Бу — һазирқи заманниң экологиялик-ихтисадий проблемилириға беғишланған үчинчи китап. Китапта заманивий дунияниң аләмшумул проблемилири қараштурулиду, болуватқан җәриянларниң сәвәплири көрситилгән, келәчәк онжиллиқтики цивилизацияниң тәрәққият сценарийлири кәлтүрүлгән.

Китапниң толуқ мәзмуни билән тонушуп чиқиңлар. Силәр уни қошумчә мәлуматлардин тапалайсиләр. Өсүшниң чеки: 30 жил өткәндин кейин / Д. Х. Медоуз, Й. Рандерс, Д. Л. Медоуз. Инглиз тилидин тәрҗимә қилинған. М., Бином, Билим лабораторияси, 2015. 358-б.

Китапниң сәккизинчи бабида турақлиқ тәрәққиятқа көчүш үчүн немә һаҗәт дегән проблемиға беғишланған "һәқиқәт" дегән кичик бөлүм бар, униңда айрим ишәнчиләрниң дуруслиғи (һәқиқәтлиги) вә дурус әмәслиги тоғрилиқ ейтилиду. Дәрисликниң авторлири адәмниң дуниявий ихтисат вә униң физикилиқ чегариси бар йәр шари билән қандақ һәрикәтлишидиғанлиғи тоғрилиқ ениқ чүшәнчигә егә болуши тегишлигини тәкитләйду. Әнди шулар билән тонушайли.

Натоғра: Келәчәк тоғрилиқ әскәртиш — апәтни молҗалаш.

Тоғра: Келәчәк тоғрилиқ әскәртиш — башқа йолини тепиш һәққидә тәклип.

Натоғра: Әтрап муһит — чамиси кәлсә адәмләр сетивалидиған молчилиқ, паравәнлик, еһтияҗиға егә товар яки қолайлиқ шараит.

Тоғра: Әтрап муһит — тирикчилик мәнбәси вә һәрқандақ ихтисадий системиниң асаси.

Натоғра: Һәрқандақ өзгириш қурванлиқни тәләп қилиду, шуңлашқа униңдин жирақ болуш керәк.

Тоғра: Өзгиришләр — тәлпүниш, интилиш, алға силҗиш. Булар муһимдур.

Натоғра: Әгәр өсүм тохтиса, намрат мәңгүгә намрат петичә қалиду.

Тоғра: Ачкөзлүк вә байларниң бепәрвалиғидин намратлар техиму гадайлишиду. Намратларға улар һәққидә байларниң көзқаришиниң өзгириши лазим, пәқәт шу чағдила намратларниң еһтияҗиға қаритилған зөрүрийәтләргә қол йәткүзәләймиз.

MyLibrary.kz

Натоғра: Барлиқ адәмләрдә дунияниң бай әллириниң дәрижисидикидәк яхши хисләтләргә егә болуши лазим.

Тоғра: Йәр шариниң һәрбир хәлқи бүгүнки байлар охшаш маддий байлиққа бирдәк қол йәткүзиши мүмкин әмәс. Һәрбир адәмниң маддий еһтияжлири қанаәтләндүрүлүшкә тегиш. У экологиялик изниң рухсәт қилинған даирисидин чиқмиған һалда, барлиғиға мүмкин болидиған дәрижидила қанаәтләндүрүлүшкә тегиш.

Натоғра: Һәрқандақ өсүш униң түригә яки ақивәтлиригә қаримастин яхши.

Натоғра: Һәрқандақ өсүм яман (сәлбий).

Тоғра: Әмәлиятта һаҗәт нәрсә — өсүш әмәс, тәрәққият. Әгәр тәрәққият физикилиқ кәңәйтишни тәләп қилса, барлиқ муқум чиқимлар вә чиқимларни һесапқа алған һалда, турақлиқ даирисидила қоллаш лазим.

Натоғра: Технология барлиқ проблемиларни һәл қилалайду.

Натоғра: Технология проблемиларни һәл қилалмайду, әксинчә, уларни пәйда қилиду.

Тоғра: "Экологиялик изни" азайтишқа, утумлуқни ашурушқа, ресурсларни сақлашқа, әхбаратни йүксәлдүрүшкә, ресурсларни үнүмлүк пайдилинидиған технологияләрни қоллаш лазим. Йәнә шундақла: Биз проблемимизни адәм сүпитидә пәқәт өзимиз һәл қилишимиз керәк, шуңлашқиму биз пәқәт технологиягила ишинип қалмаслиғимиз керәк.

Натоғра: Базар системиси автоматлиқ рәвиштә бизгә бәхитлик келәчәкни тәминләйду.

Тоғра: Әң алди билән, қандақ келәчәкни халайдиғанлиғимизни һәл қеливелишимиз керәк. Шуниңдин кейинла мәхсәткә йетиш үчүн базар ихтисадини пайдилинишқа болиду.

Натоғра: Санаәт — барлиқ проблемиларниң сәвәпчиси яки, әксинчә һәл қилғучиси. Һөкүмәт — барлиқ проблемиларниң сәвәпчиси яки, әксинчә һәл қилғучиси. Экология — барлиқ проблемиларниң сәвәпчиси яки, әксинчә һәл қилғучиси. Һәрқандақ адәм — барлиқ проблемиларниң сәвәпчиси яки, әксинчә һәл қилғучиси.

Тоғра: Барлиқ адәмләр вә тәшкилатлар мурәккәп системилиқ қурулма даирисидә өз ролини атқуриду.

Натоғра: Давамлиқ пессимизм.

Тоғра: Үзлүксиз, дайимий оптимизм. Һәқиқәттә, бүгүнки күнниң дарамәт вә утуқсизлиқлири тоғрилиқ, келәчәктики перспективилар вә тосалғулар тоғрилиқ һәқиқәтни ейтишқа бәл бағлаш.

Шуниң билән биллә: Заманивий дуниявий проблемиларниң мәвжутлуғини етирап қилиш вә уни көтириш, билиш, келәчәктә яхшилаш йолида изчиллиқ көрситиш.

MyLibrary.kz

Әгәр униң әхбаратлиқ системиси ялған болса, һечбир система ишлимәйду. Әхбарат һәққаний болушқа тегиш, у бурмиланмаслиқ вә кечиктүрүлмәсликкә тегиш. Уни бурмилашқа вә кечиктүрүшкә болмайду.

Соал вә тапшурмилар

1. Силәр муәллипләрниң әхбаратлиқ еқинларниң һәқиқити вә натоғрилиғи һәққидә пикирлири билән қанчилик келишисиләр?
2. Муәллипләрниң тизимини оптимистик нота билән толуқтуруңлар.
   Бизниң келәчигимиз тоғра ....
   Инсанийәт .... йоллирини тапиду дегән тоғра.
   Мениң Қазақстаним .... ишинимән.
   Пүткүл инсанийәтниң яхши һаят кәчүрүши үчүн .... мән әмәлгә ашуралаймән.

MyLibrary.kz

Қошумчилар

1-қошумчә

Айрим әлләрниң дөләт бюджетидин тәбиәтни қоғдашқа ишлитидиған чиқимлири, %

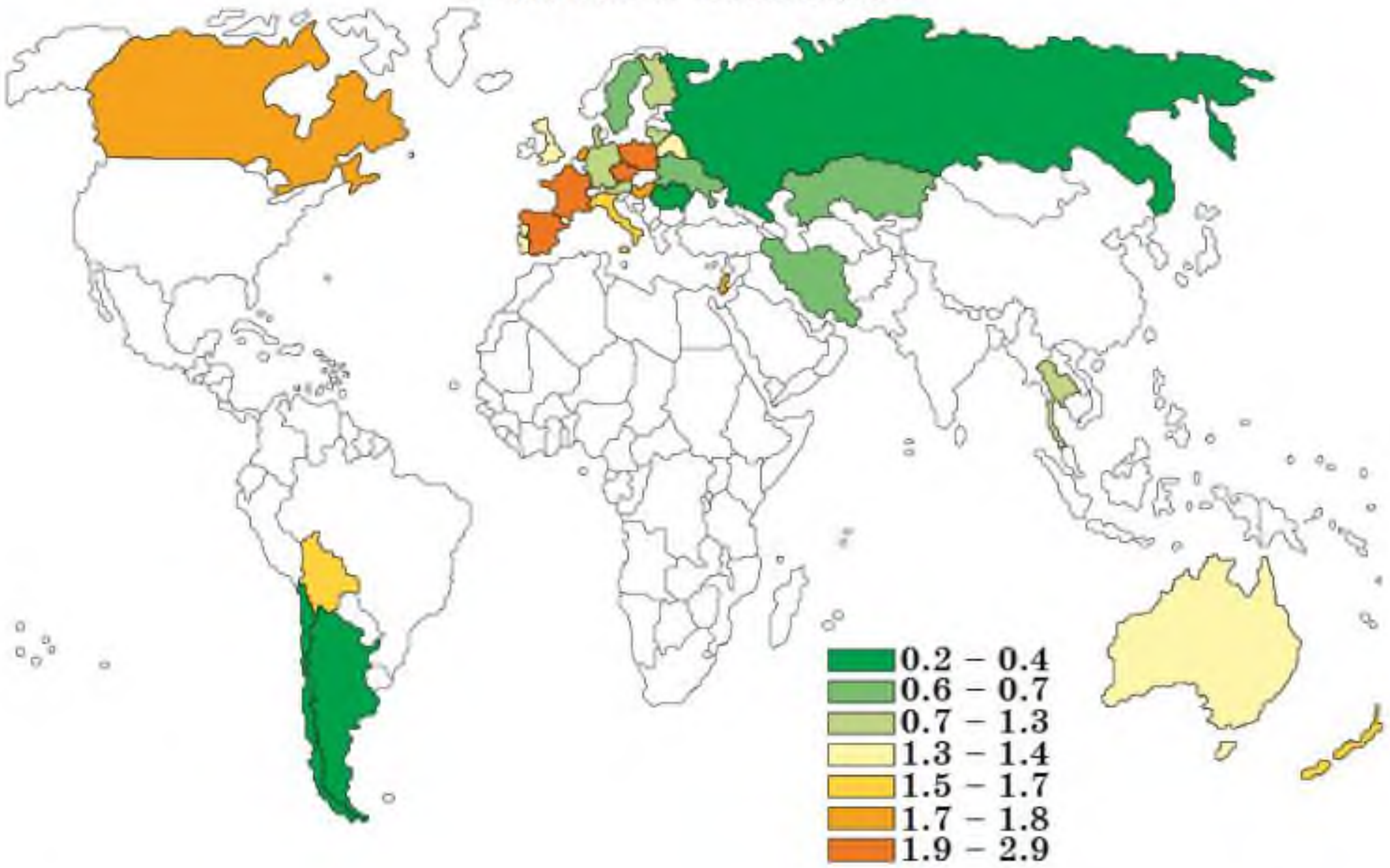

2-қошумчә

Дуния тәвә-регионлириниң минераллиқ ресурслар билән тәминлиниши вә ишләпчиқириш көләми, 2018-ж.

(BP Statistical Review o f World Energy мәлуматлири бойичә)

Территорияләр	Көмүр		Нефть,		Тәбиий газ	
	еһтияти, млн. т	санаәт, млн. т	еһтияти, млрд. т	санаәт, млн. т	еһтияти, трлн. м³	санаәт, млрд. м³
Дуния	1 054 782	3916,7	244,1	4474,3	196,8	3868
Қазақстан	25 605	50,6	3,9	91,2	1,0	24,4
Шималий Америка	258 012	400,7	35,4	1027,1	13,9	1053,9
Латин Америкиси	14 016	60,4	51,1	335,1	8,2	176,7
Европа	134 593	170,0	1,9	162,9	3,9	250,7
МДҺ (Қазақстанни қошмиғанда)	163 248	225,4	15,7	617,9	61,8	806,7
Африка	13 217	155,8	16,6	388,7	14,4	236,6
Азия, Австралия, Океания	446 091	2853,8	119,5	1851,4	93,6	1319

MyLibrary.kz

3-қошумчә

Қазақстан Җумһурийитиниң 2020—2025-жилларға беғишланған индустриялик-инновациялик тәрәққиятиниң дөләтлик программиси

Программиниң паспорти	
Мәхсити	Қазақстан Җумһурийитиниң қайта ишләш санаитиниң ички вә сиртқи базардики риқабәткә қабиллиғи
Вәзиписи	1) индустриялик касипчилиқниң иқтидарини ашуруш арқилиқ индустрияләштүрүшни чоңқурлитиш; 2) ички вә ташқи базарда еһтияжға егә қайта ишләнгән товарларниң ишләпчиқириш көлимини улғайтиш вә номенклатурисини кеңәйтиш; 3) базилиқ ишләп чиқиришларни риважландурушни рәғбәтләндүрүш вә стратегиялик лайиһиләрни әмәлгә ашуруш арқилиқ санаәтлик қувәтләрни арттуруш; 4) қайта ишлигүчи санаәт саһалирини технологиялик җәһәттин тәрәққийләндүрүш вә рәқәмләштүрүш.
Мәхсәтлик индикатор-лар	2025-жилға қәдәр мону көрсәткүчләргә еришиш*: 1) қайта ишлигүчи санаәттики әмгәк үнүмдарлиғиниң 2018-жилқи дәрижигә қариғанда 1,6 һәссә муқум өсүши; 2) қайта ишлигүчи санаәт экспорт көлиминиң 2018-жилқи дәрижигә қариғанда 1,9 һәссә өсүши; 3) қайта ишлигүчи санаәт асасий капиталиға селинған инвестицияләрниң муқум көләм индексиниң 2018-жилқи дәрижигә қариғанда 1,6 һәссә өсүши; 4) 2018-жилқи дәрижигә қариғанда ихтисадий паал аһалиниң 1000 адәмгә чаққанда ишлигүчи санаәтниң ишләватқан карханилириниң санини 1,5 һәссигә ашуруш; 5) Ихтисадий мурәккәплик индексини (Гарвард) 78-орундин 55-орунғичә (–0,31 баллдин 0,14 баллғичә дәрижигә) ашуруш.

4-қошумчә

Қайта ишлигүчи санаәттики индустриялик-инновациялик тәрәққиятниң мәхсәтлик индикаторлири

№	Мәхсәтлик индикаторлар	Өлчәм бирлиги	2018-ж. (факт)	Молҗам		
				2023-ж.	2024-ж.	2025-ж.
1	2	3	4	5	6	7
1	Қайта ишлигүчи санаәттики әмгәк мәһсулатлириниң еник өсүш көрсәткүчи	2018-жилға % билән	100,0	143,6	152,3	161,1
2	Қайта ишлигүчи санаәт мәһсулатлириниң экспорт нәрқи көлиминиң өсүши	2018-жилға % билән	100,0	156,1	170,7	187,2

MyLibrary.kz

Давами

1	2	3	4	5	6	7
3	Қайта ишлигүчи санаәтниң асасий капиталиға қошулған инвестиция көләми	2018-жилға % билән	100,0	128,0	145,8	163,7
4	Ихтисадий паалийәтчан 1000 адәмгә чаққанда қайта ишлигүчи санаәттә ишләйдиған карханилар санини көпәйтиш	2018-жилқи дәрижигә, һәссә	1,00	1,33	1,39	1,52
5	Ихтисадий мурәккәплик индекси (Гарвард) рейтингидики орни	балл	–0,31 (78-орун)	0,01 (61-орун)	0,08 (59-орун)	0,14 (55-орун)

5-қошумчә

5.1. Шәңхәй һәмкарлиқ тәшкилатиниң тәркиви

	Әза әлләр	Тәшкилатқа киргән вақти
1	Қазақстан Жумһурийити	2001
2	Қирғиз Жумһурийити	2001
3	Хитай Хәлиқ Жумһурийити	2001
4	Өзбәкстан Жумһурийити	2001
5	Пакстан Ислам Жумһурийити	2017
6	Россия Федерацияси	2001
7	Тажикстан Жумһурийити	2001
8	Һиндстан Жумһурийити	2017

5.2. Коллективлиқ бехәтәрлик һәққидә шәртнамә (ДКБ)

	Әза әлләр	Тәшкилатқа киргән вақти
1	Армения Жумһурийити	1992
2	Беларусь Жумһурийити	1993
3	Қазақстан Жумһурийити	1992
4	Қирғиз Жумһурийити	1992
5	Россия Федерацияси	1992
6	Тажикстан Жумһурийити	1992

MyLibrary.kz

6-қошумчә

Манифест "XXI әсир"
(http://www.akorda.kz/ru/speeches/external_political_affairs/ext_other_events/manifest-mir-xxi-vek)

№	Асасий принциплири
1	Һазирқи вақиттики бирму урушта ғалип болмайду вә болалмайду, униңда һәммисила йеңилиду.
2	Йеңи урушта аммивий қирип-йоқитидиған қураллар — ядролуқ, химиялик, биологиялик вә илим-пән утуқлири асасида ойлап тепилидиған башқиму һәрқандақ қурал түрлирини пайдилиништин қечип қутулуш мүмкин болмайду. Бу пүткүл инсанийәтниң қирилишиға әкелиду вә мошуниңға кимниң жавап беридиғанлиғини ениқлашниң өзиму кәч болиду һәм жавап беридиған адәмму тепилмайду. Мошу еһтимал ховуп-хәтәрни һазирқи миллий лидерлар вә сәясәтшунаслар һәм уларниң кейинки әвлади вәкиллириниң барлиғи аксиома сүпитидә чүшиниши лазим.
3	Дөләтләр арисидики барлиқ талаш-тартишларни рәтләш үчүн течлиқ бехәтәрлик вә ховупсизлиққа тәң жавапкәрлик, өз ара һөрмәт вә ички ишқа арилашмаслиқ принциплириға маслашқан течлиқ аудиомунасивәтләр вә видеолуқ келишимләр асас болуши керәк. Дунияви жамаәтчилик һәрикитиниң туташлиқ алгоритмлирини төвәндики йөнилишләр бойичә мошу комплекслиқ асаста түзүш керәк.

7-қошумчә

2005—2015-жилларға беғишланған Қазақстан Жумһурийитиниң чөллинишкә қарши күрәш бойичә программиси
(http://adilet.zan.kz/rus/docs/P050000049_)

№	Мәхсити, вәзипилири вә әмәлгә ашуруш механизмлири	
1	Программиниң мәхсити	Қазақстан Жумһурийити территориясидә чөллиниш жәриянини тохтитип туруш вә тежәш.
2	Программиниң вәзипилири	— тозған йәрләрни бәлгүләш вә баһалаш; — намратлиқ билән күрәш мәсилилири бойичә қарар қобул қилиш жәриянига алдин-ала аһалини әхбарат билән вә қатнишишини тәминләш; — йәрни әслигә кәлтүрүш яки уларниң тозушини болдурмаслиқ бойичә пилотлуқ лайиһиләрни тәйярлаш вә әмәлгә ашуруш; — ресурслуқ базини сақлашни вә қелипиға кәлтүрүшни тәминләйдиған, йәрни турақлиқ пайдилинишниң нормативлиқ тәләплири вә ихтисадий механизмлирини тәйярлаш вә киргүзүш; — хәлиқара экологиялик конвенцияләрниң бирлишип әмәлгә ашурулушини тәминләш; — чөллиниш жәриянининң даирисини қисқартиш, униң техиму тәрәққий етишигә йол қоймаслиқ вә қурғақчилиқниң әкси тәсириниң алдини елиш; — дөләтниң ихтисадий вә иҗтимаий тәрәққияти үчүн, чөллинишкә қарши күрәш бойичә чарә-тәдбирләрдә бирлишиш;

MyLibrary.kz

		— йәрниң чөллишиш җәриянини тохтитиш вә уни болдурмаслиқ чарә-тәдбирлирини әмәлгә ашуруш, йәрниң қолайлиқ вә қелиплиқ шараитини сақлап турушқа тәсир қилиш.
3	Программини әмәлгә ашурушниң асасий йөнилишлири вә механизмлири	— тәбиий ресурсларни турақлиқ пайдилиниш сәяситини қелиплаштуруш; — тәбиий ресурсларни сақлашниң вә чөллишишкә қарши күрәшниң иҗтимаий-ихтисадий аспектлирини тәйярлаш; — илмий вә әхбаратлиқ қоллаш көрситиш, чөллишиш билән күрәшни тәрғибат қилиш; — чөллишишкә қарши күрәш мәсилилири бойичә хәлиқара иттипақлишиш вә арилаш конвенцияләрни бириктүрүш; — йәрлик дөләтлик органларниң, йәрни пайдиланғучиларниң, егилик субъектлириниң вә һөкүмәтлик әмәс тәшкилатларниң паалийитини уйғунлаштуруш.

MyLibrary.kz

Пайдилинилған вә тәвсийә қилинидиған әдәбиятлар

1. *Бабурин В. Л.* Экономико-географическая экспертиза: учебное пособие, электронное издание сетевого распространения. М.: КДУ, Добросвет, 2018.
2. *Олейник А. П.* География. Большой справочник для школьников и поступающих в вузы. М., 2014.
3. *Соколова Л.* Энциклопедия. Путешествие по городам мира. М.: Проф-Пресс, 2018.
4. Центральная Азия в условиях глобальной трансформации: Материалы XV Ежегодной конф. КИСИ при Президенте РК по безопасности (г. Астана, 2 июня, 2017 г.) / Под общ. ред. З. К. Шаукеновой. Астана: КИСИ при Президенте РК, 2017. 168 с.
5. Центральная Азия 25 лет: Информационно-аналитический обзор / Отв. ред.: З. К. Шаукенова. Астана: КИСИ при Президенте РК, 2017. 136 с.
6. *Тукумов Е. В.* Т81 Открывая Америку: взгляд из Казахстана: монография. Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2017. 372 с.
7. WORLD POPULATION PROSPECTS 2019: Highlights. New York: United Nations, 2019. — 46 p.
8. *Назарбаев Н. А.* Эра независимости. Астана, 2017.
9. *Мизелиньские А.* и Д. Карты. Путешествие в картинках по континентам, морям и культурам мира. М.: Самокат, 2015.
10. Географиялық ақпарат жүйелеріне кіріспе. Ян Хейвуд, Сара Корнелиус, Стив Карвер. Pearson Education Limited. 2011. Қазақ тіліне аударғандар: А.Уайсова, А.Асылбекова. Алматы, 2013. 472 б.
11. *Фридман Д.* «Горячие» точки. Геополитика, кризис и будущее мира. Санкт-Петербург: Питер, 2016.
12. *Кочетов Э. Г.* Геоэкономика. Энциклопедия. М.: Эдитус, 2016.
13. Атлас мира. М.: АСТ, Астрель, 2014.
14. Природа: энциклопедия / пер. с англ. Т. Королева. Астана: Фолиант, 2012. 160 с.
15. Атлас мира. М.: ПКО «Картография», Оникс, 2010. 320 с.
16. Пределы роста: 30 лет спустя / Д. Х. Медоуз, Й. Р. Рандерс, Д. Л. Медоуз: пер. с англ. М.: Бином. Лаборатория знаний, 2015. 358 с.
17. *Бодо Шефер.* Законы победителей. М., 2018. 272 с.
18. ҚР Сыртқы істер Министрлігінің ресми материалдары.
19. *Голубев Г.Н.* Геоэкология. М.: Аспект Пресс, 2006. 288 с.

MyLibrary.kz

МУНДӘРИҖӘ

Киришмә 4

I. ГЕОГРАФИЯЛИК ТӘТҚИҚАТ УСУЛЛИРИ

Умумий географиялик усуллар

Өзәклик географиялик тәтқиқат усуллири

§ 1. Географиялик экспертизиниң алгоритми вә түрлири..............................5

§ 2. Экспертлиқ баһалаш усуллири 10

1-*әмәлий иш.* Тәтқиқат мавзусиға мувапиқ экспертлиқ баһалаш усуллирини қоллиниш 14

§ 3. Географиядики модельлаш усуллири..15

2-*әмәлий иш.* Тәтқиқат мавзусиға мувапиқ модельлаш усуллирини қоллиниш 20

§ 4. Географиялик наһийәләштүрүш усуллири 21

3-*әмәлий иш.* Тәтқиқат мавзусиға бағлиқ географиялик наһийәләштүрүш усуллирини қоллиниш 24

II. КАРТОГРАФИЯ ВӘ ГЕОИНФОРМАТИКА

Картография

Заманивий картографиялик усуллар

§ 5—6. Хәритиләрниң санлиқ модели 25

4-*әмәлий иш.* Санлиқ хәритиләрни оқуш вә тәһлил қилиш 29

Геоинформатика асаслири

Геоәхбаратлиқ тәтқиқат усуллири

§ 7—8. Геоәхбаратлиқ усуллар вә Геоәхбаратлиқ система (ГӘС) технологиялириниң алаһидиликлири...30

§ 9. ГӘС технологиялириниң башқа илимлар вә ишләпчиқириш саһалири билән мунасивити...34

§ 10. Географиялик мәлуматлар базиси...39

5-*әмәлий иш.* Мәхсус компьютерлиқ программиларниң (өз таллишиңлар бойичә) қоллиниши билән мавзулуқ хәритә-схемиларни ясаш 43

III. ТӘБИӘТНИ ПАЙДИЛИНИШ ВӘ ГЕОЭКОЛОГИЯ

Тәбиәтни пайдилиниш

Тәбиәтни пайдилинишни рәтләш

§ 11. Тәбиәтни пайдилиниш җәриянлирини рәтләш...44

6-*әмәлий иш.* Дунияйүзи вә Қазақстанниң тәбиәт ресурслириниң асасий түрлири билән тәминлинилишини назарәт қилиш...............................48

§ 12. Нефть-газ саһасидики тәбиәтни пайдилинишни рәтләш механизми 49

§ 13. Дөләтлик вә йәрлик тәбиәтни пайдилинишниң қануний аспектлири........54

7-*әмәлий иш.* Экологиялик әһвалларниң һоқуқий аспектлири 57

§ 14. Йәрлик күн тәртиви — XXI. Иҗтимаий, экологиялик вә ихтисадий үнүмдарлиқ..59

Тәбиәтни қоғдаш тәдбирлири

§ 15. Тәбиәтни пайдилиништики йәрлик башқуруш 61

Шәхсниң тәбиәтни қоғдаштики роли

§ 16. “Экологиялик из” вә турақлиқ тәрәққият 64

MyLibrary.kz

§ 17. Су вә “экологиялик из”..68
8-*әмәлий иш.* Мениң “Экологиялик изим” 74

Геоэкологиялик тәтқиқатлар асаслири

Әтрап муһитниң антропогенлиқ өзгириши

§ 18. Тәбиәтни пайдилиниш коцепцияси..77
§ 19. Әтрап муһитниң антропогенлиқ өзгиришлири..80

Әтрап муһитниң сүпити

§ 20. Тәбиәтни пайдилинишниң геоэкологиялик аспектлири..82
§ 21. Әтрап муһитниң сүпитини баһалаш 85
9-*әмәлий иш.* Һавадики зиянлиқ маддиларниң чәклик чамисиниң топлинишини ениқлаш вә уларниң адәм саламәтлигигә тәсири 89
§ 22. Экология вә адәм саламәтлиги..91
§ 23—24. Дунияйүзидики әтрап муһит сүпитиниң кәңлик характери..96
§ 25. Дунияйүзи аһалисиниң сани — геоэкологиялик амил сүпитидә 102
§ 26. Геоэкологиялик индикаторлар..107
10-*әмәлий иш.* Тәвәниң ховуплуқ химиялик мадда билән зәхимлиниши мумкин наһийәсини ениқлаш 112
§ 27. Экологиялик менеджмент 115
§ 28. Турақлиқ тәрәққиятқа көчүш..118
11-*әмәлий иш.* “Қазақстан вә турақлиқ экологиялик тәрәққият” эссеси..123

IV. ГЕОИХТИСАТ

Геоихтисат асаслири

Қазақстан Жумһурийити тәвәлириниң геоихтисадий әһвали вә иқтидари

§ 29. Қазақстан ихтисадиниң саһалиқ қурулмиси 124
§ 30—31. Қазақстан тәвәлириниң ихтисади..126
§ 32. Ихтисадий-географиялик наһийәләштүрүшниң нәзәрийәси вә әмәлияти..132
§ 33. Инвестициялик җәлипкарлиқ — Қазақстан ихтисадиниң тәрәққият механизми 136
12-*әмәлий иш.* Тәвәниң ихтисадий вә инвестициялик иқтидарини баһалаш..139
§ 34. Қазақстан тәвәлириниң ихтисадий тәрәққиятини тәңләштүрүш 141
§ 35. Ихтисаслишиш вә диверсификация — тәвәлик ихтисатниң иқтидари..145
13-*әмәлий иш.* Тәвәниң тәрәққият иқтидариға SWOT арқилиқ анализ-тәһлил ясаш..150

Геоихтисадий тәрәққият стратегиялири

§ 36. Қошулған нәрқи жуқури товарлар вә хизмәтләр ишләпчиқириши..152
§ 37. Қазақстанниң мәхсус ихтисадий тәвәлири вә технопарклири 154
14-*әмәлий иш.* “Тәвә” стартап-лайиһиси 159
§ 38. Қазақстанниң кластерлиқ тәшәббуслири..160
15-*әмәлий иш.* “Тәвәарилиқ вә тәвәлик кластер” алгоритми..165
§ 39. Импортни алмаштуруш вәтәнлик ишләпчиқарғучиларни қоллаш..166
§ 40. Бренд-менеджмент — товар вә хизмәтләрни мәшһур қилиш шәрти..169

V. ГЕОСӘЯСӘТ

Геосәясәт асаслири

Заманивий геосәясий җәриянлар

§ 41. Һазирқи дуниядики геосәясий җәриянлар 175
16-*әмәлий иш.* Дунидики заманивий геосәясий җәриянлар 180

MyLibrary.kz

Қазақстанниң геосәясий әһвали
§ 42. Қазақстанниң геосәясий әһвали........182
Қазақстанниң геосәясий бехәтәрлиги
§ 43. Қазақстан Жумһурийитиниң геосәясий бехәтәрлигигә тәсир қилидиған амиллар........185
17-*әмәлий иш.* "Қазақстан бехәтәр дунияда" лайиһиси........190
Қазақстанниң геосәясий интеграцияси
§ 44. Қазақстанниң хәлиқара вә тәвәлик тәшкилатлар билән мунасивәтлири........192
18-*әмәлий иш.* Қазақстанниң геосәясий һәмкарлишишини ашуруш........198

VI. ДӨЛӘТШУНАСЛИҚ

Дуния тәвәлири

Дуния тәвәлири хәритисидики Қазақстанниң орни
§ 45. Каинатлиқ чүширилимдин Қазақстанниң Йәр спутнигидин чүширилгән хәритисигичә........200
§ 46. Дөләтләрниң географиялик әһвали: мүмкинчилик вә ховуплар........202
19-*әмәлий иш.* Спутниклиқ онлайн хәритидә Қазақстанниң географиялик орнини ениқлаш........205
§ 47. Азияниң жүригидики Улуқ Дала ели........207
20-*әмәлий иш.* Тәвәниң геосәясий хәритисидә Қазақстанниң географиялик әһвалини баһалаш........211

Дуния әллирини селиштуруш

Дуния әллирини хәлиқара селиштуруштики Қазақстанниң орни
§ 48. Қазақстанниң риқабәткә қабилийәтлик рейтинги........212
21-*әмәлий иш.* Мән Қазақстандики коррупциягә тәзүмсизликни вә һоқуқниң үстәмлигини қоллаймән........217
Әмәлий дөләтшунаслиқ
§ 49. Әмәлий дөләтшунаслиқ әхбаратиниң муһимлиғи, субъектлири вә истималчилири........218
22-*әмәлий иш.* Һәрхил мәхсәтлик аудиторияләр үчүн дуния әллириниң комплекслиқ дөләтшунаслиқ тәриплимилирини тәйярлаш........221

VII. ИНСАНИЙӘТНИҢ АЛӘМШУМУЛ ПРОБЛЕМИЛИРИ

Аләмшумул проблемиларни һәл қилиш

Аләмшумул проблемиларни һәл қилиш йоллири
§ 50—51. Инсанийәтниң аләмшумул проблемиларни һәл қилиштики дуниявий тәҗрибиси........223
§ 52. Аләмшумул проблемиларниң Қазақстан территориясидики ипадилири........230
23-*әмәлий иш.* Дуниявий вә тәвәлик проблемиларни һәл қилишниң җиддий вәзиписи........235
§ 53. Бизниң келәчигимиз. Қайсиси тоғра, қайсиси натоғра?........236
Қошумчилар........239
Пайдилинилған вә тәвсийә қилинидиған әдәбиятлар........244

MyLibrary.kz

Учебное издание

Каймулдинова Куляш Дуйсенбаевна
Абдиманапов Бахадурхан Шарипович
Абилмажинова Салтанат Абилмажиновна
Саипов Абилмажит Аманжолович

ГЕОГРАФИЯ

Учебник для 11 классов общественно-гуманитарного направления
общеобразовательных школ

(*на уйгурском языке*)

Редактор *Р. Ғожамбәрдиев*
Бәдиий редактор *Л. Уралбаева*
Техникилиқ редактор *Л. Садиқова*
Компьютерда сәһипилигән *Д. Шарипова*

Нәшриятқа Қазақстан Жумһурийити Билим вә пән министрлигиниң
№ 0000001 дөләтлик лицензияси 2003-жили 7-июльда берилгән

ИБ № 6246

Нәширгә 19.08.20 қол қоюлди. Формати $70 \times 100^1/_{16}$.
Офсетлиқ қәғәз. Һәрип түри "SchoolBook Kza". Офсетлиқ нәшир.
Шәртлик басма тавиғи 20,0 + 0,32 форзац. Шәртлик бояқ һәжими 81,32.
Һесапқа елинидиған басма тавиғи 10,99 + 0,54 форзац. Тиражи 1500 данә.
Буйрутма №

"Мектеп" нәшрияти, 050009, Алмута шәһири, Абай проспекти, 143.
Факс.: 8(727) 394-37-58, 394-42-30
Тел.: 8(727) 394-41-76, 394-42-34
E-mail: mektep@mail.ru
Web-site: www.mektep.kz

MyLibrary.kz